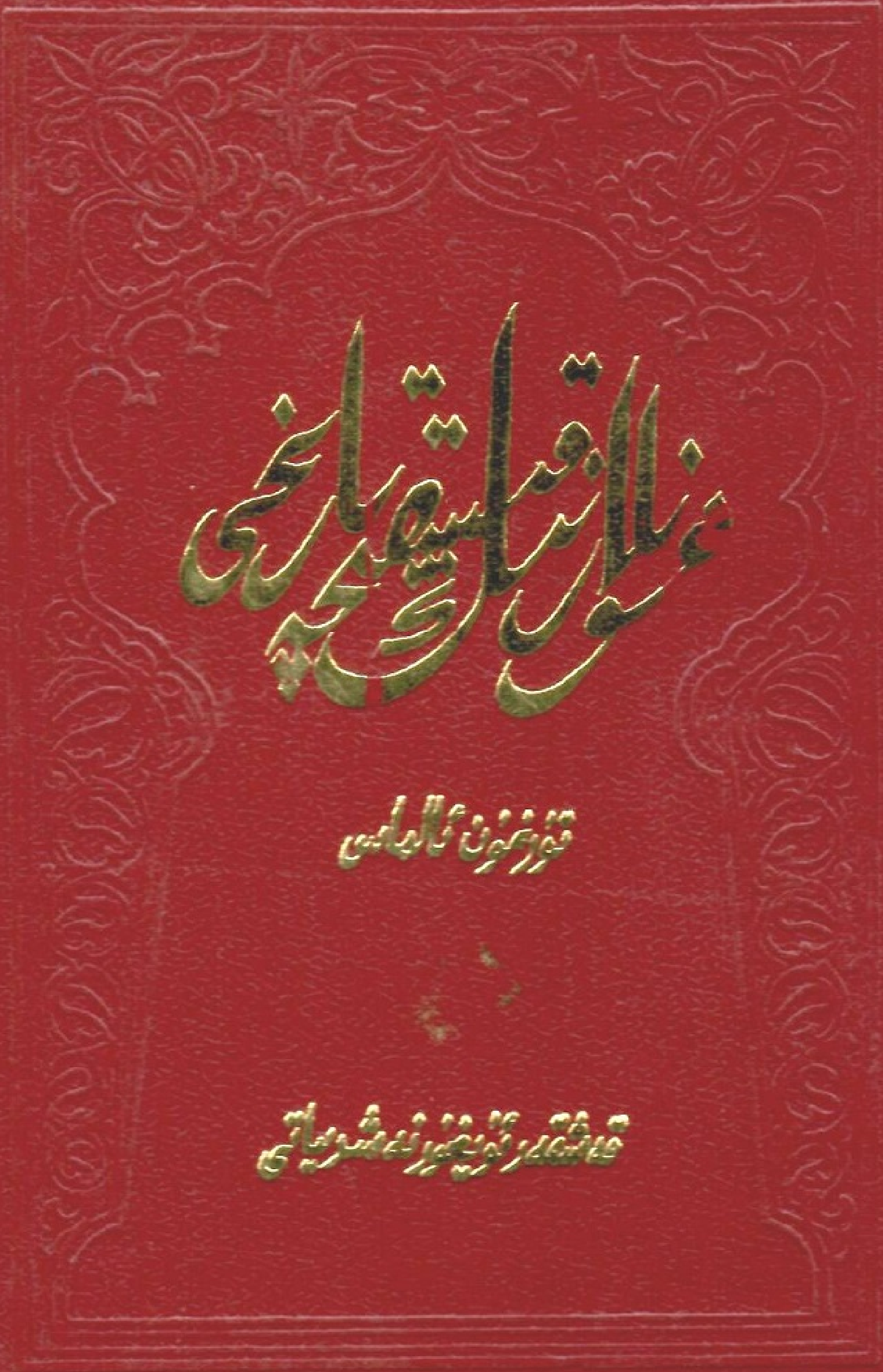

ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

تۇرغۇن ئالماس

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

تۇرغۇن ئالماس

ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

مەسئۇل مۇھەررىرى:
ئىسلامجان شېرىپ

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقى

I باب ھونلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ………… 1

سۆز بېشى

1 . ھونلار ۋە يىڭ سۇلالىسى ………… 6
2 . ھونلار ۋە جۇ سۇلالىسى ………… 9
3 . ھونلار ۋە جاۋ بەگلىكى ………… 13
4 . ھونلار ۋە چىڭ سۇلالىسى ………… 16
5 . سەددىچىن سېپىلىنىڭ ياسىلىشى ………… 17
II باب باتۇر تەڭرىقۇت ………… 19
1 . باتۇرنىڭ تەڭرىقۇت بولۇشى ………… 19
2 . ھونلارنىڭ قوشنىلىرى ………… 26
3 . باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى ………… 29
4 . بەيدىڭ مۇھاسىرىسى ………… 33
5 . ھون تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامە ………… 36
6 . باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسى پادىشاھلىرىغا يازغان مەكتۇپلىرى ………… 38
باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ لۈيخۇغا يازغان مەكتۇپى ………… 38
باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇپى ………… 42
III باب كىيوك تەڭرىقۇت ۋە كۇنچىن تەڭرىقۇت ………… 48
1 . كىيوك تەڭرىقۇت ………… 48

2 • كۇنچىن تەڭرىقۇت 50
IV باب هون تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار 52
1 • هونلارغا قارشى ئۇرۇش ئىستراتېگىيىسىنىڭ تۈزۈلۈشى ... 52
2 • مايى ئەتراپىغا قويۇلغان تۇزاق 57
3 • ئوردوس ئۇرۇشى 59
4 • كەڭسۇنىڭ هونلار قولىدىن كېتىشى 61
V باب خەن سۇلالىسى ۋە غەربىي يۇرت 67
1 • غەربىي يۇرت 67
2 • شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولى 70
3 • جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا تۇنجى قېتىم كېلىشى 72
4 • جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئىككىنچى قېتىم كېلىشى 76
VI باب پەرغانىگە يۈرۈش 79
1 • يۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى 79
2 • پەرغانىگە بىرىنچى قېتىملىق يۈرۈش 81
3 • ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك 83
4 • پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈش 87
VII باب هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى 90
1 • لى لىڭنىڭ هونلارغا ئەسىرگە چۈشۈشى 90
2 • مەغلۇبىيەتلىك ئۇرۇش 92
3 • لى گۇاڭلىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى 93

4. غولقۇ تەگرىقۇتنىڭ خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇپى 95
VIII باب ئۇيسۇنلار 97
1. خەن مەلىكىلىرى ئۇيسۇندا 97
2. هونلارغا قارشى ئۇرۇش 101
3. مەلىكە چەيۇنىڭ ئۇيسۇندا ئېلىپ بارغان پائالىيىتى ... 105
IX باب هون تەگرىقۇتلۇقىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى 110
1. سىياسىي ئۆزگىرىش 110
2. ئىچكى ئۇرۇش 112
3. قوغۇشار تەگرىقۇت 115
4. قوتىئوش تەگرىقۇت 117
5. تالاس ئۇرۇشى 121
X باب دوستلۇق ۋە دۈشمەنلىك مۇناسىۋىتى ... 126
1. ئەڭ ئاخىرقى قۇدىلىشىش 126
2. نىسپىي دوستلۇق مۇناسىۋىتى 128
3. هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى مۇناسىۋىتىنىڭ يامانلىشىشى 131

ئىككىنچى قىسىم غەربىي هونلار ۋە شەرقىي هونلار

I باب غەربىي هونلار 134
1. هونلارنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى 134
2. پانۇ تەگرىقۇت 137
3. سىيانپىلار ۋە غەربىي هونلار 139
4. هونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى 143

5 • سىيانپىلارنىڭ كۆچىيىشى 144
6 • بەن چاۋ بىلەن بەن يۇن تارىمدا 146
7 • زابىندىر خانلىقى 152
II باب شەرقىي هونلار 154
1 • شەرقىي هونلارنىڭ خەن سۇلالىسى ئۈچۈن كۆرسەتكەن خىزمىتى 154
2 • شەرقىي هونلاردا داۋالغۇش..................... 157
3 • شەرقىي هونلارنىڭ يوقىلىشى 160

ئۈچىنچى قىسىم هونلار جۇڭگودا

I باب هونلارنىڭ جۇڭگوغا كۆچۈپ كېلىشى... 163
1 • غەربىي خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش............... 163
2 • شەرقىي خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش 164
II باب هونلارنىڭ جۇڭگودا قۇرغان دۆلەتلىرى 165
1 • هون ـ تىۋغا دۆلىتى..................................... 166
2 • هون دۆلىتى 168
3 • توبا ـ هون دۆلىتى...................................... 169
4 • هون ـ قۇتقۇ دۆلىتى 172

تۆتىنچى قىسىم هونلارنىڭ هاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمى

I باب هونلارنىڭ هاكىمىيەت تەشكىلى 181
1 • تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى 181

2 . ئەمەلدارلىق تۈزۈمى 183
3 . هونلارنىڭ قانۇن - تۈزۈمى 187
4 . هونلارنىڭ دۆلەت كېڭىشى 190
II باب هونلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى 193
1 . هون قوشۇنلىرىنىڭ خىللىرى 193
2 . هون قوشۇنلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى 195

بەشىنچى قىسىم هونلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

I باب هونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى 197
1 . چارۋىچىلىق 197
2 . دېھقانچىلىق 202
3 . ئوۋچىلىق 208
4 . قول ھۈنەرۋەنچىلىك 209
5 . سودا 220
II باب هونلارنىڭ مەدەنىيىتى 224
1 . تىل 224
2 . يېزىق 230
3 . ئەدەبىيات 236
4 . مۇزىكا 238
5 . سەنئەت 239
6 . بىناكارلىق 240
7 . تىبابەتچىلىك 243
8 . دىن 246
9 . ئۆرپ - ئادەت 248

ئالتىنچى قىسىم تۈركىي خەلقلەرنىڭ ياۋروپادا قۇرغان دۆلەتلىرى

I باب ياۋروپا هون ئىمپېرىيەسى 253

1 . غەربىي هونلارنىڭ ياۋروپا هون ئىمپېرىيەسىنى قۇرۇشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى 253

2 . بالامىردىن ئاتتىلاغىچە 257

1) يولدۇز 258

2) قارا تون 259

3 . ئاتتىلا 260

1) ئاتتىلانىڭ ئىمپېراتور بولۇشى 260

2) كاتالىيون ئۇرۇشى 262

3) غەربىي رومانىڭ قارام ھالغا چۈشۈرۈلۈشى 264

4) ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمى 265

4 . هونلارنىڭ ياۋروپادا ئوينىغان رولى 266

5 . هونلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى 269

II باب ياۋروپا ئاۋارخاقانلىقى 272

1 . ئاۋارلارنىڭ ياۋروپاغا كېلىشى 272

2 . بايانخان 277

3 . بايانخاننىڭ ۋارىسلىرى 230

III باب هازار خاقانلىقى 283

1 . هازارخاقانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى 283

2 . هازارلار ۋە شەرقىي روما 284

3 . هازارلار ۋە ئەرەبلەر 286

4 . هازار تارىخىدىن قىسقىچە خۇلاسە 290

IV باب بۇلغارلار 292
1 . دوناي بۇلغار دۆلىتى 292
2 . ئىدىل بۇلغار خانلىقى 298
1) ئىدىل بۇلغارلىرى 298
2) ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ دۇنيا سودىسىدا تۇتقان ئورنى 302
3) ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ يوقىلىشى 304
V باب ۋېنگرىيە دۆلىتى 308
1 . ۋېنگرلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى 308
2 . ۋېنگر دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشى 309
3 . ۋېنگرىيە دۆلىتىنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى 312
قوشۇمچە: ئۇلۇغ ياۋچىلار 320
كىرىش 320
1 . ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى 321
2 . توخارىستان 323
3 . كوشان ئىمپېرىيەسى 324
4 . ئاق هون ئىمپېرىيەسى 331

بىرىنچى قىسىم

قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقى

I باب ھونلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى

سۆز بېشى

ھونلار مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 5 - ئەسىرلىرىگىچە (ئىككى مىڭ يىل) بولغان ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخي مەزگىلدە ئاسىيا ۋە ياۋروپا تارىخىنىڭ سەھنىسىدە ئىنسانىيەت ئەۋلادىنىڭ يادىدىن مەڭگۈ چىقمايدىغان چوڭقۇر تەسىرلىك مۇساپىلەرنى بېسىپ ئۆتكەن. مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر كۈچ سۈپىتىدە دۇنيا تارىخىنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە چىققان، شۇنىدىن باشلاپ تارىختا 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 207 - يىلدىن مىلادىنىڭ 216 - يىلغىچە)، 170 يىل ھۆكۈم سۈرگەن غەربىي ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادىدىن 46 — 216 يىللار)، 95 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى (375 — 469) قاتارلىق ئۇلۇغ ئۈچ ئىمپېرىيىنى قۇ-

رۇپ، ئاسىيا ۋە ياۋروپا خەلقلىرى تارىخىدا ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىن ئاجايىپ خاتىرىلەر قالدۇرغان.

ھونلار جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ قەدىمكى دۆلەتلەردىن يىن سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1600 — 1200 - يىللار)، جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1200 — 300 - يىللار)، چىن سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 246 — 207 - يىللار)، خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 207 - يىلدىن مىلادىنىڭ 220.- يىلىغىچە) قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلگەن. بۇ جەرياندا، ھونلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە نىسبەتەن خېلى زور بالايى - ئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ھەسسىسىنى قوشقاچقا، ھونلار ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى جۇڭگو تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

ھونلار جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرى ۋە تارىخىي يىلنامىلىرىدا ھەر خىل ناملار بىلەن تىلغا ئېلىنغان. دۇنيادىكى ھونشۇناسلىققا ئاساس سالغۇچى، ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەن (مىلادىدىن 145 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن) ئۆزىنىڭ ئۆلمەس شانلىق ئەسىرى «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ «بەش پادىشاھنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن بابىدا خۇاڭدىنىڭ ھونلارنى شىمالغا قوغلىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن.① خۇاڭدى بول-

---

① سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر، بەش پادىشاھنىڭ تەرجىمھالى»، خەنزۇچە 5 - بەتكە قارالسۇن.

سا جۇڭگونىڭ باشلانغۇچ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە ئۆتكەن ئەپسانىۋى خان بولۇپ، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 5000 يىل بۇرۇن ئۆتكەنلىكى ھەققىدە رىۋايەت قىلىنىدۇ. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، ھونلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ جۇڭگوغا خەۋپ سېلىپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

تۈركىي خەلقلەر ئەجدادلىرىنىڭ بىرى بولغان ھونلار ئەڭ قەدىمكى چاغدىن باشلاپ ئورخۇن دەرياسى بويىلىرىدا (تاشقى موڭغۇلىيىدە)، چۇغاي تاغلىرى (ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى يىڭشەن تاغلىرى) نىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا، ئالتاي، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ۋە جەنۇبىدا ياشىغان.

ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، «ھون» سۆزى «كۇن» سۆزىدىن كېلىپ چىققانلىقى مەلۇم.

قەدىمكى چاغلاردا ھونلارمۇ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاشلا قامان (شامان) دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، قامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، قامان دىنى بويىچە «كۇن تەڭرى» گە ئېتىقاد قىلىش مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. شۇڭا قەدىمكى چاغلاردا ھونلار ئۆزلىرىنى «كۇنلەر» دەپ ئاتاشقانىكەن. «كۇن» سۆزى كېيىنكى كۇنلەرگە كېلىپ «ھون» سۆزىگە ئايلىنىپ كەتكەنىكەن.

پروفېسسور ئا. زەكى ۋەلىدى توغانمۇ «ھون» ئاتالغۇسىنى «كۇن» دەپ يازىدۇ.① يەنە باشقا تارىخىي

---

① ئا. زەكى ۋەلىدى توغان (تۈركىيە تارىخچىسى) «ئۇمۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، تۈركچە 45 - بەتكە قارالسۇن.

مەنبەلەردىمۇ «ھون» سۆزىنىڭ ئورخۇن دەرياسىنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئېيتىلىدۇ.

قەدىمكى چاغدا ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنى شۇ دەريانىڭ نامى بىلەن «خۇن» دەپ ئاتاشقانىكەن. مانا شۇ «خۇن» سۆزى «ھون» سۆزىگە ئۆزگىرىپ كەتكەنىكەن. ھازىرغىچە يۇقىرىدىكى بۇ ئىككى خىل قاراشنىڭ قايسىسىنىڭ توغرىلىقى ھەققىدە مۇقىم بىر خۇلاسە چىقىرىلمىدى.

قەدىمكى چاغلاردا ھونلارنىڭ ئالتاي تاغلىرى ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ۋە جەنۇبىدا ياشىغانلىقى ھەققىدە يۇقىرىدا ئېيتىلدى. ئارخېئولوگىك قېزىشلار نەتىجىسىدە ئالتاي تاغلىرىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى چاغلارغا دائىر ئۇرغۇن ھون قەبرىلىرى تېپىلدى. بۇ قەبرىلەردىن چىققان ھونلارنىڭ جەسەتلىرى (قەبرىلەر سوغۇق قارچۇقلىرىدا بولغانلىقى ئۈچۈن جەسەتلەر بۇزۇلمىغان) دىن قارىغاندا، ئۇلار ناھايىتى ئېگىز بويلۇق، قاۋۇل، ئۇستىخانلىق، قاڭشالىق، يۈزلىرى ئاق سۇزۈك بولۇپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قىياپەتلىرى بىلەن ئىرقىي جەھەتتىن ئوخشاش. ھونلارنىڭ ئېگىز بوي، قاۋۇللۇقى، چىراي قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى قەدىمكى جۇڭگو تارىخىدىكى مەلۇماتلارمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

«خەن يىلنامىسى. جىگمىدى ھەققىدە قىسسە» بابىدا، ھون شاھزادىسى جىگمىدىنىڭ بويى سەككىز چى ئىككى سۇڭ، چىرايى سۇرلۇك دېيىلگەن. بۇنى ھازىرقى ئۆزۈنلۈك ئۆلچىمىدىكى مېتىرغا سۇندۇرغاندا (خەن زامانىسىدىكى

بىرچى ھازىرقى 27 سانتىمېتىر 65 مىللىمېتىرغا توغرا كېلىدۇ)، ھون شاھزادىسىنىڭ بويى تەخمىنەن ئىككى مېتىر 30 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ پاكىت ئالتاي تاغلىرىدىكى ھون قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ھون جەسەتلىرىنىڭ ناھايىتى ئېگىز بويى، قاۋۇل ئادەملەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

شاھزادە جىگىمدى، مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن ھازىرقى گەنسۇدا خەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، ھون خانى قونشارخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇ ھون خانى شىئوت سوگاخانىنىڭ ئوغلى ئىدى. جىگىمدى خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەنۋۇدى ھوزۇرىغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئاتلىرىنى ئۆستۈرۈپ كۆپەيتىش ئىشلىرى بويىچە مەنسەپدار بولغان. جىگىمدى ئۇنىڭ ھونچە ئىسمى ئەمەس. «جىگىمدى» دېگەن ئىسىمنى ئۇنىڭغا خەنۋۇدى قويغانىدى.

جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن 1955 - ۋە 1957 - يىللىرى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ھازىرقى شىئەن شەھىرى ئەتراپىدىكى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت «شاگىلىگفەن» دېگەن جايدىن ئالاھىدە بىر قەبرە تېپىلغان. بۇ قەبرىگە دەپنە قىلىنغان جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن ئاخىرەتلىك نەرسىلەر ئىچىدىن ئىككى پارچە تۆت چاسا مىس تاختاي چىققان. مىس تاختايغا ئىككى نەپەر ئادەم، ئىككى ئاتنىڭ سۈرەتلىرى نەقىش قىلىپ چۈشۈرۈلگەن. ئىككى ئادەم بىر - بىرىنىڭ بېلى ھەم پاقالچىقىدىن تۇتۇشۇپ، چېلىشىۋاتقان قىياپەتتە تۇرۇشقان. ئۇلار قاڭـ

شالىق، ياپماچاچ بولۇپ، پاقالچاقلىرى تۇرالغان ئىشتان كېيىشكەن. ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى بۇ قەبرىدىن چىققان جەسەتلەرنى ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى ياكى ئەلچىلەرنىڭ ھەمرالىرى دەپ، ھۆكۈم قىلىشقان. بۇ قەبرىدىن تېپىلغان نەرسىلەردىن ھونلارنىڭ چاچ قويۇش شەكلى، كىيىنىشلىرى، چىرايى، چېلىشىش ئادەتلىرى بىلەن قىياپەتلىرىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ.

قەدىمكى چاغدىكى ھونلار بىلەن ئۇيغۇرلار، تۈركلەرنىڭ تىلى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، چىراي - شەكلى دېگۈدەك ئوخشاش ئىدى. جۇڭگونىڭ «ۋېي يىلنامىسى»، «جۇ يىلنامىسى»، «سۈي يىلنامىسى» قاتارلىق قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا چاغدىكى تارىخىي ماتېرىياللىرىدا، ئۇيغۇرلار، تۈركلەر ھونلارنىڭ ئەۋلادى دېيىلگەن. دېمەك، ئۇيغۇر تارىخىنى بىلىشتە، ھونلار تارىخىنى بىلىش ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

ھونلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى ئەجدادى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھازىرقى چاغدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىمۇ ئاساسلىق رول ئوينىغان.

1. ھونلار ۋە يىلك سۇلالىسى

تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىيىتى بويىچە قارىغاندا، يەر يۈزىدە ئىنسانىيەت پەيدا بولۇپ ھايات كەچۈرۈشكە باشلىغاندىن تارتىپ، ھازىرغىچە ئۆز بېشىدىن بىر نەچچە ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئۆتكۈزدى. ئىنسانلار باشتا

باشلانغۇچ جامائەت تۈزۈمىدە ياشىغان چاغلىرىدا چوڭ ھايۋانلارنى ئوۋلاش، ئورماندىكى دەرەخلەرنى كېسىپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى ئېچىشتا ئايرىم ھالدا ئەمەس، ئۆملىشىپ ئىشلەشكە توغرا كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى چاغلاردا قان - قېرىنداشلار تارقىلىپ كەتمەستىن، ھەممىسى بىر ئۇرۇغ بولۇپ ياشايتتى. بۇنداق ئۇرۇقلار بىرنەچچە يۈز كىشىگە يېتەتتى. بۇ ئۇرۇقلار ئەمگەكنى (ئوۋ ئوۋلاش، بېلىق تۇتۇش، بوز يەرلەرنى ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىش) بىرلىشىپ قىلاتتى. ئەمگەك مېۋىلىرىدىن تەڭ پايدىلىناتتى. قورال - ئەسۋابلاردىن تەڭ پايدىلىناتتى. بىر - بىرىنى ئېزىدىغان، خۇسۇسىي مۈلۈككە ئىگە بولىدىغان ئەھۋاللار يوق ئىدى. بىرنەچچە قوشنا ئۇرۇقلاردىن قەبىلە تۈزۈلەتتى. بۇنداق قەبىلىدىكى كىشىلەر بىر تىلدا سۆزلىشەتتى. ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىمۇ ئوخشاش ئىدى. قەبىلە كېڭەشلىرىدە سايلانغان يولباشچىلار قەبىلىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى.

ئىنسانلار كۆپ ئەسىرلەر ئۇرۇق - ئۇرۇق ۋە قەبىلە - قەبىلە بولۇپ ياشىدى. ھونلارمۇ خۇددى باشقا جايلاردا ياشىغان ئادەملەرگە ئوخشاش ئۇرۇقتىن قەبىلىگە، قەبىلىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشۇپ، باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمىنىڭ مەلۇم باسقۇچىغا كەلگەندە دۆلەتنى شەكىللەندۈردى. قەدىمكى چاغلاردا ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق قىلىشقا بولىدىغان يەرلەرنى تالىشىپ قەبىلىلەر بىلەن قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. بىرەر قەبىلە ئۆزىگە قوشنا بولغان كۈچلۈك-

ردىكى قەبىلىلەرنى يېڭىش ئۈچۈن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قۇرۇشقا مۇھتاج بولۇشقان. شۇڭا قان - قېرىنداشلىقى، تىل ۋە باشقا جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدىغان قەبىلىلەر بىرلىشىپ، تىل ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۆزلىرىگە يات كېلىدىغان قەبىلىلەرگە قارشى تۇرغان. مانا شۇنداق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ قوراللىق كۈچلىرى بولغان. ھازىرقى زامان تىلى بىلەن ئېيتقاندا، قوراللىق قوشۇن دۆلەتنىڭ ئەڭ ئاساسىي. ئەڭ مۇھىم ئامىللىرىنىڭ بىرى بولغىنىدەك، ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىمۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ قوراللىق قوشۇنلىرى ئەڭ دەسلەپكى دۆلەتنىڭ ئاساسىي. مۇھىم ئامىلى ئىدى.

مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇن دۆلتى بولغان ھونلار يىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىدى. يىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى ئۇدىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1324 — 1266 - يىللار) ھونلار بىلەن يىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇش ئۈچ يىلغا سوزۇلغان. شۇ ئۇرۇشتا ھونلار مەغلۇپ بولغان.①

مانا شۇ پاكىتقا قارىغاندا، مىلادىدىن 15 ئەسىر بۇرۇن ھونلارنىڭ دۆلتى بارلىقىدا گۇمان بولمىسا كېرەك. لېكىن ھونلار مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، ئۇنىڭ تارىختا سىياسىي سەھنىگە چىقىپ ھەرىكەت قىلىشى دۇنياغا مەلۇم بولۇشقا باشلىغان.

ھونلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى تۈمەن بالىق (تۈمەن شەھىرى) بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى ئويەن ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

---

① «قەدىمكى چاغدا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، خەنزۇچە 3 - بەتكە قارالسۇن.

2. هونلار ۋە جۇ سۇلالىسى

جۇڭگودا مىلادىدىن 11 ئەسىر بۇرۇن يىنڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1100 — 300 - يىللار) قۇرۇلغان. دەل مانا شۇ چاغدا هونلارمۇ كۆچىيىشكە باشلاپ، جۇ سۇلالىسىغا هەر دائىم هۇجۇم قىلىپ، خەلققە ناهايىتى ئېغىر بالايى - ئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن.

هونلار مىلادىدىن ئون ئەسىر بۇرۇن جۇ سۇلالىسىغا هۇجۇم قىلىپ، جۇ خەلقىنى ئۆز يۇرتىدىن كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. كېيىن جۇ خەلقى چىشەن تېغى (هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى چىشەن ناهىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) نىڭ ئېتىكىدىكى كەڭ، تۈز، ئۇنۇملۇك بولغان جويۈەن دېگەن جايغا كۆچكەن. خەنزۇ خەلقى مانا شۇ ۋەقەگە بېغىشلاپ مۇنداق بىر قوشاقنى توقۇغان؛

ئۆي ماكانىدىن، ئائىلىدىن قالدۇق ئايرىلىپ،
دەهشەت سېلىپ كەلگەن ۋەهشى هونلار دەستىدىن.
يۇردۇق كۆچۈپ تىنماي دائىم تېنەپ، تەمتىرەپ،
دەهشەت سېلىپ كەلگەن ۋەهشى هونلار ۋەهىمىدىن.

بۇ قوشاقنى مىلادىدىن ئون ئەسىر بۇرۇن ياشىغان بىر شائىر توقۇغان①.

---

① «ۋەقەدىكى چاغدا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە 6 - بەتكە قارالسۇن.

جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى جۇمۇۋاڭ (مىلادىدىن ئون ئەسىر بۇرۇن) ھونلار بىلەن ئۇرۇشقاندا تۆت ئاق بۆرە، تۆت ئاق بۇغا غەنىمەت ئالغانىكەن.

مىلادىدىن 883 يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن جۇ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولغان. بۇ ئۇرۇش سېرىق دەريانىڭ شىمالىدا بولۇپ، جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، كېيىنكى چاغلاردا بولغان ئۇرۇشلاردا ھونلار غالىپ كېلىپ، ئاخىرى غەربىي جۇ سۇلالىسىنى يوقاتقان.

جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى شۈەن ۋاڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 877—782-يىللاردا) خان بولغان ۋاقتىدا، ھونلار جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋچىڭ (ھازىرقى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىدە) گە خەۋپ سېلىشقا باشلىغان. شۈەن ۋاڭ مىلادىدىن 827 يىل بۇرۇن ھونلارغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكەت يۈرگۈزگەن. شەنشى ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا چىن جۇڭ ئاتلىق سانغۇن باشچىلىقىدىكى جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ھونلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندا، ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققان چىن جۇڭ ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالغان.①

جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى يۇۋاڭ ھۆكۈمران بولغان مەزگىل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 781 — 771 - يىللار) دە جۇ سۇلالىسى ناھايىتى ئېغىر تەبىئىي ئاپەتكە يولۇققان. مىلادىدىن 780 يىل بۇرۇن قۇرغاقچىلىق ئاپىتى

---

① ۋاڭ يۈشىن: «غەربىي جۇ سۇلالىسى ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 172-بەتكە قارالسۇن.

يۈز بېرىپ، ئەلدىكى ھەممە دەريالار، بۇلاقلار قۇرۇپ، تەگلىرى كۆرۈنۈپ قالغان. دەل - دەرەخ، ئوت - چۆپلەر، زىرائەتلەرنىڭ ھەممىسى سولىشىپ، قۇرۇپ نابۇت بولغان. تېرىلغۇ يەرلىرى يالىڭاچ ئاختامغا ئايلىنىپ كەتكەن. خەلق ئۆي - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ جان بېقىش ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپكە قاراپ قاچقان. بۇنداق قۇرغۇنچىلىق ئاپەتنىڭ ئۈستىگە مىلادىدىن 779 يىل بۇرۇن پايتەخت خاۋچېڭدا، سىرىق دەريانىڭ جىن، ۋېي، لۇ قاتارلىق غوللىرى (شەنشىدە) ئېقىپ ئۆتىدىغان ۋادىلاردا قاتتىق يەر تەۋرىگەن. تەبىئىي ئاپەتلەر كەينى - كەينىدىن يۈز بەرگەن چاغدا يوۋاڭنىڭ ۋەزىرى بەيياڭپۇ مۇنداق دېگەن: «بۇ دۆلەتنىڭ مۇنقەرز بولىدىغانلىقىغا بىشارەت. دەريالار قۇرۇپ كېتىپ، تاغلارمۇ ئۆرۈلۈپ كەتسە كېرەك. تەگرى بىزنى تاشلىۋېتىدىغان ئوخشايدۇ. مېنىڭچە، جۇ سۇلالىسى ئون نەچچە يىلغا بارمايلا ھالاك بولىدۇ.»

خۇددى بەيياڭپۇ ئېيتقاندەك شۇ يىلى ئۈچ دەريا (جىن، ۋېي، لۇ دەريالىرى) نىڭ سۇلىرى قۇرۇپ كېتىپ، جۇ خەلقىنىڭ بۆشۈكى بولغان جۇيۈەندىكى جىشەن تېغىدىن دەھشەتلىك گۈلدۈرلىگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپ، تاغ ئۆرۈلۈپ كەتكەن....①

... كەينى- كەينىدىن يۈز بەرگەن قۇرغاقچىلىق ئاپىتى ۋە قاتتىق يەر تەۋرەشلەر ئىشلەپچىقىرىشنى ئېغىر

---

① ۋاڭ يۈشەن: «ئەربىي جۇ سۇلالىسى ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 182-، 183-بەتلەرگە قاراڭ.

ھالدا ۋەيران قىلىنغان. جەمئىيەت قالايمىقانچىلىق ۋە دىلۋالغۇش ئىچىدە قالغان. ئەس - ھوشىنى يوقاتقان جۇ يۇۋاڭ مۇنداق ئىشلار بىلەن قىلچە كارى بولماي، كېچە - كۈندۈز ھاراق - شاراب ئىچىپ، ئەيش - ئىشرەت كەيپى - ساپادا ئۆتۈۋەرگەن.

جۇ يۇۋاڭ خان بولۇپ ئۈچ يىلدىن كېيىن، بوتسى ئاتلىق چىرايلىق بىر قىزغا كۆيۈپ قالغانىكەن. مەلىكە بوتسى خاندىن بەيپۇ ئاتلىق ئوغۇل تۇغقاندىن كېيىن، يۇۋاڭ قەدىناس مەلىكىسى شىن خۇنىڭ خانىشلىقىنى، خانزادە يىجۇنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشىنى بىكار قىلغان. ئۇلارنىڭ ئورنىغا بوتسىنى خانىش، بەيپۇنى خانلىق تەختىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلىگەن.

يۇۋاڭنىڭ قىلمىشلىرىدىن غەزەپلەنگەن خانىش شىن خۇنىڭ ئاتىسى ھونلارغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلارنى جۇ سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتكەن. جۇ سۇلالىسىنىڭ ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغانلىقىنى ھېسابقا ئالغان ھونلار پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، مىلادىدىن 771 يىل بۇرۇن جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋجىڭغا بېسىپ كىرگەن. ھونلار يۇۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ، مەلىكە بوتسىنى ئەسىر ئېلىپ كەتكەن. مانا شۇ ئورۇشتا خاۋجىڭ شەھىرى خارابىزارلىققا ئايلانغان. ھونلار شەنشى ئەتراپىنى بېسىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن 260 يىل ھۆكۈم سۈرگەن جۇ سۇلالىسى مۇنقەرز بولغان. جۇ سۇلالىسى خانزادىلىرىدىن پىڭۋاڭ لوياڭنى پايتەخت قىلىپ، تارىختا شەرقىي جۇ سۇلالىسى دەپ ئاتالغان سۇلالىغا ئاساس سالغان.

مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن هونلار هازىرقى خېبېي، شەنشىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، لوياڭغا خەۋپ سېلىشقا باشلىغان. ھەتتا هونلار ئىككى قېتىم لوياڭغا بېسىپ كىرىپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى شىاڭ ۋاڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 651—619- يىللاردا خان بولغان) نى قوغلاپ چىقىرىپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسىنى يوقىتىۋېتىشكە تاسلا قالغان.①

3 . هونلار ۋە جاۋ بەگلىكى

شەرقىي جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قارايدىغان بەگلىكلەر كۈچىيىشكە باشلاپ، جۇ سۇلالىسى خانلىرىنى كۆزگە ئىلمايدىغان، بەلگىلەنگەن ئولپان (سېلىق) نى ئۆز ۋاقتىدا تۆلىمەيدىغان بولغان. بۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندىن كېيىن، جۇ سۇلالىسى مالىيە جەھەتتە ناھايىتى نامرات بىر هالغا چۈشۈپ قالغان. شەرقىي جۇ سۇلالىسىنىڭ خانلىرى بولسا، ئىسمى بار، جىسمى يوق هۆكۈمدارغا ئايلىنىپ، دۆلەتنى تىزگىنلەشكە ئامالسىز قالغان. شۇندىن باشلاپ جۇ سۇلالىسىغا قارايدىغان بەگلىكلەر ئارىسىدا، بەزىلىرى بىر - بىرىنى يۇتۇپ كۈچىيىدىغان، بەزىلىرى ئاجىزلاپ كېتىدىغان، بەزىلىرى يوقىلىپ كېتىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى تارىخچىلىرى مانا شۇ دەۋرنى «يىلنامە دەۋر» (مى

---

① رىنچىۋ، ۋاڭتۇڭلىنىڭ «جۇڭگونىڭ مىللىي تارىخى»، خەنزۇچە 20 - بەتكە قارالسۇن.

لادىدىن بۇرۇنقى 770 — 476 - يىللار) دەپ ئاتاشقان.

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە جۇڭگونىڭ ئەسلى تېررىتورىيىسىدە يەتتە بەگلىك پەيدا بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا تىنىماي ئۇرۇشۇپ تۇرغان. جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى تارىخچىلىرى مانا شۇ يەتتە بەگلىك ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرنى «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» (مىلادىدىن بۇرۇنقى 475 — 221 - يىللار) دەپ ئاتاشقان.

شۇ دەۋردىكى يەتتە بەگلىكتىن چى (سەندۇڭدا)، يەن (خېبېيدا)، جاۋ (سەنشىدە)، چىڭ (سەنشىدە) قاتارلىق تۆت بەگلىك سېرىق دەريا ۋادىسىدا بولۇپ، ئۇلار ھونلارغا قوشنا ئىدى. خەن، چۇ، ۋېي دىن ئىبارەت ئۈچ بەگلىك بولسا، ئاساسەن چاڭجياڭ ۋادىسىدا بولۇپ، ھونلار بىلەن بىۋاسىتە چېگرىداش ئەمەس ئىدى. سېرىق دەريا ۋادىسىدىكى يەن، جاۋ، چىڭ بەگلىكلىرى ھونلارغا قوشنا بولغانلىقتىن، پات - پات ھۇجۇمغا ئۇچراپ تۇراتتى.

ھونلار «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» دە ئۆزلىرىگە ناھايىتى پايدىلىق بولغان (بەگلىكلەرنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇشلىرى) شارائىتتا ناھايىتى جىددىيلىك بىلەن ھەربىي قوشۇنلىرىنى تولۇقلاپ، ئۇنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى كۈچەيتكەن، ئاندىن ھون ئاتلىقلىرىنى ئوردوس يايلىقى، چۇغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە توپلاپ، شۇ يەردىن ئەتراپتىكى قوشنىلىرىغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم باشلىغان.

مانا شۇنداق خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بەرگەندە،

يەن، جاۋ، چىڭ قاتارلىق ئۈچ بەگلىك ھونلار ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ئۆز دۆلىتىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېپىل سېلىشقان. شۇنداق بولسىمۇ ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش قىيىن بولغان.

بولۇپمۇ مىلادىدىن 310 يىل بۇرۇن ھونلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى يەن بەگلىكى (خېبېيدە) نىڭ شىمالىي رايونلىرىغا قىستاپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ھەيۋىسىنى كۆرسەتكەن بولسا، دەل شۇ چاغدا ھون ئاتلىقلىرى سېرىق دەريادىن كېچىپ ئۆتۈپ، ئوردوس يايلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى «دەريا جەنۇبىدىكى يەر» (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى ئىكىجاۋ ئايمىقى) نى بېسىۋېلىپ، چىڭ، جاۋ، يەن قاتارلىق ئۈچ بەگلىكنىڭ چېگرا رايونلىرىغا بېسىپ كەلگەن. ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا كۆپ ئۇچراپ ناھايىتى ئېغىر خەۋپتە قالغان جاۋ بەگلىكى ئۆزىنىڭ شىمالىي رايونىدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلىشقا ئامال تاپالمىغان. جاۋ بەگلىكى مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن پادىشاھ شاۋچىڭۋاڭ ئاتلىقلار سانغۇنى لى مۇنىڭ باشچىلىقىدا، ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇننى ھونلارغا قارشى ماڭدۇرغان. ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا لى مۇ يۈزمىڭ كىشىلىك ھون قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغان. شۇ چاغدىكى ھون تەڭرىقۇتى (بۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئىسمى نامەلۇم) ئالدىراش ھالدا چېكىنگەن.①

---

① سىما چيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. لىيۇ ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

4 . ھونلار ۋە چىڭ سۇلالىسى

مىلادىدىن 228 يىل بۇرۇن چىڭ بەگلىكىنىڭ خانى يىڭجېن (چىڭ شىخۇاڭ) جۇڭگو تېررىتورىيىسىدىكى بەگلىكلەرگە ھۇجۇم باشلاپ، جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە كىرىشكەن. شۇ چاغدا يەن بەگلىكىنىڭ خانزادىسى دەن چىڭ بەگلىكىدە جىنايەت ئۆتكۈزۈپ، يەن بەگلىكىگە قېچىپ كەلگەن پەن ئۈجى ئاتلىق ئەمەلدارنى تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ. ھونلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ چىڭ شىخۇاڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 259 — 209 - يىللار) غا تاقابىل تۇرۇشنى پىلانلىغان. لېكىن چىڭ بەگلىكىنىڭ تېز سۈرئەتتە قىلغان ھۇجۇمى نەتىجىسىدە بۇ پىلان ئەمەلگە ئاشمىغان.

چىڭ شىخۇاڭ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن چى، يەن، جاۋ، خەن، ۋېي، چۇ قاتارلىق ئالتە بەگلىكنى يوق قىلىپ، جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەن.

چىڭ شىخۇاڭ مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن مىنتىئان ئاتلىق سانغۇننىڭ باشچىلىقىدا 300 مىڭ كىشىلىك چىڭ قوشۇنلىرىنى ھونلارغا قارشى ماڭدۇرغان. بۇ چاغدا ھون تەڭرىقۇتى تۇمەنخان ئوت - چۆپلىرى، سۇيى مول بولغان ئوردوس يايلىقىدا بىخارامان يايلاۋاتقانىدى. مىنتىئان باشچىلىقىدىكى چىڭ قوشۇنلىرى ھونلارنىڭ ناھايىتى مەشھۇر يايلاقلىرىدىن بىرى بولغان ئوردوس يايلىقىغا بېسىپ كىرىپ، تۇمەن تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھون

قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇشقان. ئۇرۇشتا تەييارلىقسىز تۇرغان تۇمەن تەگرىقۇت مەغلۇپ بولۇپ، سان - ساناقسىز چارۋا - ماللارنى ھەيدەپ، چېدىرلارنى ئۇلاغ - ئۇلمەككە ئارتىپ، ھون ئاھالىلىرىنى تۇمەنلەنگەن ھارۋىلارغا ئولتۇرغۇزۇپ، ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا ئوردوس يايلىقىدىن شىمالغا قاراپ چېكىنگەن. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ھونلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئوردوس يايلىقىنى ئالغان چىڭ سىخۇاڭ شۇ جايغا ئادەم كۆچۈرۈپ 44 ناھىيە تەسىس قىلىپ، سېرىق دەريا بويلىرىنى مۇداپىئە لىنىيىسى قىلىپ بېكىتكەن. شۇنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ يېڭىدىن قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 — 207 - يىللار) نىڭ پايتەختى چاڭئەنگە سالىدىغان خەۋپى تۈگىگەن.

5 . سەددىچىن سېپىلىنىڭ ياسىلىشى

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ، يەن، جاۋ، چىڭ قاتارلىق ئۈچ بەگلىك ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېپىل سېلىشقان. مانا بۇ سەددىچىن سېپىلىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

چىڭ سىخۇاڭ مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن ھونلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئوردوس يايلىقىنى ئېلىپ، ئۇ يەرگە ئادەم كۆچۈرۈپ ناھىيە تەسىس قىلىپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى يەن، جاۋ،

چىڭ بەگلىكلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېلىنغان سېپىللارنى بىر - بىرىگە چېتىپ، ئۇنى غەربكە قاراپ سوزۇشقا بەل باغلىدى. ئۇ بۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىدىن 214 يىل بۇرۇن مىنتيانگە يارلىق چۈشۈرۈپ، بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداشنى ئۇنىڭغا يۈكلىدى. ئۇ يارلىققا بىنائەن دۆلەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن سېپىل سوقۇش ھاشاسىغا كەلگەن بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىنى ئىشلىتىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يەن، جاۋ، چىڭ بەگلىكلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېلىنغان ئۇزۇن سېپىللارنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ، ئۇنى شەرقتە شەنخەيگوەندىن تارتىپ، غەربتە لىنتاۋ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ مىنشەن ناھىيىسى) غىچە يەتكۈزدى. مانا بۇ مەشھۇر سەددىچىن سېپىلىدۇر.

سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 مىڭ كىلومېتىر بولۇپ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن سەككىز مېتىر، توغرىسى يەتتە مېتىر كېلىدۇ. بۇ قەدىمكى چاغدىكى ناھايىتى ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچان، چىداملىق خەلقىمىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ جەۋرى - جاپالىق ئەمگەكلىرى، ئاققۇزغان قانلىرى، تەرلىرى بەدىلىگە قۇرۇلغان بولۇپ، جۇڭيۈەن (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) دىكى خەلقنىڭ ئامانلىقى ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى قوغداپ، ھونلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى مۇداپىئە كۆرۈشتە مۇھىم رولنى ئوينىغان. ھەمدە مىلادىنىڭ 3 - ئەسىرىدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 17 - ئەسىرىگىچە بولغان 14 ئەسىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇزۇن بىر تارىخىي مەزگىل-

دە سىيانپىلار، ئاۋارلار، تۈركلەر، قىتانلار، موڭغۇللار، تاتارلار، ئويراتلاردىن مۇداپىئە كۆرۈشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم روللارنى ئوينىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن سۇلالىسى، شىمالىي چى سۇلالىسى، شىمالىي جۇ سۇلالىسى، سۇي سۇلالىسى، تاڭ سۇلالىسى، مىڭ سۇلالىسى قاتارلىق سۇلالىلار دەۋرلىرىدە سەددىچىن سېپىلى كۆپ قېتىم ئومۇميۈزلۈك ئىسلاھ قىلىنىپ ياسىلىپ تۇرغان. يىغىپ ئېيتقاندا، سەددىچىن سېپىلى دۇنيا تارىخىدىكى ئۇلۇغ، كاتتا قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ خەنزۇ ئەمگەكچى خەلقىنىڭ يۈكسەك ئەقىل پاراستى ۋە چەكسىز ئىجادىي كۈچىنى مۇكەممەل گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

II باب باتۇر تەڭرىقۇت

1. باتۇرنىڭ تەڭرىقۇت بولۇشى

ھونلار مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن مىسلى كۆرۈلمىگەن ھالدا كۈچەيدى. شۇ چاغدا ھونلار مىلادىدىن بۇرۇنقى 209 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقى (ئىمپېرىيىسى) نى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالدا لېنا دەرياسى، بايكۆل (بايقال كۆلى)، يەنىسەي دەرياسىنىڭ ئوت-

تۆرا ئېقىملىرىغىچە، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىگىچە، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستان (سىندۇ) نىڭ شىمالىغىچە، غەربتە كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە سوزۇلغان.

مانا شۇ قۇدرەتلىك ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى ھونلار تارىخىدا ئۆتكەن ھەربىي ئىستراتىگىيە تاكتىكا سەنئىتى جەھەتتە ئۆز زامانىسىدا تەڭدىشى يوق، سىياسىي دىپلوماتىيىدە ئاجايىپ تۇيغۇن، دۆلەت تەشكىلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتە مىسلىسىز تالانت ئىگىسى، جەڭگىۋارلىقتا كارامەت قەھرىمان، ئىززەت - ھۆرمەتتە ئۆزىنى تەڭرىنىڭ مەغرۇر ئوغلى دەپ ئاتىغان باتۇر تەڭرىقۇت ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن.

باتۇر تەڭرىقۇت تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ باشتا تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ ۋارىسى قىلىپ بەلگىلەنگەن. كېيىن تۇمەن تەڭرىقۇت ئۆز قارارىدىن يېنىۋېلىپ، كىچىك ئالچىسى (كىچىك بىكەسى) دىن تۇغۇلغان كىچىك ئوغلىنى ئۆزىنىڭ تەختىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلەپ، باتۇرنى ۋارىسلىقتىن قالدۇرغان.

قەدىمكى چاغلاردىكى دىپلوماتىيە قائىدىسىگە بىنائەن، ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىنىڭ بۇزۇلماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە ئوغۇللىرىدىن بىرنى ئەۋەتىدىغان ئادەت بار ئىدى. تۇمەن تەڭرىقۇت ئۆز نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، تەخمىنەن مىلادىدىن 216 يىللار بۇرۇن باتۇرنى ئۇلۇغ ياۋچىلار خانلىقىغا گۆرەگە ئەۋەتىدۇ. بۇ ئىشقا باتۇر قاتتىق نارازى بولىدۇ.

«باتۇر تەڭرىقۇت» (ئوغۇزخان)

ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ يېقىنقى چاغقىچە بولغان ئۇزۇن تارىخىي پاكىتلار بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، گۆرەگە ئەۋەتىلگەن خانزادىلەر ھاياتى پاجىئەلىك تەقدىرگە ئۇچرايتتى. تولا چاغلاردا ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىلار بۇزۇلاتتى. شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە گۆرەگە ئەۋەتىلگەن خانزادىلەر ئۆلتۈرۈلەتتى. باتۇر مۇنداق پاجىئەلىك ئەھۋالنىڭ تۇغۇلۇش ئېھتىمالى بارلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن ھونلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار مۇناسىۋىتىدىكى ئەھۋالنىڭ يۈزلىنىشىنى تىڭ - تىڭلاپ، ئەھدىنامىنىڭ بۇزۇلۇپ ھونلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت يامانلىشىپ، ئۇرۇش بولىدىغان پەيتنى بايقاپ، شۇنداق ۋەزىيەت تۇغۇلغان ھامان ئۇلۇغ ياۋچىلار خانلىقىدىن قېچىپ كېتىشكە تەييارلىنىپ تۇرغان.

ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەننىڭ مەلۇمات بېرىشىچە، خۇددى باتۇر مۆلچەرلىگەندەك ھونلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىلەر بۇزۇلىدۇ. تۈمەن تەڭرىقۇت ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تارمار كەلتۈرۈش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇرىدۇ. باتۇر ھون قوشۇنلىرى بېسىپ كېلىشتىن بۇرۇن، ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ خانى مىنىدىغان تۇلپار ئاتنى مىنىپ، ياۋچىلاردىن قاچىدۇ. ئۇلۇغ ياۋچىلار يۈز بەرگەن ۋەقەنى ۋاقتىدا سېزىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلىغان بولسىمۇ، باتۇرنى قوغلاپ يەتمەك بۇياقتا تۇرسۇن، ئۇنىڭ قارىسىمۇ كۆرەلمەيدۇ.

باتۇر ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ پايتەختى ساندىبىل (ھا-

زىرقى كەنسۇدىكى جاڭيى ئەتراپىدا) دىن قېچىپ، بۇران چىققاندا دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك قوزغىلىپ تۇرىدىغان خەتەرلىك تەڭرى قۇملۇقىدىن (ھازىرقى لىكشىيا)، سۇسىز چۆل - باياۋاندىن، چېتى ئۇپۇققا تۇتۇشۇپ تۇرىدىغان ياپ يېشىل ئوت - چۆپلۈك يايلاقلاردىن ئۆتۈپ، ھونلار پايتەختى تۇمەن بالىققا (ھازىرقى كۆكخوت شەھىرى ئەتراپىدا) قايتىپ كېلىدۇ. ئوغلىنىڭ ئاجايىپ ھوشيار، قەيسەرلىكىنى كۆرگەن تۇمەن تەڭرىقۇت باتۇرغا قايىل بولىدۇ. ئۇنى ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىنى تەشكىللەپ، مەشىق قىلدۇرۇپ جەڭگە تەييارلاشقا قويىدۇ. بۇنداق ياخشى ئىمكانىيەتكە ئىگە بولغان باتۇر دەرھال ئاۋازلىق ئوقيا كەشىپ قىلىدۇ. ئۇ ئۆزى مەشىق قىلدۇرۇپ ئۇرۇش قائىدىلىرىنى ئۆگىتىۋاتقان ھون ئاتلىق جەڭچىلىرىگە مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر مەن مۇشۇ ئاۋازلىق ئوقيايىمنى نېمىگە قارىتىپ ئاتسام، سىلەرمۇ قىلچە ئىككىلەنمەستىن، شۇ نەرسىنى نىشانلاپ ئوقيادىن ئوق ئۈزۈڭلار. بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىدىغان بولساڭلار، ھەممىڭلارنىڭ كاللىسىنى ئالىمەن».

بىر كۈنى باتۇر ئاۋازلىق ئوقياسىنى ئۆزى مىنىدىغان تۇلپار ئاتقا قارىتىپ ئاتىدۇ. ئۇنىڭ جەڭچىلىرى باتۇرنىڭ ياخشى كۆرىدىغان تۇلپار ئېتىنى نىشانلاپ ئېتىشقا كۆزى قىيمايدۇ. باتۇر قىلچە رەھىم قىلماستىن بۇيرۇقنى ئورۇنلىمىغان جەڭچىلىرىنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. ئۇ يەنە يۇقىرىدىكى بۇيرۇقنى تەكرارلاپ، بۇنىدىن كېيىن خىلاپلىق قىلىدىغانلارنىڭ تەقدىرى ئۆلۈم بىلەن

ئاياغلىشىدىغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئاتلىق جەڭچىلەردىن ۋەدە ئالىدۇ.

ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا باتۇر ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان گۈزەل ئالچىسى (بىكەسى) نى نىشانلاپ، ئاۋازلىق ئوقياسىنى ئاتىدۇ. بۇ قېتىممۇ ئۇنىڭ جەڭچىلىرى بەرگەن ۋەدىسىنى ئورۇنلاشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. ئۇلار كاللىسىدىن ئايرىلىدۇ. ئىككى قېتىملىق پاجىئەدىن ساۋاق ئالغان باشقا جەڭچىلەر باتۇرنىڭ قەتئىي ۋە غەزەپ بىلەن قىلغان ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە ھەرىكەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشۈپ، قەسەميات قىلىشىدۇ.

تۈمەن تەگرىقۇت كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھون خانلىرىنى ۋە كىچىك ئالچىسى (بىكەسى) ئوغۇللىرىنى ئېلىپ ئوۋغا چىقىدۇ. باتۇر مۇشۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئاتىسى تۈمەن تەگرىقۇتنى، ئۆگەي ئانىسى، ئۆگەي ئۇكىلىرىنى، ئۆزى يامان كۆرىدىغان ھون خانلىرىنى قويماي ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. بۇ قېتىم باتۇرنىڭ ئاۋازلىق ئوقياسى نېمىنى نىشانلاپ ئېتىلغان بولسا، ئۇنىڭغا سادىق بولغان بىر توپ ھون ئاتلىق جەڭچىلىرى ئوقيالىرىنى شۇنىڭغا قارىتىپ ئاتىدۇ. باتۇر مەقسەتكە يېتىدۇ. ئېھتىمال باتۇرغا قارشى بولغانلار بىلەن باتۇر تەرەپدارلىرى ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق قانلىق ئۇرۇشلار بولغان بولۇشى مۇمكىن. باتۇر مانا شۇنداق ئۇسۇل ئارقىلىق ھون تەگرىقۇتى بولىدۇ. بۇ ۋەقە مىلادىدىن 210 يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن.

يۇقىرىدا باتۇرنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىش ئۈچۈن ناھايىتى ئەپچىل ئۇسۇل قوللانغانلىقى، ئىنتايىن رەھىمسىزلىكى (ئۆز ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈشتىمۇ يانمىغانلىقى) بايان قىلىنغان بولسىمۇ، گەپ مۇھىمى ئۇنىڭ ناھايىتى ھوشيار، ئەقىللىقلىقى (ياۋچىلاردىن قېچىش پەيتىنى پايلاپ تۇرغانلىقى، ئاۋازلىق ئوقيانى ئىجاد قىلغانلىقى، ھاكىمىيەتنى ئېلىشتا قوللانغان ئۇسۇلى) ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

2. ھونلارنىڭ قوشنىلىرى

مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن (مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن) «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇز خان نامى بىلەن ئاتالغان باتۇر ھونلارغا تەڭرىقۇت بولغان چاغدا، قەدىمكى ئاسىيادىكى خەلقلەرنىڭ ئىتتىنىك مەنبەسى خېلىلا مۇرەككەپ ئىدى.

جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۈچ ئۆلكە (خېيلۇڭجياڭ، لياۋنىڭ، جىلىن) ئىگىلىگەن تېررىتورىيىدە قەدىمكى چاغدا تۇڭگۇسلار (مانجۇ ۋە موڭغۇللارنىڭ ئەجدادلىرى) خانلىقى بار ئىدى. بۇلار ھونلارنىڭ شەرقىدىكى ئەڭ كۈچلۈك قوشنىلار ئىدى. ھازىرقى بايكۆل (بايقال) نىڭ ئەتراپىدا، سېلىنگا دەرياسىنىڭ بويلىرىدا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ خانلىقى بار ئىدى. ئۇلار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا تۆمۈر قوراللىرىنى ئىشلىتىشكە باشلاپ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ،

ئولتۇراقلاشقان ھايات كەچۈرەتتى. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىدا مانا شۇ شەرقىي ئۇيغۇرلار «دىڭلىڭ» («قۇۋرالار») دەپ يېزىلغان.

بايكۆلنىڭ غەربىدە (يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا) قىرغىز خانلىقى بار ئىدى. سىماچيەن بىلەن بەنگۇ (مىلادى 32 — 92 - يىللار) قەدىمكى چاغدىكى قىرغىزلار ھەققىدە بىر قەدەر تەپسىلىرەك مەلۇمات بەرمىگەن بولسىمۇ، قىرغىز خانلىقى ھەر ھالدا خېلى كۈچلۈك ئىدى.

ھونلارنىڭ شىمالىدا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شەرقىي ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قىرغىز خانلىقىدىن باشقا يەنە «چىپار ئاتلار» دەپ ئاتىلىدىغان خەلق ياشايتتى. ئۇلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. «چىپار ئاتلار» يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمانلار قاپلىغان تاغلار ئىچىدە ئات ئۈيەرلىرىنى باقاتتى. ئۇلار ئاسرايدىغان ئاتلارنىڭ رەڭگى كۆپىنچە سۇس نەشرەڭ بولۇپ، يايلىسى قارا ئىدى. «چىپار ئاتلار» دېگەن نامىمۇ ئۇلار ئاسرايدىغان ئاتلارنىڭ رەڭگىگە مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك①.

ھونلارنىڭ غەربىدىكى ئەڭ كۈچلۈك قوشنىسى ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىدى.

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ جۇڭ-

---

① «قىرغىزلار تارىخى»نى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار»، خەنزۇچە 21 - بەتكە قارالسۇن.

گونىڭ قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلىرىدە ئوردوسنىڭ غەربىدىكى يايلاقلاردا ياشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىشكە باشلىغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئاساسەن ھازىرقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا («چىلەنشەن»، «يەنجەۋشەن - ئالچى تېغى» ئېتەكلىرىدە ياشىغان.

ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ شەرقىدىكى ئىرسىن ۋادىسىدا (ھازىرقى ئىڭشيانىڭ غەربىي شىمالىدا) ئۇيسۇنلار ياشىغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار خانلىقىنىڭ پايتەختى ساندىبىل بولۇپ، ئاھالىسى بىر مىليون ئۆپچۆرىسىدە ئىدى.

ئۇلۇغ ياۋچىلار غەربىي جەنۇبىدا (ھازىرقى كۆكنۇر، تىبەت ئەتراپىدا) چاڭلار (تىبەت خەلقىنىڭ ئەجدادلىرى) ياشايتتى.

مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن جاڭ چەننىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئۇيسۇنلارنىڭ ياشىغان تېررىتورىيىسى دۇڭخۇاڭ بىلەن تىلەۋ تېغى (چىلەنشەن تېغى) ئارىسىدىكى جاي ئىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلارمۇ قەدىمكى چاغلاردا شۇ ئەتراپتا ياشىغانىدى. مانا شۇ جايلاردا ئەينى ۋاقىتتا ئۆز ئالدىغا دۆلىتى بولغان ئۇيسۇنلار بىلەن ياۋچىلارنىڭ ئارىلاش ياشىشى ناتايىن. «تارىخىي خاتىرىلەر»دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، مانا شۇ تېررىتورىيىنى ئۇيسۇنلار بۇرۇن ئىگىلەپ تۇرغان بولسا، ئۇلۇغ ياۋچىلار كېيىن ئىگىلەپ ئالغان بولۇشى مۇمكىن.

مىلادىدىن 180 يىللار بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار ئەسلى ياشاپ تۇرغان جايلىرىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا

بىرىپ ماكانلاشقان. ئۇيسۇنلارنى گەنسۇدىن قوغلىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇلارنىڭ جايلىرىنى ئىگىلىۋالغان.

بۇندىن تاشقىرى، هازىرقى چۆچەك، زايسان ئەتراپلىرىدا ئوغۇزلار، تەڭرى تېغىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، ئالتاينىڭ جەنۇبىدا تۈركلەر، جىمسار ئەتراپىدا ئارقا قوش بەگلىكى ياشايتتى.

تارىم ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قۇرغان ئالدى قوش بەگلىكى (تۇرپان)، لولان خانلىقى (لوپنۇردا)، قارا شەھەر خانلىقى، كۇچار خانلىقى، ئاقسۇ خانلىقى، قەشقەر خانلىقى، ياركەنت خانلىقى، خوتەن خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەر ۋە بىر قانچە ئونلىغان بەگلىكلەر ياشايتتى. ئۇلارنىڭ غەربىدە بولسا پەرغانە، قاڭلى، ئالان قاتارلىق دۆلەتلەر بار ئىدى.

3. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ هەربىي يۈرۈشلىرى

مىلادىدىن بۇرۇنقى 210 - يىلى هونلار تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ بىر يىل بولدى. شۇ يىلى هونلارنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان ئۇلۇغ ئىمپېراتور باتۇر تەڭرىقۇت 500 يىل هۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ قۇدرەتلىك هون تەڭرىقۇتلۇقىنى (ئىمپېرىيىسىنى) قۇردى. هونلارنىڭ جەنۇبىتكى كۈچلۈك قوشنىسى چىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چىن سىخۇاڭ ئۆلدى. ئارقىدىنلا مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇن چىن سۇلالىسى دەھشەتلىك تۈنس ئالـ

غان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ شىددەتلىك زەربىسى ئاستىدا ئاغدۇرۇلدى.

دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسىدىن پايدىلانغان ليۇباڭ جۇڭگو تارىخىدا بەش ئەسىر (مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلدىن مىلادى 220 - يىلغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن خەن سۇلالىسىنى قۇردى.

چىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىنىڭ تېخى مۇستەھكەملىنىپ كېتىشكە ئۈلگۈرەلمىگەنلىكى يېڭى قۇرۇلغان ھون تەڭرىقۇتلۇقى ئۈچۈنمۇ خېلى ئوڭۇشلۇق شارائىت ياراتقانىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت ئىچكى جەھەتتىكى (ھون دۆلىتىنىڭ تەشكىلىنى مۇستەھكەملەپ تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ ئالغانلىقى، جەڭگىۋارلىقى ناھايىتى يۇقىرى بولغان 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەييارلاپ ئالغانلىقى) ۋە تاشقى جەھەتتىكى (جەنۇبتىكى قوشنىسى خەن سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلىقى) ئوڭۇشلۇق شارائىتتىن پايدىلىنىپ، ئەتراپتىكى قوشنىلىرىغا ھۇجۇم باشلاپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇشقا كىرىشتى.

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ھونلار بىلەن توڭگۇسلار ئارىسىدا رەسمىي چېگرا بەلگىلەنگەنىدى. بۇ چېگرىنىڭ توغرىسى 1000 يولدىن ئۇزۇنراق ئىدى. مانا شۇ جاي «ئوتتۇرا» دەپ ئاتالغان بىتەرەپ رايون بولۇپ، بۇ جايدا ھەر ئىككى تەرەپ چارۋا ماللىرىنىمۇ باقمايتتى. ھونلار بىلەن توڭگۇسلار ئارىسىدىكى «ئوتتۇ-

را» دەپ ئاتالغان چېگرا ئۇزۇنلۇقى (شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ سوزۇلغان) بىر نەچچە مىڭ يول بولغاندىن تاشقىرى، غەربتىن شەرققە قاراپ سوزۇلغان توغرىسىنىڭ 1000 يولدىن ئۇزۇن بولۇشى ئۇلارنىڭ ئېرقىي جەھەتتىن (قان سىستېمىسى، تىل، ئۆرپ - ئادەتلىرى) باشقا - باشقا خەلقلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى هونلار تۈرك ئېرقىغا، تۇڭگۇسلار مانجۇ، موڭغۇل ئېرقىغا مەنسۇپ ئىدى. ف. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «هەر بىر قەبىلىنىڭ ئۆزى دائىم ياشايدىغان جايدىن تاشقىرى ئوۋ قىلىش ۋە بېلىق تۇتۇش ئۈچۈن بەلگىلەنگەن چوڭ جايغىمۇ ئىگە ئىدى. بۇنداق جاينىڭ چېگرىسى تامام بولغاندىن كېيىن، كەڭ بىتەرەپ ئارىلىق باشلىنىپ ئەڭ يېقىن قوشنا بولغان قەبىلىلەرنىڭ مۈلۈكلىرىگىچە سوزۇلۇپ باراتتى. تىللىرى بىر - بىرىگە يېقىن بولغان قەبىلىلەردە بۇ بىتەرەپ ئارىلىق تارراق بولاتتى. تىل جەھەتتىن بىر - بىرىگە يات بولغان قەبىلىلەردە بولسا كەڭرەك بولاتتى.» ①

هونلار بىلەن تۇڭگۇسلارنىڭ قان - قېرىنداشلىق جەھەتتە ھېچقانداق يېقىنچىلىقى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تىللىرىمۇ ئايرىم - ئايرىم بولغان. ئۇلار ئارىسىدىكى «ئوتتۇرا» دەپ ئاتالغان چېگرىنىڭ توغرىسى 1000 يولدىن ئارتۇق بولۇپ، بىتەرەپ رايوننىڭ تار بولماي، ناھايىتى كەڭ بولۇشى خۇددى ئېنگېلسنىڭ

---

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، [illegible] نەشرى 151 - بەتكە قارالسۇن.

يۇقىرىقى ھۆكۈمگە ماس كېلىدۇ. ئېنگېلس يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«ئەنە شۇنداق ئانچە مۇھىم بولمىغان چېگرىلار بىلەن ئاجرىتىپ قويۇلغان تېررىتورىيە قەبىلىنىڭ ئومۇمىي ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر ھېسابلىناتتى. شۇ قەبىلىگە قوشنا بولغان باشقا قەبىلىلەرمۇ شۇنداق دەپ ئېتىراپ قىلاتتى. قەبىلىنىڭ ئۆزى بۇ يەرنى قوغداپ، باشقىلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلايتتى.» ①

«تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، توڭگۇسلار ھونلار بىلەن ئۆزى ئارىسىدىكى بىتەرەپ جاينى بېسىۋېلىشنى نىيەت قىلغان. توڭگۇسلار خانى باتۇر تەڭرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، شۇ جاينى بېرىشنى تەلەپ قىلغان. بۇنداق يولسىزلىقتىن ناھايىتى قاتتىق غەزەپلەنگەن باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 205 يىل بۇرۇن توڭگۇسلار ئۈستىگە تۇيۇقسىز باستۇرۇپ بېرىپ، ئۇلارنى ئاسانلا تارمار قىلغان. ھونلار توڭگۇس خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، تۈپتۈز قىلىۋەتكەن. شۇندىن باشلاپ توڭگۇس خانلىقى ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا قوشۇۋېلىنغان.

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 205 يىل بۇرۇن باشلىغان غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشىدىن كېيىن، ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۈستىگە ماڭدى. جەڭگىۋار ئۇلۇغ ياۋچىلار ناھايـ-

---

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ئۇيغۇرچە نەشرى 151 - بەتكە قارالسۇن.

مى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەندىن كېيىن باش ئېگىشكە مەجبۇر بولدى. باتۇر تەڭرىقۇت ياۋچىلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۇيسۇنلارنى ئۆز يۇرتىغا (خېشى كارىدورىغا) كۆچۈرۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇردى. شۇ ۋەقەدىن خېلى بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار شەرققە قاراپ كۆچۈپ، باتۇر تەڭرىقۇتتىن پانا تىلىگەنىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن ئۇيسۇنلارنى ھون تەڭرىقۇتلۇقى تەركىبىگە كىرگۈزۈپ ئالغاندىن كېيىن، جەنۇبتىكى قوشنىسى خەن سۇلالىسىغا تىكىلىشكە باشلىدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن چىڭ سىخۇاڭ ئوردوس يايلىقىنى ئالغان. باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 202 يىل بۇرۇن جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، خەن سۇلالىسىدىن ئوردوس يايلىقىنى تارتىۋالدى.

4. بەيدىڭ مۇھاسىرىسى

ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ كۈچىيىشى يېڭىدىن قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىغا ناھايىتى ئېغىر خەۋپ بولۇپ قالدى. باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 201 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىردى. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى شاۋسەن ناھىيىسىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. شۇ جاينى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان ھەربىي ۋالى

خەن ۋاڭ شىڭ ھونلارغا تەسلىم بولدى. ھونلار يەنە ئىلگىرىلەپ سەنشىدىكى تەيۈەن، جىنياڭ قاتارلىق شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. مانا شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە، خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى ليۇباڭ (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 205— 195-يىللار) ھونلارغا قارشى يۇرۇش قىلماقچى بولدى. ئۇنىڭ ۋەزىرى لۇجىڭ ھونلارغا قارشى يۇرۇش قىلىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ. ليۇباڭنى ئاگاھلاندۇردى. شۇ مەزگىلدە يېڭى قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادى خاراب، بۆلۈنمە كۈچلەر مەۋجۇت بولۇپ، مەركىزىي ھاكىمىيەت تېخى مۇستەھكەملىنىپ كەتمىگەنىدى. لېكىن ليۇباڭ لۇجىڭنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئېتىبارغا ئالماي، ئۇنى نەزەربەنت قىلدى. ئۆزى 325 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش بولۇپ ھونلارغا قارشى ماڭدى.

بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان باتۇر تەڭرىقۇت تاللانغان 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ھون قوشۇنلىرىنى پىڭچېڭ (ھازىرقى داتوڭ) شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى بەيدىڭ تېغىنىڭ ئېدىرلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، خەن سۇلالىسى پادىشاھى ليۇباڭنىڭ كېلىشىنى پايلاپ بۆكتۈرمىدە تۇردى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەربىي تاكتىكا جەھەتتە قويغان يوشۇرۇن تۇزىقىدىن قىلچە خەۋىرى بولمىغان ليۇباڭ ئالدىنقى قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، بەيدىڭ تېغىدا پۈتۈنلەي مۇھاسىرىگە ئېلىنىدى. سىماچيەننىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تېمالىي تەرىپىنى قارا ئاتلىق، شەرقىي تەرىپىنى كۆك ئاتلىق، جەنۇبىي تەرىپىنى قىزىل تورۇق ئاتلىق، غەر-

بىر تەرىپىنى ئاق بوز ئاتلىق ھونلار قورشاپ ئالغانىكەن. تاشقى دۇنيادىن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن خەن قوشۇنلىرى يەتتە كېچە - كۈندۈز قورشاۋدا قېلىپ، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ تۈگەشكە تاس - تاماس قالغان.

لۇجىڭنىڭ كېيىنكە كىرمەي ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلىپ مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغان ليۇباڭ نېمە قىلىشنى بىلمەي، بېشى قېتىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ چېڭ پىڭ ئاتلىق ۋەزىرى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ كېتىشنىڭ ئامالىنى تاپقان. چېڭ پىڭ باتۇر تەگرىقۇتنىڭ ئالچىسى (چىرۋ بىكەسى) ئالدىغا ئوغرىلىقچە بېرىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئالتۇن بەرگەن، ئاندىن ئالچىدىن مۇھاسىرىنىڭ مەلۇم جايىدىن ئازراق يوچۇق ئېچىپ قويۇش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپ يالۋۇرغان. ئالچى باتۇر تەگرىقۇتقا دەرھال قايتىپ كېتىشنى، ئۇنداق بولمىغاندا كۆك تەگرىنىڭ غەزىپىگە يولۇقىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، شامان تەگرىسى نامى بىلەن ئۇنى قورقۇتقان. باتۇر تەگرىقۇت ئالچىنىڭ سۆزىدىن تەسىرلىنىپ، مۇھاسىرىنىڭ مەلۇم جايىنى بوشاتقان، ليۇباڭ شۇ جايدىن چىقىپ قېچىپ كەتكەن.

مەشھۇر بەيدىڭ مۇھاسىرىسى ئاخىرى ئەنە شۇنداق نەتىجە بىلەن تاماملانغان. بۇنداق مۇھاسىرە قەدىمكى چاغدىكى شەرق تارىخىدا بولۇپ باققان ئەمەس. بەيدىڭ مۇھاسىرىسى ھەققىدە مۇنداق بىر قوشاق توقۇلغان:

قىنچىڭدا يۈز بەرگەن ئاجايىپ ۋەقە،
كەلتۈردى دەھشەتلىك جاپا ـ مۇشەققەت.
يەتتە كۈن ئاچ قېلىپ كەتتۇق ماداردىن،
ئوقيانى ئېتىشقا يەتمىدى قۇۋۋەت.①

بەيدىڭ مۇھاسىرىسى مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن بولغان.

5. ھون تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامە

ليۇباڭ بەيدىڭ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلۇپ چاڭئەنگە كەلگەندىن كېيىن، لۇجىڭنى نەزەربەنتتىن بوشاتقان. ئۇنىڭ ھونلارغا قانداق مۇئامىلىدە بولۇش ھەققىدە بەرگەن تەكلىپلىرىگە كۆنگەن. ليۇباڭ مىلادىدىن 198 يىل بۇرۇن لۇجىڭ باشچىلىقىدىكى خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى ھون تەڭرىقۇتى باتۇرنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى ھون تەڭرىقۇتى باتۇر تەرىپىدىن قويۇلغان ئېغىر شەرتلەرگە ماقۇل بولۇپ، تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەھدىنامىگە قول قويغان.

تۈزۈلگەن ئەھدىنامە بويىچە، خەن سۇلالىسى ھونلارغا ھەر يىلى بەلگىلەنگەن مىقداردا كىمخاپ، تاۋار ـ دۇردۇن، شاراب، ئاشلىق، يېمەك ـ ئىچمەكلەر ئەۋە-

---

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، 11 ـ كىتاب خەنزۇچە 3755 ـ بەتكە قارالسۇن.

تىپ تۇرۇش، خەن پادىشاھلىرىنىڭ مەلىكە قىزلىرىنى ھون تەڭرىقۇتلىرىغا ياتلىق قىلىپ قۇدىلىشىش، قۇۋۇق سودىلىرىنى (سەددىچىن قۇۋۇقلىرى ئالدىدا) يولغا قويۇش بەلگىلەنگەن.

خەن سۇلالىسى ئەھدىنامىگە بىنائەن مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇتقا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 210 — 174 - يىللاردا تەڭرىقۇت بولغان)، مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇن كېيوك تەڭرىقۇتقا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 174 — 161 - يىللاردا تەڭرىقۇت بولغان)، مىلادىدىن 156 يىل بۇرۇن كونچىن تەڭرىقۇتقا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 161 — 126 - يىللاردا تەڭرىقۇت بولغان) خەن مەلىكىلىرىنى ياتلىق قىلغان.

باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) قا لىيۇباڭ ئۆز قىزىنى ياتلىق قىلغاندا، ھونلارغا ئەۋەتكەن سوۋغا - سالاملار قاتارىدا مىڭ سەر ئالتۇننىمۇ قوشۇپ ئەۋەتكەن.

بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى قۇدىلىشىش قەدىمكى چاغدىكى دىپلوماتىيە قائىدىسىگە كۆرە بىر تۈرلۈك ئۇسۇل ئىدى. ئۆزئارا دۈشمەنلىشىپ قالغان ئىككى تەرەپ ۋاقىتلىق بولسىمۇ تىنچ ئۆتۈش ئۈچۈن بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئۆز قىزلىرىنى ياتلىق قىلىشاتتى. شۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ قۇدىلىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى ئىلاجسىزلىقتىن بولۇپ، ۋاقىتلىق بولسىمۇ، ئۆز دۆلىتىنىڭ ھونلار تاجاۋۇزىغا ئۇچرىماسلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھونلارغا ھەر

يىلى بەلگىلەنگەن مىقداردا ئەۋەتىپ تۇرىدىغان كىمخاپ، تاۋار-دۇردۇن، شاراب، ئاشلىق، يېمەكلىكلەر سوۋغا-سالام بولماستىن، ئەمەلىيەتتە شەكلى ئۆزگەرگەن ئولپان (سېلىق) تۆلەشنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇنداق ئەھۋال 70 يىل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 — 130-يىللار) غىچە داۋام قىلغان.

ئەھدىنامىگە خەن سۇلالىسى تەرەپ ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئەمەل قىلغان بولسىمۇ، ھونلارنىڭ تەگرىقۇتلىرى ئۆزلىرىنىڭ «قېيىن ئانا» ۋە «قېيىن ئاتىسى» غا يۈز خاتىرە قىلىشماي (ئوغۇزخان قېيىن ئانىسى لىيۇخۇغا يازغان مەكتۇپىدا ئۇنى ھاقارەتلىگەن) بەزىدە ئەھدىنامىنى بۇزۇپ، خەن سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ، يولسىزلىق قىلىپ تۇرغان.

6. باتۇر تەگرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسى پادىشاھلىرىغا يازغان مەكتۇپلىرى

باتۇر تەگرىقۇتنىڭ لىيۇخۇغا يازغان مەكتۇپى

باتۇر تەگرىقۇت مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنى بەيدەڭدە مەغلۇپ قىلىپ، مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن تۈزۈلگەن ئەھدىنامە ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنى ئولپان تۆلەشكە مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن، ناھايىتى مەغرۇرلىنىپ كەتتى.

خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى لىيۇباڭ مىلادىدىن 194 يىل بۇرۇن ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەمدىلا يەتتە پىش-

قا كىرگەن ئوغلى خۇيدى پادىشاھ بولغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پادىشاھ ئۇنىڭ ئانىسى لۇيخۇ ئىدى. گۆدەك پادىشاھ خۇيدى مىلادىدىن 188 يىل بۇرۇن 13 يېشىدا ئۆلدى.

پادىشاھلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان باشقا بىر شاھزادە لۇيخۇغا (لىيۇباڭنىڭ ئايالى) ئۆگەي بولغاچقا، ئۇ مىلادىدىن 187 يىل بۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ لۇيخۇ خەن سۇلالىسىغا پادىشاھ بولۇپ مىلادىدىن بۇرۇنقى 187- يىلدىن 180- يىلغىچە تەختتە ئولتۇردى. ئەمەلىيەتتە بولسا لۇيخۇ مىلادىدىن 194 يىل بۇرۇن لىيۇباڭ ئۆلگەندىن باشلاپلا خەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇپ قالغانىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن تۆۋەندىكىدەك مەكتۇپنى يازغان:

«مەن يالغۇز قالدىم. مەن دەريالار ۋە كۆللەر (سازلىقلار) ئارىسىدا تۇغۇلدۇم. كالىلار ۋە ئاتلار ئارىسىدا، كەڭ دالىلاردا چوڭ بولدۇم. بىر نەچچە قېتىم جۇڭگونىڭ چېگرىلىرىغا كەلدىم. ھازىر جۇڭگوغا كېلىپ سەيلە قىلىشنى خالايمەن. ئالىيلىرى يالغۇز قېلىپ، تۇل ئولتۇرىدىكەنلا، مەنمۇ يەككە - يىگانە قالدىم. بىز ئىككى پادىشاھ ئۈچۈن بەختمۇ قالمىدى. ئىككىمىز ئۆزئارا تەسەللى بولغۇدەك، بىزگە زوق بېرىدىغان نەرسىمۇ يوق. بار - يوقىمىزنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشنى خا-

لايمەن.»①

باتۇر تەڭرىقۇت بۇ مەكتۇپىدا لۇيخۇنى كېيىنكى ئۇنى «ماڭا ياتلىق بول» دەپ ھاقارەتلىگەن. ھون ئەلچىسى ئارقىلىق مەكتۇپنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، مەزمۇنىدىن خەۋەر تاپقان لۇيخۇ قاتتىق خاپا بولۇپ، ۋەزىرلىرىنى، مەشھۇر سانغۇنلىرىنى يىغىپ قانداق قىلىش ھەققىدە ئۇلاردىن مەسلىھەت سورىغان. پەن خۇي ئاتلىق سانغۇن 100 مىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. جىبۇ ئاتلىق سانغۇن پەن خۇينىڭ سۆزىگە قارشى چىقىپ: «پەن خۇينىڭ ئەل - يۇرتنى ئالغۇيتىپ، ھونلار دۆلىتىگە بېسىپ كىرىمەن دېگىنى خام خىيال، قۇرۇق پودىن باشقا نەرسە ئەمەس. ھونلار گويا يىرتقۇچ ھايۋانغا ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتقان ياخشى سۆزىدىن ياخشىلىق كەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ يامان سۆزىدىن خاپا بولۇشنىڭ ھاجىتى يوق»② دېگەن.

لۇيخۇ جىبۇنىڭ مەسلىھەتىنى ماقۇل كۆرۈپ، باتۇر تەڭرىقۇتقا تۆۋەندىكى مەكتۇپنى يازغان:

«... ھون تەڭرىقۇتى دۆلىتىمنى يادىمىدىن چىقارماي، ئىلتىپات ئىشلەپ

---

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، 94 - كىتابچە، خەنزۇچە 3755 - بەتكە قارالسۇن.

② بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، 94 - كىتابچە، خەنزۇچە 3755 - بەتكە قارالسۇن.

مەكتۇپ يوللاپلا. هازىر دۆلىتىم ۋەھىمە ۋە دەھشەت ئىچىدە قالدى. كېيىنكى كۈنلەردە ماغدۇرلانماقچى بولدۇم. هازىر ياشىنىپ مادارىمدىن كەتتىم. چاچلىرىم چۈشۈپ، چىشلىرىم لىڭشىپ تۆكۈلۈپ كەتتى. راۋۇرۇس ماڭالمايدىغان بولۇپ قالدىم. سىلە هون تەڭرىقۇتى ئالىيلىرى مېنىڭ ھەققىمدە باشقىچە بىر چۈشەنچىدە بولۇپ قالمىغايلا. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەندىن رەنجىپ قالمىغايلا. بۇ خۇسۇستا مېنىڭ دۆلىتىمدە ھېچقانداق گۇناھ يوق. سىلىگە ئۆزرىخاھلىق ئېيتىشنى لايىق كۆرىمەن. ئالىيلىرىنىڭ لايىقىدا بولمىسامۇ، ئىككى جۈپتىن ئات قوشۇلغان بىر شاھانە ھارۋا ئەۋەتتىم. لازىم قىلمىشلىرىنى ئۆتۈنىمەن.»①

باتۇر تەڭرىقۇت لۈيخۇنىڭ جاۋاب مەكتۇپىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«جۇڭگونىڭ شۇ قەدەر ئەدەب - قائىدىلىك،
دىيانەتلىك دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئاڭلىماپتىكەنمەن.
ئالىيلىرىنىڭ رەھىمدىل ئىكەنلىكلىرىگە ئاپىرىن
ئوقۇيمەن.»②

---

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»، 11 - كىتاب، خەنزۇچە 3755 - بەتكە قارالسۇن.

② بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»، 11 - كىتاب، خەنزۇچە 3755 - بەتكە قارالسۇن.

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇپى

لۈيخۇ مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇن ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا خەن ۋېندى پادىشاھ بولدى. ئۇ پادىشاھ بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 179 — 157-يىللار) باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن ئۇنىڭغا تۆۋەندىكى مەكتۇپنى يازغان:

> «كۆك تەڭرى» تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى خەن پادىشاھىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ. بۇرۇن پادىشاھ ئالىيلىرى قۇدىلىشىش ھەققىدە سۆز ئېچىپ يازغان مەكتۇپلىرىدا ئىزھار قىلغان ئىكەنلا، ئەگەر شۇنداق بولغان بولسا، مەن خۇشال بولغان بولاتتىم.
>
> ئەمما، خەن پادىشاھىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرىدىغان ئەمەلدارى بەگلىرىدىن بىرى بولغان ئوڭ قول بىلگە خانغا ھۇجۇم قىپتۇ. ئوڭ قول بىلگە خانىمۇ ئەھۋالنى ماڭا مەلۇم قىلماي ئىجازەتسىز ئالمايلا، غويىرۇ نانجى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ گېپىگە كىرىپ، خەن پادىشاھىنىڭ ئەمەلدارى بىلەن ئۆچەكىشىپتۇ. ئاقىۋەتتە ئىككى دۆلەت ھۆكۈمدارلىرى ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامە بۇزۇلۇپ، قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىمىزگە ئارازلىق چۈشكەن. شۇ ۋەجىدىن ئاغرىنىپ يازغان مەكتۇپلىرى ماڭا ئىككى قېتىم يوللاندى. مەنمۇ ئەلچى ئارقىلىق جاۋاب مەكتۇپى يوللىدىم. لېكىن مەن ئەۋەت-

كەن ئەلچى قايتىپ كەلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەن پادىشاھىنىڭ ئەلچىسىمۇ كەلمىدى. خەن پادىشاھى بىزگە دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ، قوشىندارچىلىقنى بىجا كەلتۈرمىدى. ئەمدى مەن كىچىك بەگلەرنىڭ ئەھدىنامىنى بۇزغانلىقى ئۈچۈن ئوڭ قول بىلگە خاننى جازالىدىم. ئوڭ قول بىلگە خانغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا غەرب تەرەپتىكى ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلىشنى بۇيرىدىم. تەڭرىنىڭ ماڭا بەخت - سائادەت ئاتا قىلىشى بىلەن قوماندان، جەڭچىلىرىمنىڭ غەيرەت - شىجائىتى، ئاتلىرىمنىڭ كۈچلۈكلىكىدىن ئۇلۇغ ياۋچىلارنى يەڭدىم. بەزىلەرنىڭ كاللىسىنى ئالدىم، بەزىلىرىنى تىز پۈكتۈردۈم.

لولان (پىچان خانلىقى — ئا)، ئۇيسۇن خانلىقى، ئوغۇزلار (بۇلار شۇ چاغدا چۆچەك ۋە زايسان ئەتراپلىرىدا ياشايتتى — ئا) نى، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. شۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلار دۆلىتى تەركىبىگە كىردى. ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى. شىمالدىكى ئۆلكىلەر ھۆكۈمرانلىقىمغا ئۆتتى.

مەن شۇنى ئارزۇ قىلىمەنكى، قوشۇنلارنى ئۇرۇش قىلىشتىن توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا چىقىرىپ، ئۇرۇش ئاتلىرىنى يايلاققا قويۇپ بېرىپ، كونا ئاداۋەتلەرنى ئېسىتىن چىقىرىپ، بۇرۇنقى

> ئەجدىنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، ئۇ چاغدا چېگرا ئەتراپىدا ياشايدىغان ئاھالە تىنچ، خاتىرجەم، ئامان خۇدايى كۈن كۆرسە، گۆدەكلەر بىخارامان ئويناپ - كۈلۈپ چوڭ بولسا، ياشانغانلار غەم - ئەندىشىسىز ياشىسا، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تىنچ پاراۋان ئۆتسەك ياخشى بولاتتى.
>
> ... نەۋكىرىم ئارقىلىق مەكتۇپ يوللىدىم. ئۆزلىرىگە ئاتاپ بىر تۆگە، تۆتتىن ئات قوشۇلغان شاھانە ھارۋىدىن بىر جۈپ ئەۋەتتىم. ئەگەر خەن پادىشاھى مۇندىن كېيىن ھونلارنىڭ چېگرىغا يولىماسلىقنى ئارزۇ قىلىدىغان بولسا، بەگلىرىمگە، پۇقرالىرىمغا چېگرىدىن يىراق تۇرۇشلىرى ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەيمەن.» ①

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىدە كاسپى دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە بېرىپ، ② يەتتە سۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرغان. مانا شۇ چاغدا ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقى ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر باسقۇچقا يېتىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا، غەربى كاسپى دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە بارغان.

---

① بەڭگۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 11 - كىتاب، 3756 -، 3757 - بەتلەرگە قارالسۇن.

② ئا. زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، تۈركچە 40 - بەتكە قارالسۇن.

باتۇر تەڭرىقۇت غەربكە قىلغان غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشىدىن قايتىپ كېلىپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن) خەن ۋىندىغا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەكتۇپنى يازغان.

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ خەن ۋىندىغا يازغان مەكتۇپىدىن نېمىلەرنى چۈشىنىش مۇمكىن؟

مەزكۇر مەكتۇپتىن ئاجايىپ تارىخىي ۋەقەلەرنى چۈشىنىپ ئېلىش ئانچە قىيىن ئەمەس. مەكتۇپنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا:

(1) مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت غەربكە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، سەپەرگە كەتكەندە ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن. ھونلارنىڭ ئوڭ بىلىگە خانى شەنشى ئۆلكىسىدىكى يۈلىن ئەتراپلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئەھدىنامىغا ۋاپاسىزلىق قىلغان.

(2) مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن كەڭسۇدا (ھازىرقى گەنسۇدا) ياشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھونلار جازا يۈرۈشى قىلغان. چۈنكى ياۋچىلار ئىسيان كۆتۈرگەندى. جاڭچيەننىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شۇ قېتىم ھونلار تەرىپىدىن ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن كەڭسۇدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا بېرىپ ماكانلاشقان.

(3) باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ يازغان مەكتۇپىدا دىلولان، ئۇيسۇن، ئوغۇزلارنى، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى

26 خانلىقنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم» دېيىلگەن. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە يەتتە سۇدىكى (ھازىرقى قازاقىستان) ئۇيسۇنلارنى، قاڭقىللارنى (بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆللىرى ئەتراپلىرىدا — ئا)، ئالانلارنى (كاسپىي بويلىرىدا)، ئوتتۇرا ئاسىيانى (تارىم ۋادىسىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) تولۇق بويسۇندۇرغان.

(4) باتۇر تەڭرىقۇت خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇپىدا: «ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر - ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى» دەپ خەن سۇلالىسىغا تەھدىت سالغان.

(5) باتۇر تەڭرىقۇت خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇپىدا تولىمۇ مەغرۇر قىياپەتتە تۇرۇپ، خەن سۇلالىسىغا تەھدىت سالغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن «ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تىنچ پاراۋان ئۆتسەك ياخشى بولاتتى» دېگەن خىتابنى قىلىپ، ئۆزىنىڭ تىنچلىقنى سۆيىدىغان ئالىيجاناب خىسلىتىنى نامايەن قىلغان.

خەن ۋېندى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ مەكتۇپىدىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن، ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ مەسلىھەت بېرىشىنى سورىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىردەك ھونلار بىلەن دۈشمەنلىشىشتىن پايدا چىقمايدىغانلىقىنى، قۇدىلىشىشتىن ياخشىراق تەدبىر يوقلۇقىنى ئېيتقان. بۇ مەسلىھەتنى ماقۇل كۆرگەن خەن ۋېندى باتۇر تەڭرىقۇتقا تۆۋەندىكى جاۋاب - مەكتۇپنى يوللىغان:

خەن پادىشاسى ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتنىڭ سالامەتلىكىنى ئىھتىرام ئىلە سورايدۇ. ئالىيلىرى ئەلچى شىخۇجان (ھون ئەلچىسىنىڭ نامى — ئا) ئارقىلىق پېقىرگە ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىدا: قوشۇنلارنى ئۇرۇش قىلىشتىن توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا چىقىرىپ، ئۇرۇش ئاتلىرىنى يايلاۋغا قويۇپ بېرىپ، كونا ئاداۋەتلەرنى ئەستىن چىقىرىپ، بۇرۇنقى ئەھدىنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، ئۇ چاغدا چېگرا ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان ئاھالە تىنچ، خاتىرجەم، ئامان خۇدا كۈن كۆرسە، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە تىنچ، پاراۋان ئۆتسەك ياخشى بولاتتى» دېگەن ئىكەنلا. مەن بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇم. بۇنداق قىلىش قەدىمكى چاغلاردا ئۆتكەن دانىشمەن پادىشاھلارنىڭمۇ ئۈمىدى ئىدى. خەن پادىشاھلىقى بىلەن ھون تەڭرىقۇتلۇقى ئارىسىدا بۇرۇن تۈزۈلگەن قېرىنداشلىق ئەھدىنامىسى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن تەڭرىقۇت ئالىيلىرىنى ئىززەت ـ ھۆرمەت قىلىپ كەلدىم. ئەھدىنامىدىن يۈز ئۆرۈپ، قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى بۇزغانلار دائىم ھونلار تەرەپتىن چىقتى. شۇنداق بولسىمۇ، ئولۇك قول بىلگە خانىنىڭ ئەھدىنامىنى بۇزغانلىقىدىكى ئىش بۇرۇن كەچۈرۈم قىلىنغان. ئۇنى قايتىدىن سۈرۈشتە قىلمىغايلا. تەڭرىقۇت ئالىيلىرىنىڭ مەكتۇپىدا ئىزھار قىلىنغان ئارزۇيۇم ماقۇل كۆرۈلسە، بارلىق ھون بەگلىرىگە بۇنىڭدىن كېيىن ئەھدىنامىگە ۋاپاسىزلىق

> قىلماسلىق توغرىسىدا ئېنىق قىلىپ پەرمان چۈشۈرگەيلا. خۇددى ئۆزلىرىنىڭ مەكتۇپىدا ئېيتىلغاندەك، پەرمانلىرىغا ھۆرمەت قىلىنىپ، ئىناۋەت ساقلانسا ئىكەن. ئەلچىلىرى ئارقىلىق ماڭا مەلۇم بولۇشىچە، ئالىيلىرى ھونلار دۆلىتىنى قۇدرەتلىك، بىرلەشكەن ھالغا كەلتۈرۈشتە تۆھپە يارىتىپ، ئۇرۇشنىڭ جاپا - مۇشەققىتىنى ناھايىتى كۆپ تارتىپلا...»①

خەن ۋەندى مۇشۇ مەكتۇپى بىلەن بىللە باتۇر تەڭرىقۇتقا ئېسىل تون - چاپانلار، ئالتۇن توقا (كەمەرنىڭ توقىسى — ئا)، كىمخاب، تۈرلۈك رەڭدىكى شايى- ئەتلەسلەردىن بولۇپ ناھايىتى نۇرغۇن سوۋغا ئەۋەتكەن.

خەن ۋەندىنىڭ يازغان مەكتۇپىغا قارىغاندا، مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلىنىشقا قاراپ يۈزتۇتقان.

III باب كىيوك تەڭرىقۇت ۋە كۇنچىن تەڭرىقۇت

1 . كىيوك تەڭرىقۇت

مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) ئالەمدىن ئۆتتى. ھونلار باتۇر تەڭرىقۇت-

---

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 11 - كىتاب 3758 - بەتكە قارالسۇن.

نى ئۆز ئادەتلىرى بويىچە ناھايىتى دەبدەبىلىك ھالدا دەپنە قىلغان. هونلار باتۇرنىڭ ئوغلى كىيوكنى تەڭرىقۇت قىلىپ تەختتە ئولتۇرغۇزدى. خەن سۇلالىسىنىڭ "پادىشاھى خەن ۋېندى كىيوك تەڭرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى تەبرىكلىدى. ئارقىدىنلا (مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇن) خەن سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان بىر مەلىكە قىزىنى كىيوك تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلدى.

خەن ۋېندى مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن ئەلچى ئارقىلىق كىيوك تەڭرىقۇتقا تۆۋەندىكى مەزمۇندا مەكتۇپ يازدى:

> «خەن پادىشاھى ئۇلۇغ هون تەڭرىقۇتىنىڭ
> سالامەتلىكىنى ئېهتىرام ئىلە سورايدۇ.»①

كىيوت تەڭرىقۇت خەن ۋېندىغا يازغان جاۋاب مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

> «كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرى تەرىپىدىن
> هايات بېرىلگەن، كۈن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى
> تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ هون تەڭرى-
> قۇتى خەن پادىشاھىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېهتىرام
> ئىلە سورايدۇ.»②

كىيوت تەڭرىقۇتىنىڭ بۇ مەكتۇپىدىن، ئۇنىڭ خەن

---

①②بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، هونلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە [illegible]- كىتاب 3760 - بەتكە قارالسۇن.

سۇلالىسىغا ئۆز ئاتىسى باتۇر تەگرىقۇتقا ئوخشاشلا نامايەن مەغرۇر بىر سىياپەتتە تۇرۇپ مۇئامىلە قىلغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئەمەلىيەتتىمۇ كىيوك تەگرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 174 — 161 - يىللار) خەن سۇلالىسى بۇرۇنقىدەكلا ھونلارغا ئولپان تۆلەپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ھەتتا مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن كىيوك تەگرىقۇت خەن ۋەندىغا تەھدىت سېلىپ، ئۇنىڭ ھەر يىلى ھونلارغا ئەۋەتىدىغان بەلگىلىك مىقداردىكى ئەرسەلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتىشكە، ئۇنداق ئەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە كىمخاب، ئەتلەس. يىپەك شايى ئەۋەتىشكە مەجبۇر قىلغان.

كىيوك تەگرىقۇت بۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن بۇرۇن، يەنى مىلادىدىن 166 يىل بۇرۇن 140 مىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، خەن سۇلالىسىغا ھۇجۇم باشلىغان. ھونلار غەربتە گەنسۇنىڭ بەزى جايلىرىدىن تارتىپ، شەرقتە شەنشىنىڭ بەزى جايلىرىچە بولغان رايونلارغا بېسىپ كىرىپ، خىزى جۇڭ ئوردىسىغا ئوت قويۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە يېقىنلاپ كەلگەن.

٤ . كونچىن تەگرىقۇت

مىلادىدىن 161 يىل بۇرۇن كىيوك تەگرىقۇت ئا-

لەمدىن كۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى كونچىن تەڭرىقۇت بولدى.

كونچىن تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (161 — 126) ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بەزىدە يامانلىشىپ، بەزىدە ياخشىلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئاخىرىدا ئارىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى.

كونچىن تەڭرىقۇت مىلادىدىن 158 يىل بۇرۇن ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى لەيۈەن ناھىيىسىنىڭ ئەتراپلىرىغا، ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى توقتو ناھىيىسىنىڭ ئەتراپلىرىغا 60 مىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ (ھەر قايسىغا 30 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن ئەۋەتىلگەن)، شۇ جايلارغا ھۇجۇم قىلغان. خەن ۋېندى ئۈچ سانغۇن باشچىلىقىدا نۇرغۇن قوشۇنلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشكە ئەۋەتكەن. مىلادىدىن 156 يىل بۇرۇن ئۆلگەن خەن ۋېندىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ بولغان خەن جىڭدى (156 — 141) تاۋچىڭ ئاتلىق ئەمەلدارنى ھونلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىشنى دەرھال ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا كىرىشكەن. خەن ئەلچىسى تاۋچىڭ دەي ۋىلايىتىگە (ۋىلايەت مەركىزى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى يۈشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا — ئا) يېتىپ كېلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەردىن كېيىن قۇدىلىشىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. مىلادىدىن 152 يىل بۇرۇن خەن

سۇلالىسى مەلىكىلىرىدىن بىرى كۈنچىن تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلىنغان.

IV باب ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار

1. ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش ئىستراتېگىيىسىنىڭ تۈزۈلۈشى

خەن جىڭدى پادىشاھلىق قىلغان مەزگىلدە (156— 141) خەن سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادى ئىنتايىن گۈللەنگەن باسقۇچقا قەدەم قويدى. 17 ياشلىق خەن ۋۇدى پادىشاھ بولغان چاغنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا پايتەخت ۋە چېگرا ئەتراپلىرىدا يېقىن بولغان شەھەرلەردىكى ئاشلىق ئامبارلىرى ئاشلىققا تولۇپ تاشتى، خەزىنىگە توپلانغان بايلىق يېتىپ ئاشاتتى. دۆلەت ئۆستۈرۈپ، كۆپەيتكەن ئۇرۇش ئاتلىرىدىن باشقا، پۇقرالارمۇ ئات بېقىپ ئۆستۈرگەنىدى. ئەينى شۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىمۇ مۇستەھكەملەنگەنىدى. ھەربىي جەھەتتىن ئالغاندا ھۇنلارغا تاقابىل تۇرۇشقا يارايدىغان قوشۇنلار تەشكىللىنىپ، ياخشى تەلىم ئالغانىدى.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق خاسلار ئىچىدە، ئۆزىنىڭ يۈكسەك تالانتى، قەھرىمانلىقى،

خەن ۋۇدى

ئىرادىسىنىڭ ناھايىتى چىڭلىقى بىلەن مەشھۇر بولغان خەن ۋۇدى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ياخشى ئىمكانىيەتلەرنى نەزەردە تۇتۇپ، ھونلارغا بولغان قاراملىقتىن قۇتۇلۇشقا بەل باغلىدى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 138 يىل بۇرۇن (شۇ چاغدا ئۇ 20 ياشتا ئىدى) پايتەختتىكى ئوردىدا خەن سۇلالىسىنىڭ تەجرىبىلىك سىياسىئونلىرى، دىپلوماتلىرى، ھەربىي ئىستراتېگلىرى بىلەن كېڭىشىپ، ھونلارغا قارشى ئورۇشنىڭ ھەربىي ئىستراتېگىيىسىنى تۆۋەندىكىچە تۈزۈپ چىقتى:

غەرب تەرەپتە بولسا ھونلار بىلەن كۆكنۇر (ھازىرقى چىڭخەي) دىكى تىبەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ھونلارنى غەرب تەرەپتىن ياردەم ئالالمايدىغان ھالغا چۈشۈرۈش، يەنە بىر تەرەپتىن غەربتىكى قولغا كەلتۈرۈشكە بولىدىغان دۆلەتلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، شۇنداق دۆلەتلەر بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ (مەسىلەن، جاڭ چيەن غەرب ئەللىرىگە شۇ مەقسەت بىلەن ئەۋەتىلگەن)، ھونلارغا ئىككى تەرەپتىن (شەرق ۋە غەرب) ھۇجۇم قىلىپ زەربە بېرىش.

شەرق تەرەپتە بولسا، ھونلار بىلەن تۇڭگۇسلارنىڭ (قەدىمكى چاغدا ئۇلار ھازىرقى شەرقىي شىمالدىكى ئۈچ ئۆلكىدە ياشايتتى) ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش. بۇندىن باشقىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى* لەيۇەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇنلارنى توپلاپ، سەددىچىن سېپىلىدىن شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ،

هونلارغا هۇجۇم قىلىپ قاتتىق-زەربە بېرىش.

تارىخىي پاكىتلار بويىچە قارىغاندا، قەدىمكى چاغدا هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار مانا شۇ ئىستراتىگىيە بويىچە ئېلىپ بېرىلغان.①

بۇ ئىستراتىگىيە: «يىراقتىكى دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، يېقىندىكى قوشنا دۆلەتلەرگە هۇجۇم قىلىش، كۈچلۈكلىرىنىڭ ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ بۆلۈپ تاشلاش، ئاندىن ئاجىزلىرىغا ياردەم بېرىپ كۈچلۈكلىرىنى يوقىتىش. كېيىن قالغانلىرىنى قويماستىن بىر - بىرلەپ يوقىتىش» تەدبىرىگە ئاساسلىنىپ تۈزۈلگەن.

بۇنداق تەدبىرنى مىلادىيىدىن 270 يىل بۇرۇن ۋېي بەگلىكى (ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرىدىكى بەگلىك—ئا) دىن چاڭلو دېگەن كىشى چىن بەگلىكىنىڭ خانى جاۋ شياڭ ۋاڭغا تۈزۈپ بەرگەن.

چىڭ سىخۇاڭ مۇشۇ تەدبىرنى قوللىنىپ (246 — 221) جۇڭگودىكى لۇ، يەن، جاۋ، چۇ، ۋېي، خەن قاتارلىق ئالتە بەگلىكنى يوقاتقان.

شۇنىڭدىن باشلاپ جۇڭگودا هۆكۈم سۈرگەن خەنزۇ سۇلالىلىرى ئۆز دۈشمەنلىرىنى يوقىتىشتا ئاشۇ تەدبىرگە ئاساسەن، ئۇرۇشنىڭ ئىستراتىگىيە ۋە تاكتىكىسىنى تۈزۈپ، ئۇرۇش هەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان.

---

① پەنۇنلەن: «جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخى»، تۈزىتىلگەن نۇسخىسى، 2- قىسىم، خەنزۇچە 82- بەتكە قارالسۇن.

٢. مايى ئەتراپىغا قويۇلغان تۇزاق

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 138 يىل بۇرۇن ھونلارغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيىسىنى تۈزۈپ بولغاندىن كېيىن، ۋاڭ خۇي تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «تاكتىكا» نى ماقۇل كۆرۈپ، ھونلارغا قاتتىق زەربە بېرىشكە كىرىشتى.

ۋاڭ خۇي ئوتتۇرىغا قويغان تاكتىكا بويىچە: كۈنچىن تەڭرىقۇتنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى بىر يولىلا ئۇجۇقتۇرۇش ئىدى.

ۋاڭ خۇينىڭ تاكتىكىسى بويىچە، چوڭ سانغۇن خەن ئەنگۇ مايى شەھىرى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شاۋشەن ناھىيىسى) دىن بولغان يەنە بىر (ۋىنغۇ) ئەمەلدارنى كۈنچىن تەڭرىقۇتنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ مۇنداق دېگۈزدى: «مايى شەھىرىنىڭ ھاكىمىنى ئۆلتۈرۈپ شەھەرنى ئالىيلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى لايىق كۆردۇق. شەھەردىكى پۈتۈن بايلىقلارنى تاپشۇرۇپ ئالغايلا».

كۈنچىن تەڭرىقۇت ۋىنغۇنىڭ يالغاندىن تەسلىم بولغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ قىلغان تەكلىپىنى چۈشەنمەي ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشەنگەن ۋە خوش بولغان.

بۇ ئىشتىن كېيىن خەن ئەنگۇ كۈنچىن تەڭرىقۇتقا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

> «مايى شەھىرىنىڭ ھاكىمى ئۆلتۈرۈلدى. تەڭرىقۇت ئالىيلىرى يولغا چىقىپ كېلىۋەرسىلە بولىدۇ.»

بۇ سۆزلەرگە ئىشەنگەن كونچىن تەگرىقۇت 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ھون قوشۇنلىرىنى باشلاپ سەددىچىن سېپىلىدىن كىرىپ، شەنشىدىكى مايى شەھىرىگە قاراپ ماڭغان. تەگرىقۇت مايى شەھىرىگە يېتىپ بېرىشتا بولدىكى ئۇچۇ دېگەن شەھەرگە كەلگەن. دەل مانا شۇ چاغدا، ئۇرۇش ھارۇنلىرى بىلەن تەمىنلەنگەن. تولۇق قوراللانغان، ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ 300 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى خەن ئەنگۇ، ۋاڭ خۇي قاتارلىق مەشھۇر سانغۇنلارنىڭ باشچىلىقىدا مايى شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغ - ئىدىرلارغا يوشۇرۇنۇپ، كونچىن تەگرىقۇتنىڭ كېلىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈپ، بۆكتۈرمىدە پايلاپ تۇرۇشقانىدى. ئەگەر كونچىن تەگرىقۇت مايى شەھىرىگە يېقىنلاپلا كېلىدىغان بولسا، بۆكتۈرمىدە يوشۇرۇن پايلاپ تۇرغان خەن قوشۇنلىرى ئۈشتۈمتۇت ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ھونلارنى بىر يولىلا ئۇجۇقتۇرۇشقا تەييار ئىدى.

ئۇچۇ شەھىرىدىن مايى شەھىرىگە قاراپ يولغا چىققان كونچىن تەگرىقۇت مايى شەھىرىگە كېتىۋېتىپ، يول ئەتراپلىرىدا ئوتلاپ يۈرگەن چارۋا- ماللارنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. چۈنكى بۇ چارۋا - ماللارنى بېقىۋاتقان بىرەر ئادەممۇ كۆرۈنمەيتتى. كونچىن تەگرىقۇت مۇنداق سىرلىق ئەھۋالدىن گۇمانلىنىپ قالغاندا، ئۇچۇ شەھىرىنىڭ يۇلى ئاتلىق ئەمەلدارى مايى ئەتراپىدا قۇرۇلغان يوشۇرۇن تۇزاقنى كونچىن تەگرىقۇتقا مەلۇم قىلغان.

كونچىن تەگرىقۇت يوشۇرۇن ھالدا ئىنتايىن خى

ئەرلىك توزاقنىڭ قۇرۇلغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ جۆچەيگەن ھالدا شۇ قوشۇنلىرىنى ناھايىتى تېز چېكىندۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ كەتتى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان خەن ئەنگو، ۋاڭ خۇي ھونلارنىڭ كەينىدىن قوغلىماقچى بولدى. لېكىن ھونلار ئاللىقاچان يىراقلىشىپ كەتكەنىدى.

مايىدىكى توزاقنىڭ كارغا كەلمىگەنلىكىمۇ ناھايىتى قاتتىق پەرىشان بولغان خەن ۋۇدى ۋاڭ خۇينى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان①. ۋاڭ خۇي نۇرغۇن پۇل تۆلەپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلغان.

مايى ۋەقەسى مىلادىدىن 133 يىل بۇرۇن بولغان.

3 . ئوردوس ئۇرۇشى

ئوردوس يايلىقى ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ھونلار چارۋىچىلىق قىلىدىغان، مەنزىرىسى ناھايىتى چىرايلىق، ئوت - چۆپ ۋە سۈيى مول يايلاق ئىدى. ئوردوس يايلىقى جۇڭگونىڭ قەدىمكى پايتەختى چاڭئەننىڭ دەل شىمالىغا جايلاشقان. چىڭ سىخۇاڭ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، يېڭىدىن قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى كۈچلۈك قوشۇنىسى ھونلار چاڭئەنگە خەۋپ سېلىپ تۇرات-

---

① بەنگۇ: «خەن سۇلالىسى تارىخى، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 11- كىتاب 3765 - بەتكە قارالسۇن.

تى. چىڭ سىخۇاڭ ئەپسانە گەپلەر بىلەن جان باقىدىغان ھۆكۈمالارنىڭ «ھونلار چىڭ سۇلالىسىنى يوقىتىدۇ» دېگەن سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، ئوردوس يايلىقىنى بېسىۋېلىشقا بەل باغلىدى. ئۇ شۇ مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇپ، مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن مىن تىيەن ئاتلىق سانغۇنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ھونلارغا قارشى ماڭدۇرۇپ، ئوردوس يايلىقىنى ئالغانىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) تەختكە ئولتۇرۇپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئوردوس يايلىقىنى يېڭى قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىدىن تارتىۋالغان.

خەن ۋۇدى مايى ۋەقەسىدىن كېيىن ھونلارغا قارشى ھەربىي يۈرۈشلىرىنى باشلىدى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇن ۋېي چىڭ ئاتلىق چوڭ سانغۇنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملاردىن تەركىب تاپقان نۇرغۇن قوشۇننى ھونلارغا قارشى ماڭدۇرغان، ۋېي چىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇن ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ توقتۇ ناھىيىسىدىن يولغا چىقىپ غەرب تەرەپتىن ئايلىنىپ كېلىپ، ئوردوس يايلىقىدا ھون قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان. ئۇرۇشتا ھونلار مەغلۇپ بولۇپ ئوردوس يايلىقىدىن چېكىنگەن. خەن ۋۇدى ئوردوس يايلىقىنى ئالغاندىن كېيىن. چىڭ سىخۇاڭ ۋاقتىدىكى كونا قائىدىگە ئەمەل قىلىپ، ئوردوس يايلىقىدا شاۋ ياڭ ۋىلايىتىنى تەسىس قىلىپ، بۇ جايغا يېڭىدىن يۈزمىڭ ئادەمنى كۆچۈرۈپ كەلگەن. شاۋياڭ ۋىلايىتىنى چېگرىنى

مۇداپىئە قىلىدىغان مۇھىم جايغا ئايلاندۇرغان. چاڭئەننىڭ ھونلار خەۋپىگە ئاسانلا يولۇقۇشى تۈگىتىلگەن.

ھونلار ئوردوسىنى قولدىن بېرىپ قويغاندىن كېيىن، مىلادىدىن 123 يىل بۇرۇن ھازىرقى كۆكخوت شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى پايتەختىنى ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئوتۈكۈنگە يۆتكەپ كەتكەن.

4. كەڭسۇنىڭ ھونلار قولىدىن كېتىشى

مىلادىدىن 123 يىل بۇرۇن كونچىن تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئىل چىسى تەڭرىقۇت بولدى.

ئىل چىسى تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىللەردە (114 — 126) ھون تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا كۆپ قېتىم ئۇرۇش بولدى. شۇ ئۇرۇشلار ئىچىدە ئىككى قېتىملىقى ناھايىتى قاتتىق بولغان.

خەن ۋۇدى ئوردوس يايلىقىدا ئۆز كۈچلىرىنى جايلاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ھونلار بىلەن تىبەت خانلىقى (كۆكنۇردىكى) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ غەربىدىكى تېررىتورىيەسى (ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا) گە بارىدىغان قاتناش يولىغا توسقۇنلۇق قىلىش ئۈچۈن، كەڭسۇدىكى خېشى كارىدورىنى ئېلىشنى كۆزلىدى. خېشى كارىدورى كەڭسۇدىكى (ھازىرقى گەنسۇ) تىلەن تېغى (ھازىرقى

چىلەنشەن) ۋە ئالچى تېغى (ھازىرقى يەنجۇشەن) ئېتەكلىرىدىكى بىر پارچە مۇنبەت يايلاق ئىدى.

ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ خېشى كارىدورى ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش بولغان جايلاردا ئۇلۇغ ياۋچىلار، ئۇيسۇنلار ياشايتتى. ياۋچىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار مىلادىيىدىن 180 يىل بۇرۇن خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ھازىرقى ئىلى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل ئەتراپلىرىغا بېرىپ ماكانلاشقانىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلار بولسا، مىلادىيىدىن 176 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ جازا يۈرۈشىگە (ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن) ئۇچراپ ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كېيىن، مىلادىيىدىن 175 يىل بۇرۇن خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ كەتكەنىدى.

شۇ ۋەقەدىن كېيىن ھونلار خېشى كارىدورى ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش بولغان جايلارغا قۇنىي ۋە شىتۇت سوگا ئاتلىق ئىككى ھون قەبىلىسىنى كۆچۈرۈپ كەلگەنىدى. شۇ ئىككى قەبىلىنىڭ خانلىرى شۇ قەبىلىنىڭ ناملىرى بىلەن قۇنىي خان، شىتۇت سوگا خان دەپ ئاتىلاتتى.

«خەن يىلنامىسى. جۇغراپىيە بايانى» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى ۋۇۋېي ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار شىتۇت سوگا خانىنىڭ يايلىقى بولسا، ھازىرقى جاڭيې ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار قۇنىي خانىنىڭ يايلىقى ئىدى.

خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى ئېلىش ئۈچۈن، مىلادىيەدىن 121 يىل بۇرۇن، خوچۈبىڭ ئاتلىق ياش، تالانتلىق سانغۇنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملاردىن تەركىب تاپقان بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ھونلارغا قارشى ماڭدۇردى. خوچۈبىڭ ھونلارنى گەنسۇنىڭ شىمالىغا قوغلىۋېتىپ، خېشى كارىدورىنى ئالدى.

قونىي خان ۋە شىئوت سوگا خانلارنىڭ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلىغان ئىل چىسى ئۇلارنى جازالىماقچى بولدى. بۇنى سېزىپ قالغان قونىيې خان چېگرىغا ئادەم ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولۇش مەقسىدە سۆھبەت ئۆتكۈزدى. قونىي خان شىئوت سوگا خاننى ئۆلتۈرۈپ (شىئوت سوگا خان تەسلىم بولۇشقا ئۇنىمىغانلىقى ئۈچۈن)، بىر نەچچە تۈمەن ھوننى باشلاپ خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولدى. خەن سۇلالىسى تەسلىم بولغان ھونلارنى ھازىرقى گەنسۇ، شەنشى، سەنشى قاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى خەن سۇلالىسىغا قاراشلىق بەش بەگلىك دەپ ئاتىدى.

خەن ۋۇدى مىلادىيەدىن 121 يىل بۇرۇن ھونلاردىن خېشى كارىدورىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئۇ يەرگە ئىچكى جايلاردىن 200 مىڭ كىشىنى كۆچۈردى. كۆچمەنلەر يېڭى جايدا بوزيەر ئېچىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. خەن ۋۇدىنىڭ قارىشىچە: چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشنىڭ ئۈنۈملۈك چارىسى — چېگرا بويـ

لىرىغا كۆپ مىقداردا ئادەم كۆچۈرۈش ئىدى. خەن ۋۇدى مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن شىمالىي چېگرا بويلىرىغا 700 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى كۆچۈرگەن. خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى مەمۇرىي جەھەتتىن ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، ۋۇۋېي، جۇچۈەن، جاڭيې، دۇڭخۇاڭ قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى تەسىس قىلدى.

هونلار خېشى كارىدورىدىن ئىبارەت مۇنبەت يايلاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ھەسرەتلىنىپ تۆۋەندىكى قوشاقنى توقۇغان:

ئايرىلىپ قالغاندا تىلەۋ تېغىدىن،
ئاۋۇماس بوپقالدى چارۋا ـ مالىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تېغىدىن،
مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز.

خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى ئېلىپ ئىككى يىل ئۆتە ـ ئۆتمەيلا مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن هونلارغا قارشى يەنە ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى.

چوڭ سانغۇن ۋېي چىڭ، خوچۇبىڭ باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ ئاتلىق، بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك پىيادە قوشۇن هونلارغا قارشى يۈرۈش باشلىدى. بۇندىن تاشقىرى دۆلەتكە قاراشلىق ئاتلاردىن باشقا، خۇسۇسىيلارنىڭ ئاتلىرىمۇ ھەربىي سەپەرۋەرلىك ئۈچۈن ئېلىندى. يۈرۈشكە ماڭغان خەن قوشۇنلىرىدا 140 مىڭ زاپاس ئات بار ئىدى.

ۋېي چىڭ باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى ھازىرقى، مەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىغا توپلاندى. خوچۈبىڭ باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىغا توپلاندى. ۋېي چىڭ، خوچۈبىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار بىرلا ۋاقىتتا توپلانغان جايلىرىدىن (شىمالىي شەنشى بىلەن شىمالىي خېبېيدىن)، شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە كىردى. ئەھۋالدىن تولۇق، ئېنىق خەۋەر تاپقان ھونلارمۇ تەييار تۇرۇشقانىدى. ئىلچىسى تەڭرىقۇت ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىغا باش بولۇپ، موڭغۇلىيە چۆلىدە پايلاپ تۇردى. ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ يايغۇسى جاۋشىن تەڭرىقۇتقا مەسلىھەت بېرىپ: «خەن قوشۇنلىرى چۆلگە ئىچكىرىلەپ كىرگەن، تەقدىردىمۇ ئۇلار ھېرىپ - چارچايدۇ. ھونلار ئانچە كۈچ سەرپ قىلماستىنلا خەن قوشۇنلىرىنى ئەسىر ئالىدۇ» دېگەن.

ۋېي چىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار ھونلار تېررىتورىيىسىگە مىڭ يولچە ئىچكىرىلەپ كىرگەندىن كېيىنلا، ئىلچىسى تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان. شۇنىڭ بىلەن موڭغۇلىيە چۆلىدە قانلىق ئۇرۇشلار باشلانغان.

خەن قوشۇنلىرى ئىلچىسى تەڭرىقۇتنى مۇھاسىرىگە ئالغان. ئۇرۇش بولغان كۈنى ئاھايىتى قاتتىق بوران چىقىپ، ئۇچۇپ تۇرغان قۇم، شېغىل تاشنىڭ دەستىدىن كۆز ئېچىشقا مۇمكىن بولمىغان. ئىلچىسى

تەڭرىقۇت قاراڭغۇ چۈشكەن چاغدا مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ، بىر نەچچە يۈز ھون ئاتلىقلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، جۆلنىڭ غەربىي شىمالىغا قاراپ قاچقان. خەن قوشۇنلىرى كېچىسى تەڭرىقۇتنى قوغلىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا يېتىشەلمىگەن. ۋېي چىڭ باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىدىن چىقىپ چېكىنگەن ھون قوشۇنلىرىنى قوغلاپ ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدىكى خاڭگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تۇمشۇقىدىكى ھون شەھىرى (جاۋشىن شەھىرى) گىچە بارغان. ئۇلار شەھەردىكى ئاشلىق ئامبارلىرىغا ئوت قويغان. ۋېي چىڭ، ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى يوقىتىش مەقسىتىگە يېتەلمەي قايتىپ كەلگەن.

خوچۈبىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار ھونلارنىڭ شەرقىي تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىپ، سول قول بەگلىكە خان باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق ھون قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان. موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدە بولغان ئۇرۇشتا ھونلار ناھايىتى ئېغىر مەغلۇپ بولغان. شۇ ئۇرۇشتا 70 مىڭدىن ئارتۇق ھون ئۆلگەن ۋە ئەسىرگە چۈشكەن. سول قول بەگلىكە خان شىمالغا قاراپ قېچىپ كەتكەن.

بۇ قېتىمقى ئاتلىق ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرىدىن 100 مىڭ ئادەم، 120 مىڭ ئات ئۆلگەن. ھونلاردىن 90 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم، بىر نەچچە تۈمەن ئات چىقىم بولغان. ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ھالسىرىغان خەن قوشۇنلىرى ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرالماي قايتىپ

كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ھونلارمۇ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرەلمىگەن. شۇ ئۇرۇشتا خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنلىرىدىن بىرى بولغان لى گۇاڭ بەلگىلەنگەن چاغدا ئۇرۇش مەيدانىغا يېتىپ كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئېغىر جازاغا تارتىلىشتىن قورقۇپ، ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالغان.

قانداقلا بولمىسۇن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىر قانچە قېتىملىق ئۇرۇشلار ئارقىلىق خەن سۇلالىسى بۇرۇنقى پاسسىپ ئورۇندىن ئاكتىپ ئورۇنغا ئۆتكەن. بۇرۇن ھونلار تاجاۋۇز قىلغۇچى، خەن سۇلالىسى مۇداپىئەدە تۇرۇپ ئۆزىنى قوغدىغۇچى ئورۇندا تۇرغان بولسا، مىلادىدىن 133 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ئەھۋال ئۇنىڭ ئەكسىگە قاراپ ئۆزگەرگەن.

٧ باب خەن سۇلالىسى ۋە غەربىي يۇرت

1 . غەربىي يۇرت

جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە: «غەربىي يۇرت» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن. «غەربىي يۇرت» دېگەن بۇ ئۇقۇم باشتا، تەڭرى تاغلىرىنىڭ (تيانشاننىڭ) جەنۇبى، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالى، پامىر تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى تارىم ۋادىسىنى بىلدۈرگەن بولسا، جاڭ چەن غەربىي يۇرتقا

ئىككىنچى قېتىم كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىن تارتىپ ياۋروپاغىچە بولغان بىپايان تېررىتورىيىسىنى بىلدۈرىدىغان بولغان.

جۇڭگودا خەن سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن ۋە ئۇ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە خەنزۇلار بىلىدىغان تېررىتورىيىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى چەكلىك ئىدى. شۇ چاغلاردا خەنزۇلار غەربتە تىبەت ئېگىزلىكىدىن تارتىپ، شەرقتە سېرىق دېڭىز بويلىرىغىچە. شىمالدا ئۆزلىرىگە قوشنا بىرلىغان موڭغۇلىيە (تاشقى موڭغۇلىيە) دىكى چۆللەر، قۇملۇقلار، داللار، يايلاقلارنى. جەنۇبتا چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ياپيېشىل، بۈك - باراقسان ئورمانلىقلارنى بىلەتتى. شۇ چاغلاردا خەنزۇلار ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى «دۇنيانىڭ مەركىزى» دەپ تونۇپ، ئۇنىڭغا «جۇڭگو» (ئوتتۇرا يەر) دەپ ئات قويغان بولسا كېرەك.

«غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان جايلارنىڭ ئىچىدىكى تارىم ۋادىسى. جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ غەربىدە 36 دۆلەت بار ئىدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ بەزىسىنىڭ ئاھالىسى 600 مىڭدىن (ئۇيسۇنلارنىڭ) تارتىپ، بىر نەچچە تۈمەنگىچە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيسۇن، چارقىلىق، لولان، ئاقسۇ قاتارلىق دۆلەتلەر چارۋىچىلىق ئىقتىسادىنى ئاساس قىلغان بولسا. قارا شەھەر، **كۇچار**، قەشقەر، ياركەنت، خوتەن قاتارلىق دۆلەتلەر يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار شەھەرلىرى كۆپ،

خېلى تەرەققىي قىلغان، مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەر ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە باي، ياركەنت قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئاھالىسى مېتال ئېرىتىپ (ئاساسەن تۆمۈر)، ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، خەنجەر، دوبۇلغا، ساۋۇت (زەنجىر چاپان) قاتارلىق ھەربىي قوراللارنى ياسايتتى. بۇنداق قوراللار ھونلار ئۈچۈن ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا ئاسىيا (بولۇپمۇ تارىم ۋادىسى) ھونلارنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان ئاشلىقنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى تەمىنلەپ تۇراتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى پەرغانە، قاڭلى، ئالان (كاسپىي دېڭىزنىڭ غەربىي شىمالىدا) قاتارلىق دۆلەتلەر بىر قاتار چوڭ دۆلەتلەر بولۇپ، ئۇلار چارۋىچىلىق، قىسمەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە پەرغانە دۆلىتىنىڭ ئاھالىسى 300 مىڭ بولۇپ، ئوقيا ۋە نەيزە بىلەن قوراللانغان 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. بولۇپمۇ دۇنياغا داڭقى كەتكەن ساماۋى ئاتلار پەرغانىدىن چىقاتتى. جاڭچەننىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا: «پەرغانىدا چوڭ-كىچىك 70 كە يېقىن شەھەر بار ئىكەن».

«جاڭ چەن تەرىپىدىن ئەسلىتىپ ئۆتۈلگەن 70 كە يېقىن چوڭ-كىچىك شەھەرلەر ھېسابىغا بىز قورغانلار تىپىدىن ئىبارەت بولغان ۋە تام بىلەن ئورالغان چوڭ يېزىلارنى ھەم كىرگۈزۈشكە ھەقلىقمىز. بۇنداق يېزىلار ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار نەتىجىسىدە خارەزمدە، ئاياز

قەلئەسىدە تېپىلغان يېزىلار تۈرىگە كىرىدۇ»①.

قاڭلى دۆلىتىنىڭ ئاھالىسى 600 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. مانا شۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا قارايتتى.

2. شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولى

قەدىمكى چاغدا غەرب بىلەن شەرق ئارىسىدىكى قاتناش چاڭئەندىن باشلىناتتى. غەربكە قاراپ ماڭغاندا خېشى كارىدورى ئارقىلىق دۇڭخۇاڭغا باراتتى. ئۇ جايدىن يەنە غەربكە قاراپ ماڭغاندا يول ئىككى ئاچىغا بۆلۈنۈپ كېتەتتى. بۇ ئاچا يولنىڭ بىرى پىچان (لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىدىن) ۋە خوتەن، ياركەنت قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، پامىر تاغلىرىدىن ھالقىپ، ئۇلۇغ ياۋچىلار، ئىران قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېلىپ باراتتى.

يەنە بىرى بولسا تۇرپان، كۇچار، قەشقەر قاتارلىق دۆلەتلەردىن ئۆتۈپ، پامىر تاغلىرىدىن ھالقىپ پەرغانە (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىدە)، قاڭلى (ھازىرقى قازاقىستاندىكى بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆلىنىڭ ئارىلىقىدا)،

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى»، ئۆزبېكچە 1 - توم، 103 - بەتكە قارالسۇن.

ئالان (كاسپى دېڭىزىنىڭ غەربىي شىمالىدا) قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېلىپ باراتتى. ئالانلار دۆلىتىدىن چىقىپ، جەنۇبقا قاراپ ماڭغاندا، ئىران ئارقىلىق غەربكە مېڭىپ ئاندىن رۇما ئىمپېرىيىسىگە بارغىلى بولاتتى. بۇ يول تارىختا «جەنۇبىي يول» دەپ ئاتالغان.

ئۇندىن باشقا قۇمۇلدىن غەربكە بارىدىغان بىر يول بولۇپ، ئۇ چۆچەكتىكى تىرەكتى (جۇڭغار دەرۋازىسى) ئارقىلىق يەتتە سۇغا (هازىرقى قازاقىستان) ئېلىپ باراتتى. بۇ يول تارىختا «شىمالىي يول» دەپ ئاتىلاتتى.

مەيلى «جەنۇبىي يول» بولسۇن ياكى «شىمالىي يول» بولسۇن، ھەممىسىدە تولا چاغلاردا شەرقتىن غەربكە، غەربتىن شەرققە بارىدىغان سودا كارۋانلىرى، ئەلچىلەر، سەيياھلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي مېڭىشىپ تۇراتتى. مانا شۇ خەلقئارا يولنىڭ ئەڭ ئاساسىي تۈگۈنى تارىم ۋادىسى بولۇپ، ئۇ قەدىمكى چاغدا ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئالتۇن كۆۋرۈك ئىدى. مانا شۇ «ئالتۇن كۆۋرۈك» ئاسىيا بىلەن ياۋروپا ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىپ، بىر - بىرىگە تەسىر قىلىپ، شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەپ - ياشنىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

ھونلار مانا شۇ خەلقئارا قاتناش يوللىرىنىڭ خوجايىنى ئىدى. ئۇلار مۇشۇ يول بويلىرىغا نۇرغۇنلىغان لەڭگەر، سارايلارنى بىنا قىلىپ، يولۇچىلارنى سارايلىرى-

دا قوندۇرۇپ، يول بويى ئۇلارنى قوغداپ، تاغ - داۋان، دەريا - ئېقىنلاردىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشقا كاپالەتلىك قىلاتتى. هونلار شۇ ئىشلىرى ئۈچۈنمۇ نۇرغۇن پايدىغا (باغ ۋە خىزمەت هوقۇقىغا) ئىگە بولاتتى. لېكىن بەزى چاغلاردا، «جەنۇبىي يول» ياكى «شىمالىي يول»دىن بولسۇن، تاجاۋۇزچىلىق مەقسىتى بىلەن سەپەرۋەر قىلىنغان تۈمەنلىگەن، يۈز مىڭلىغان قوشۇنلارمۇ، ئاددىي پۇقرا قىياپىتىگە كىرىۋالغان جاسۇسلارمۇ شەرقتىن غەربكە، غەربتىن شەرققە ئۆتۈپ تۇراتتى. بۇنداق چاغدا بۇ يول «ئۇرۇش يولى» ياكى تاجاۋۇزچىلىق يولىغا ئايلىنىپ قالاتتى.

«يىپەك يولى» نامى بىلەن ئاتالغان ئەنە شۇ قەدىمكى يول هەققىدە يېقىنقى يىللاردىن بېرى بەزى كىشىلەر ماقالە يېزىپ، ئۆز قاراشلىرىنى بايان قىلدى. بىراق بۇ يەردە يىپەك يولى هەققىدە توختالمايمىز.

و . جاڭ چەننىڭ غەربىي يۇرتقا تۇنجى قېتىم كېلىشى

خەن ۋۇدى هونلارغا قارشى هەربىي تەدبىرلەرنى قوللانغاندىن تاشقىرى، يەنە بىر يۈرۈش سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە تەدبىرلىرىنى قوللاندى. ئۇ بۇ تەدبىرلەر ئارقىلىق هون تەڭرىقۇتلۇقى تەركىبىگە كىرگەن غەربتىكى دۆلەتلەرنى هونلاردىن ئاجرىتىپ، ئۇلارنى خەن سۇلالىسى بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا، هەتتا

ئۇلارنى خەن سۇلالىسى بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ ھونلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشقا ئۈندىمەكچى بولدى. ئەگەر خەن ۋۇدى شۇ مەقسەتكە يېتىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا ھونلار غەرب تەرەپتىكى ئۆزىگە قاراشلىق نۇرغۇن دۆلەتلەردىن، خەلقئارا قاتناش يولىغا بولغان خوجايىنلىق رولىدىن، غەربتىن كېلىدىغان (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) ئاشلىق مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قالاتتى. خەن ۋۇدى دەل مۇشۇ مەقسەت بىلەن مىلادىدىن 138 يىل بۇرۇن جاڭ چيەننى غەربىي يۇرتقا ماڭدۇردى.

خەن ۋۇدى ئەسىرگە چۈشكەن تاڭ يىخۇ ئاتلىق ھوندىن ئاجايىپ بىر ۋەقەنى ئاڭلىغانىدى. ئۇنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، بۇرۇن گەنسۇدا ياشىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ھونلار بىلەن چىقىشالماي غەربكە كۆچۈپ كەتكەن. ئۇلار بىلەن ھونلار ئارىسىدا قاتتىق ئاداۋەت بار ئىكەن.

خەن ۋۇدى ئەنە شۇ ۋاقىتچە ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن گەنسۇدىن غەربكە كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى بىلمەيدىكەن. خەن ۋۇدى تاڭ يىخۇدىن ئۇلۇغ ياۋچىلار ھەققىدە مەلۇمات ئالغاندىن كېيىنلا، ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ھونلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش نىيىتىگە كەلگەن.

مىلادىدىن 138 يىل بۇرۇن خەن ۋۇدىنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئالغان جاڭ چيەن ھون تاڭ يىخۇ قاتارلىق 100 دىن ئارتۇق كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ، نۇرغۇنلىغان سوۋغا-سالاملارنى ئېلىپ، ئەلچىلىك تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ

غەربىي رايونغان قاراپ يولغا چىققان. ئۇ باشلىغان خەن سۇلالىسى ئەلچىلىكى خېشى كارىدورىغا كەلگەندە هۇنلار تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، تۇمەن بالىق (هۇنلارنىڭ پايتەختى) قا ئېلىپ كېلىنگەن. جاڭ چەن هۇنلار قولىدا ئون يىل نەزەربەنت ئىچىدە تۇرغان. ئۇ مىلادىدىن 128 يىل بۇرۇن ئۆز ھەمراھلىرىدىن ساق قالغانلىرىنى ئېلىپ (بىر قىسمى ئۆلگەن ۋە قاچقان) هۇنلار پايتەختىدىن قاچقان ۋە غەربكە قاراپ يول ئېلىپ، پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، پەرغانە ئارقىلىق قاڭلى دۆلىتىگە كەلگەن. ئۇ بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىن چىقىپ ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئالدىغا كەلگەن.

ئەسلىدە هۇنلار بىلەن چىقىشالمىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن كەڭسۇدىكى خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ دەسلەپ كۇچارغا كەلگەن، ئاندىن ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ، ئۇيسۇنلارنى غەربكە قوغلاپ، ئىلى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل بويلىرىغا ئۆزى جايلىشىۋالغان. هۇنلار ياردىمىنى ئالغان ئۇيسۇنلار مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلارنى ئىلى ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، يەنە شۇ جايلارغا ئۆزلىرى ماكانلاشقان.

ئىلى ۋادىسىدىن كېتىشكە مەجبۇر بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىسسىق كۆل تەرىپىگە سىلجىپ، قەشقەرگە كەلگەن. ئۇلار بۇ يەردىمۇ تۇرماستىن توخارىستان (شىمالىي ئافغانىستان) تەرەپكە ئۆتۈپ، پايتەختىنى ئامۇ دەرياسىنىڭ باش تەرىپىدە بەرپا قىلىپ، تارىختا «توخارىستان»

نامى بىلەن مەشھۇر بولغان دۆلەتنى قۇرغان.

جاڭ چيەن ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئالدىغا بارغاندا، توخارىستان دۆلىتى قۇرۇلغىنىغا 22 يىل بولغانىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلار جاڭ چيەننى ياخشى قارشى ئالغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەسلى يۇرتى بولغان گەنسۇغا كۆچۈپ بارمايدىغانلىقىنى، ھونلار بىلەن قايتا دۈشمەنلەشمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، خەن سۇلالىسى ئەلچىسى تەرىپىدىن قويۇلغان تەكلىپلەرنى رەت قىلغان.

جاڭ چيەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلىدە بىر يىلدەك تۇرۇپ ئىتتىپاق تۈزۈش مەقسىتىگە يېتەلمەي ئۆز دۆلىتىگە قايتقان. ئۇ قايتىشىدا يەنە ھونلار تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، بىر يىل (بەزى مەلۇماتلاردا قەشقەردە) نەزەربەنتتە تۇرغان.

جاڭ چيەن مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇن ھونلار قولىدىن قېچىپ، چاڭئەنگە قايتىپ كەلگەن. ئۇ باشتا ئەگەشتۈرۈپ ماڭغان يۈزدىن ئارتۇق كىشىدىن پەقەت تاڭ يىخۇلا ئامان قالغان.

جاڭ چيەن خەن ۋۇدى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان ئاساسىي ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىغان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى بويىچە پادىشاھ خەن ۋۇدىغا يىراقتىكى غەرب ئەللىرىنىڭ تەبىئىي شارائىتى، ئىقتىسادى، مەھسۇلاتلىرى، شەھەر - يېزىلىرى، ئاھالىسى، ھەربىي قوشۇنلىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ھەققىدە ئاجايىپ مەلۇماتلارنى بەرگەن. ئۇنىڭ بەرگەن مەلۇماتىنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان خەن ۋۇدىدا غەرب ئەللىرىگە

قارىتا تېخىمۇ كۈچلۈك قىزىقىش قوزغالغان.

خەن ۋۇدى جاڭ چەننىڭ ئىرادىسىگە تەن بېرىپ، ئۇنىڭغا «ئۈمىدۋار بەگ» ئۇنۋانىنى بەرگەن.

4 . جاڭ چەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئىككىنچى قېتىم كېلىشى

جاڭ چەن قايتىپ كەلگەن چاغدا، خەن ۋۇدى ھونلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن باشلاش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتقانىدى.

جاڭ چەن مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ناھايىتى دەھشەتلىك، قانلىق ئۇرۇشقا قاتناشقان. ئۇ شەرقىي يۈنىلىشنىڭ باش سانغۇنى خوچۈبىڭنىڭ قول ئاستىدا ئىدى. جاڭ چەن ھەربىي يۈرۈشتە بەلگىلەنگەن جايغا بىر تۈمەن قوشۇننى باشلاپ ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، پادىشاھ خەن ۋۇدى ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان. لېكىن ئۇ پۇل تۆلەپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلغان.①

جاڭ چەن شۇ ھالغا چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، خەن ۋۇدى ئۇنى غەربىي يۇرتقا ئىككىنچى قېتىم ئەۋەتىش قارارىغا كەلگەن.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 115 يىل بۇرۇن جاڭ چەن باشچىلىقىدا 300 كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ بىر

---

① [illegible] «خەن يىلنامىسى، جاڭ چەن، لى گۇاڭلى ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن

ئەلچلەر ئۆمكنى ئۇيۇشتۇردى. ئەلچلەر ئۆمكدكى هەر بر كشگە ئككدن ئات بېرلدى. ئۇلار بر تۈمەن قوي، كالا، قممتى يۈز مليون سەرلك كمخاب، تاۋار، دۈردۈن قاتارلق ئېسل نەرسلەرنى ئېلپ يولغا چقتى.

خەن ۋۇدىنىڭ جاڭ چەننى ئككنچى قېتم غەربي يۇرتقا ئەۋەتشتكى ئاساسي مەقستى مۇنداق ئدى:

جاڭ چەن ئارقلق ئۇيسۇنلارغا نۇرغۇن سوۋغا-سالاملارنى هەدىيە قلپ، ئۇلارنى خېشى كارىدورىدكى ئەسلى يۇرتلرىغا قايتپ كېلشكە ئۈندەش، خەن مەلكلرنى ئۇيسۇن خانلرىغا ياتلق قلش، شۇ ئارقلق قۇدلشش قاتارلق ئۇسۇللار بلەن ئۇيسۇنلارنى هونلار ئتتپاقدن چقشقا دەۋەت قلش، ئۇيسۇنلار بلەن ئتتپاقلشپ، هونلارغا برلكتە قارشى تۇرۇپ، هونلارنىڭ ئوڭ قولنى (هەربي ئستراتېگىيە بويچە قارىغاندا، ئۇيسۇنلار هونلارنىڭ ئوڭ قولى بولۇپ هېسابلناتتى) كېسپ تاشلاش ئدى.

خەن ۋۇدىنىڭ تاپشۇرۇقنى ئالغان جاڭ چەن خەن ئەلچلكنى باشلاپ، ئۇيسۇن خانلقغا كەلگەن. ئۇيسۇنلار خەن ۋۇدى تەرپدن ئەۋەتلگەن قممەتلك سوۋغا-سالاملارنى قوبۇل قلپ ئالغان بولسمۇ، خەن ئەلچلرگە خۇددى هون تەڭرقۇتلۇقدەك مەغرۇر قياپەتتە مۇئاملە قلپ، ئەلچلەرنى ئانچە ياخشى قارشى ئالمغان. بۇ ئەھۋالدن رەنجگەن جاڭ چەن ئەگەر خەن ئەلچلرگە ئۆز لايقدا هۆرمەت بلدۈرمسە، سوۋغا - سالام-

لارنىڭ قايتۇرۇپ ئېلىنىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئۇنى ئالغان ئۇيسۇن خانى ئورنىدىن تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۈرگەن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۇيسۇن بەگلىرىمۇ ھۆرمەت بىلدۈرۈشكەن.

جاڭ چەن ئۇيسۇن خانى بىلەن رەسمىي سۆھبەت باشلاشتىن بۇرۇن، ئۆزىنىڭ ياردەمچىلىرىنى باش قىلىپ بىر قانچىلىغان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنى غەربىي رايوندىكى پەرغانە، قاڭلى، ئۇلۇغ ياۋچى، باكتېرىيە، پارفىيە (ئىران)، ئالان قاتارلىق نۇرغۇن دۆلەتلەرگە، ھەتتا تارىم ۋادىسىدىكى دۆلەتلەرگە يولغا سالغان. ئۇيسۇن خانى ئۇلارغا تىلماچ (تەرجىمان) قوشۇپ بەرگەن.

جاڭ چەن تەرىپىدىن غەربىي رايونغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئاساسەن شۇ دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ، كۆرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانىدى.

جاڭ چەن ئۆز ھەمراھلىرىدىن كۆپچىلىكىنى ئەلچى نامى بىلەن غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەرگە يولغا سالغاندىن كېيىن ئۇيسۇن خانى بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بارغان. ئۇيسۇن خانى خەن سۇلالىسىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلمىگەنلىكى، ھونلاردىن قورققانلىقى ئۈچۈن جاڭ چەن تەرىپىدىن قويۇلغان تەلەپلەرگە قوشۇلمىغان. بۇ قېتىم جاڭ چەن ئۈستىگە يۈكلەنگەن ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالمىغان بولسىمۇ، غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەرگە ئەۋەتىلگەن ھەمراھلىرى توپلاپ كەلگەن ناھايىتى مۇھىم، قىممەتلىك مەلۇماتلارغا ئىگە بولۇپ، مىلادىدىن 114 يىل بۇرۇن، ئۇيسۇنلاردىن ئۆز دۆلىتىگە قايتقان.

سىما چيەن «تارىخىي خاتىرىلەر غەربىي يۇرت ھەققىدە قىسسە»، بەنگۇ «خەن يىلنامىسى. غەربىي يۇرت ھەققىدە قىسسە» بابلىرىنى يازغاندا، جاڭ چيەننىڭ خەنئۇدىغا بەرگەن مەلۇماتىدىن پايدىلانغان.

VI باب پەرغانىگە يۈرۈش

1. يۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى

خەن ۋۇدى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 133 — 110 - يىللاردا ھۇنلارغا ۋە جۇڭگونىڭ جەنۇبىدىكى مىللەتلەرگە قارشى كۆپ قېتىم ئۇرۇش ئېلىپ باردى. مانا شۇ ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە ئۇ ئادەم كۈچى، مالىيە كۈچى ۋە ماددىي بايلىقلارنى خورۇتۇپ، ناھايىتى چوڭ زىيانلارنى كەلتۈردى. شۇ ئۇرۇشلاردا خەنزۇ ۋە باشقا خەلقلەردىن بولۇپ، بىر مىليوندىن ئارتۇق ئادەم ئۆلدى①.

مىلادىيىدىن 114 يىل بۇرۇن ھۇن تەڭرىقۇتى ئىلچىسى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ئۇۋېي تەڭرىقۇت بولدى. ئۇۋېي تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (114 — 105) ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا كۆلىمى ئانچە چوڭ بولمىغان ئۇرۇشلار بولدى.

---

① «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» (جۇڭگو تارىخىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن)، خەنزۇچە 166 بەتكە قارالسۇن.

خەن ۋۇدى باڭ چەننىڭ پەرغانە خانلىقىدىكى ئاجايىپ ئۇچقۇر، تەرلىسە قان تامچىپ تۇرىدىغان ساماۋى ئاتلار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىغا ناھايىتى قىزىققان. شۇڭا ئۇ پەرغانىدىكى ساماۋى (تەڭرى) ئاتلارغا ئىگە بولۇش قارارىغا كەلدى. قەدىمكى چاغدىكى ئۇرۇشلاردا ئاتلىق قوشۇنلارنىڭ ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالغاندا، خەن ۋۇدىنىڭ پەرغانە ئاتلىرىغا ئىگە بولۇش خىيالىغا كېلىشىمۇ تەسادىپىي ئەمەس ئىدى. پادىشاھ ئۆز مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال لولان بەگلىكى، ئالدى قوش بەگلىرى، لېرى (تۇرپان ئويمانلىقىدا) قاتارلىق ئىككى بەگلىكنى ئۆزىگە قاراتماقچى بولدى. چۈنكى شۇ ئىككى بەگلىك غەربىي يۇرتقا بارىدىغان خەلقئارا يولنىڭ مۇھىم ئۆتكەلدىكى جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ھونلارغا ناھايىتى سادىق ئىدى.

خەن ۋۇدىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن مىلادىدىن 108 يىل بۇرۇن جاۋ پۇنۇ ئاتلىق سانغۇن باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى يۇمىن قورۇلىدىن (قاشتېشى قوۋۇقىدىن) چىقىپ، غەربكە قاراپ يۈرۈپ، لولان بەگلىكى (لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرەپلىرىدە)گە ھۇجۇم قىلدى. لولان خانىنى ئەسىرگە ئېلىپ، بۇ بەگلىكنى بويسۇندۇردى. ئارقىدىنلا ئالدى قوش بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، بۇ بەگلىكىنىمۇ بويسۇندۇردى.

مىلادىدىن 105 يىل بۇرۇن ئۇۋسى تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئۇنىڭ توققۇز ياشلىق ئوغلى

ئۇيشىلار تەگرىقۇت بولدى. تارىختا ئۇنى «بالا تەگرىقۇت» دەپ ئاتايدۇ.

ئۇيشىلار تەگرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 105 — 102 يىللار)دە هونلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ يامانلاشقان. شۇ چاغدا خەن سۇلالىسى پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغاندىن تاشقىرى، مىلادىدىن 103 يىل بۇرۇن جاۋپۇنۇ باشچىلىقىدا 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى هونلارغا قارشى ماڭدۇرغان. ئۇيشىلار تەگرىقۇتنىڭ سول بىلگە خانى 80 مىڭ هون ئاتلىقلىرىنى باشلاپ كېلىپ جاۋپۇنۇ بىلەن ئۇرۇشقان. ئۇرۇشتا هونلار خەن قوشۇنلىرىنى تامامەن قىرىپ تاشلىغان. جاۋپۇنۇنى تىرىك تۇتۇۋالغان. جاۋپۇنۇ مىلادىدىن 93 يىل بۇرۇن (ئەسىر چۈشۈپ ئون يىلدىن كېيىن) هونلاردىن قېچىپ كېلىپ، سېھىرگەرلىك، پىرىخونلۇق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن خەن ۋۇدى تەرىپىدىن جازاغا تارتىلىپ، پۈتۈن ئائىلە جەمەتى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈلگەن.①

2 . پەرغانىگە بىرىنچى قېتىملىق يۈرۈش

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 108 يىل بۇرۇن لولان، كالدى قوش بەگلىكلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، پەرغانىگە يۈرۈش قىلىشقا يول ئېچىلدى، دەپ تونۇغان.

---

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ۋېي چىڭ، خوچۈبىڭ ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 2493 - بەتكە قارالسۇن. ي.م

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 105 يىل بۇرۇن ئۇۋېي تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندە، بىر تەرەپتىن ھونلار پايتەختىگە تەزىيە ئەلچىلىرى ئەۋەتىپ ماتەم تۇتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن پەرغانىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىشقا باشلىغان. خەن ۋۇدى ئاۋۋال ئويمىچى ئۇستىلارغا بۇيرۇتۇپ قۇيدۇرغان بىر دانە ئالتۇن ئات، 1000 جىڭ ئالتۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىپ تەييارلاپ، چېلىڭ باشچىلىقىدا پەرغانىگە ئەلچى ماڭدۇرغان.

خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى پەرغانىگە يېتىپ بېرىپ، پەرغانە خانى ئۇڭە بىلەن كۆرۈشكەن. چېلىڭ ئالتۇن ئات، ئالتۇن قاتارلىق قىممەت باھالىق سوۋغىلارنى ئۇڭە ئالدىغا قويغان ۋە خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ پەرغانىدىكى ساماۋى ئاتلارنى تەلەپ قىلغانلىقىنى ئېيتقان.

ئۇڭە پەرغانە بەگلىرى بىلەن كېڭىشىپ، ساماۋى ئاتلارنى بەرمەسلىك قارارىغا كېلىپ خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغان.

دىپلوماتىيە قائىدىسىدىن ئانچە خەۋىرى بولمىغان چېلىڭ ئالتۇن ئات ۋە ئالتۇنلارنى يىغىشتۇرۇپ ئېلىپ، پەرغانە خانىغا تىل سالغان. ئۇمۇ قىلچە يۈز خاتىرە قىلماستىن، خەن ئەلچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىشقا يارلىق چۈشۈرگەن. ئۇڭە بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى ئۆزگەنت بېگىگە ئۇقتۇرۇش ئەۋەتىپ، خەن ئەلچىلىرىنى يولدا توسۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇغان. ئۆزگەنت بېگى بۇيرۇقنى ئورۇنلىغان.

خەن ئەلچىلىرىدىن قېچىپ قۇتۇلغانلىرى چاڭئەنگە كېلىپ، ئەھۋالنى خەن ۋۇدىغا مەلۇم قىلغان. پادىشاھ پال سالدۇرۇپ كۆرگەن. ئوردىدىكى قۇرئى ئەنداز (پالچى) «قۇرئى نامە»نى قولغا ئېلىپ ۋاراقلاپ بېقىپلا، «ساماۋى ئاتلار غەربتەرەپتىن كېلىدۇ» دەپ بىشارەت بەرگەن.

پالچى خەن ۋۇدىنىڭ كۆڭلىدىكى مۇددىئاسىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداقلا دەپ قويغان.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ، ساماۋى ئاتلارنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن لى گۇاڭلى باشچىلىقىدا 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى يولغا سالغان. خەن قوشۇنلىرى دۈڭخۇاڭدىن چىقىپ لوپنۇر ئەتراپىغا كەلگىچە ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن ئۇرغۇنلىغان جەڭچى ۋە ئاتلار ئۆلۈپ كەتكەن. لى گۇاڭلى ئۆزگەنت بەگلىكىگە يېتىپ كەلگەندە، چوڭ قوشۇندىن ئاران بىر نەچچە تۈمەن كىشىلا ئامان قالغان. ئۇرۇش قىلىشتىن ئانچە ساۋاتى بولمىغان لى گۇاڭلى تەييارلىق قىلماستىنلا ئۆزگەنت بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۆزگەنت بەگلىكىنىڭ قوشۇنلىرى خەن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغان.

ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان لى گۇاڭلى پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي، روھى چۈشكۈن ھالدا ئارقىغا چېكىنىپ، قايتىپ كېتىشتىن باشقا يول تاپالمىغان.

3 . ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك

لى گۇاڭلى ئىككى يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ پەرغانىگە بارالماي، يېرىم يولدا ئۆزگەنت بەگلىكى تەرىپىدىن تارمار

بولۇپ، دۆلخۇاڭغا قايتىپ كەلگەن. شۇ چاغدا ئۇنىڭ قوشۇنىدا بىر نەچچە مىڭ كىشىلا قالغان. لى گۇاڭلى دۆلخۇاڭدىن پادىشاھ خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن: «يولنىڭ ناھايىتى يىراقلىقى، ئاشلىقنىڭ كەمچىللىكىدىن ئۇرۇش قىلىشقا زادى ئىلاج تېپىلمىدى. جەڭچىلەر ئۇرۇش قىلىشتىن زادى قورقمايتتى، لېكىن ئاچ قورساق تۇرۇپ قانداقمۇ ئۇرۇش قىلغىلى بولسۇن؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە قوشۇنىنىڭ سانى ئازىيىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن پەرغانىنى ئېلىشقا كۆز يەتمىدى. ھازىرچە چېكىنىپ تۇرۇپ، قوشۇنلارنى كۆپەيتكەندىن كېيىن، پەرغانىگە باشقىدىن ھۇجۇم قىلىشنى ئىلتىماس قىلىمەن» ①.

خەن ۋۇدى لى گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى قوشۇنلارنى پەرغانىگە ماڭدۇرغاندىن باشلاپ ھەر كۈنى دېگۈدەك خۇشخەۋەرنىڭ كېلىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇ لى گۇاڭلىنىڭ مۇنداق ھالەتتە قايتىپ كېلىشىنى ئۇخلاپ چۈشىدىمۇ ئويلىمىغانىدى. ئەسلىدە ھەربىي قائىدە بويىچە ئۇرۇشتا ئۇنداق ئېغىر مەغلۇپ بولغان سانغۇننىڭ كاللىسى ئېلىناتتى. ھەربىي قائىدە بويىچە لى گۇاڭلىنىڭ كاللىسى ئېلىنىشى كېرەكمۇ - يوق دېگەن مەسىلىدە خەن ۋۇدى ناھايىتى قىينالدى. لى گۇاڭلى خەن ۋۇدىنىڭ ئامراق مەلىكىسى لى فۇرېننىڭ ئاكىسى ئىدى. ئۇ پەرغانىگە قىلغان يۈرۈشىدە غەلىبە قىلغان بولسا، پادىشاھ ئۇنىڭغا بەگلىك ئۇنۋانىنى بېرىپ، مەرتىـ

---

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، جاڭ چيەن، لى گۇاڭلى ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە و و بەتكە قارالسۇن.

ۋىسىنى كۆتۈرمەكچى ئىدى. خەن ۋۇدى ئويلىغانسېرى زەردە گۆش بولۇپ، ئۆزىنى قويىدىغان جاي تاپالمىدى. ئاخىرى يۈمەن قوۋۇقىغا ئادەم ئەۋەتىپ، لى گۇاڭلىغا مۇنۇ يارلىقنى ئۇقتۇردى: «ئەگەر قوشۇن قوۋۇقتىن كىرىشكە جۈرئەت قىلىدىكەن كاللىسى ئېلىنىدۇ».①

دەل شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە جاۋ پۇنۇ باشچىلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ھونلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي يوقىتىلىپ، جاۋ پۇنۇ ھونلارغا ئەسىر چۈشۈپ كەتكەن. مانا شۇ مەغلۇبىيەت ھەققىدىكى شۇم خەۋەر چاڭئەنگە يېتىپ كەلگەندە، ئوردىدىكى بىر قىسىم ۋەزىرلەر پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشنى، پەرغانىگە يۈرۈش قىلماسلىقنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

خەن ۋۇدى غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ ئالدىدا خەن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىنى يوقاتماسلىق، ھونلارنىڭ خورىكىنى ئۆستۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىشتا چىڭ تۇرىدۇ. ئۇ ۋەزىرلەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ: «ئەگەر پەرغانىگە ھۇجۇم قىلمايدىغان بولساق، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەر خەن سۇلالىسىنى كۆزگە ئىلمايدۇ. ئۇ چاغدا ئۇلار ھونلار بىلەن تېخىمۇ ئاپاق-چاپاق بولۇپ، بىز بىلەن دۈشمەنلىشىدۇ.»② دېگەن. خەن ۋۇدىنىڭ سۆزىدىن تەسىرلەنگەن ۋەزىرلەر قايىل بولىدۇ.

---

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. جاڭ چەن، لى گۇاڭلى ھەققىدە قىسسە»، ھەنزۇچە ٩٩ - بەتكە قارالسۇن.

② يۇخىلىڭ: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۈيسۇندا»، خەنزۇچە 12 - بەتكە قارالسۇن.

خەن ۋۇدى پەرغانىگە يۈرۈش قىلىشقا قارشى تۇرغان دىلىڭ ۋاڭ ئاتلىق ۋەزىرنىڭ كاللىسىنى ئالدۇ.

خەن ۋۇدى پەرغانىگە قىلىنىدىغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشنىڭ غەلىبىسىگە كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتىدە، دۆلەت بويىچە ئومۇمى ھەربىي سەپەرۋەرلىك يۈرگۈزدۇ. بۇ مەملىكەتتىكى جىنايەتچىلەر ۋە قوراملىغا يەتكەن ياشلاردىن قوشۇن تەشكىل قىلدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ھەر قايسى جايلاردىن بولۇپ 310 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ناھايىتى زور قوشۇن تەييارلايدۇ. بۇلاردىن 180 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئاجرىتىپ، ئۇلارنى جۇچۈەن، جاڭيى (بۇ ئىككى جاي ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدە) قاتارلىق ۋىلايەتلەرنىڭ شىمالىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھونلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ، پەرغانىگە قىلىنىدىغان يۈرۈشنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىشىدىن ساقلانماقچى بولىدۇ. بۇندىن تاشقىرى يەنە، پۈتۈن دۆلەتتىكى ئات، تۆگە، كالا، خېچىر، ئېشەكلەرمۇ پەرغانىگە قىلىنىدىغان يۈرۈشكە سەپەرۋەر قىلىنىدۇ.

خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ ھەربىي ھەرىكىتىدىن خەۋەر تاپقان ھونلار قوشۇن ئەۋەتىپ زەربە بەرمەكچى بولىدۇ. ھون قوشۇنلىرى مۇداپىئەدە تۇرغان 180 مىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن يېقىنلاپ كېلىدۇ. لېكىن ھونلار ئۇلارنىڭ سان جەھەتتىن كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ھۇجۇم قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ.

دۇڭخۇاڭدا بىر يىلدىن ئارتۇق تۇرغان لى گۇاڭلى پادىشاھ تەرىپىدىن كاللىسى ئېلىنىپ كېتىشتىن قورقۇپ،

كېچە ـ كۈندۈز دەككە ـ دۈككىدە ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلىش توغرىسىدىكى يارلىقىنى ئالغاندىن كېيىنلا كۆڭلى ئىمىن تاپىدۇ.

4 . پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش

مىلادىدىن 102 يىل بۇرۇن لى گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن، غەربكە قاراپ يولغا چىقتى. بۇ قېتىمقى يۈرۈشكە 60 مىڭ ئاتلىق، 70 مىڭ كىشىلىك پىيادە قوشۇن ماڭدى. بۇندىن باشقا نەچچە تۈمەن ئادەم، 30 مىڭ ئات، 100 مىڭ كالا، بىر نەچچە تۈمەن تۆگە، خېچىر، ئېشەكتىن تەشكىل تاپقان ناھايىتى چوڭ ترانسپورت قوشۇنى سەپەرۋەر قىلىندى.

لى گۇاڭلى دوڭخۇاڭدىن يولغا چىقىپ قوشۇنلارنى ئىككى قىسىمغا بۆلدى. ئۇلارغا جەنۇبىي ۋە شىمالىي يۆنىلىشنى بويلاپ ئىلگىرىلەشكە يارلىق چۈشۈردى. شۇ ئىككى يۆنىلىش بويىچە ئالغا ماڭغان قوشۇنلار بەلگىلەنگەن چاغدا پەرغانىنىڭ پايتەختى مەرھەمەت شەھىرىگە يېتىپ بېرىش لازىم ئىدى.

خەن قوشۇنلىرى بۇ قېتىم پەرغانىگە بارغىچە ئانچە كۆپ قارشىلىققا ئۇچرىمىدى. پەقەت بۈگۈرگە كەلگەندە قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغان لى گۇاڭلى ئۇلارنى بىر نەچچە قېتىم تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلغان بولسىمۇ، بۈگۈرلۈكلەر ئۇنىمىدى. لى گۇاڭلى شەھەرنى بىر

نەچچە كۈن قورشاپ قاتتىق ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى.

خەن قوشۇنلىرى مىلادىدىن 102 يىل بۇرۇن پەرغانە پايتەختى مەرھەمەتكە يېتىپ كەلگەن. ئۇلار شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، 40 نەچچە كۈن ئۈزلۈكسىز توختىماي ھۇجۇم قىلىپمۇ، شەھەرنى ئالالمىغان. شۇندىن كېيىن لى گۇاڭلى شەھەرگە ئېقىپ كىرىدىغان سۇ ئېقىنلىرىنى توسۇپ، باشقا تەرەپكە ئاققۇزۇۋەتكەن. ئەمما شەھەرنىڭ قەھرىمان ھىمايىچىلىرى ئىچىدىغان سۇنى ئۆزلىرى قازغان قۇدۇقتىن ئېلىپ ئىچىۋەرگەن.

ئۇندىن باشقا، پەرغانىلىقلار تەيىنلىگەن ئەلچىلەر مۇھاسىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، غەربتىكى قوشنىسى قاڭلىلاردىن ھەربىي ياردەم ئېلىشقا ماڭغان.

پەرغانە بەگلىرى كېڭىشىپ مۇنداق قارارغا كېلىشكەن: «خان ئۇگە ساماۋى ئاتلارنى يوشۇرۇپ قويۇپ، خەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەن. بىز خاننى ئۆلتۈرۈپ ساماۋى ئاتلارنى چىقىرىپ بەرسەك، خەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشى مۇمكىن. ئەگەر كېلىشەلمىسەك، يەنە ئۇرۇش قىلساقمۇ ئۈلگۈرىمىز.»①

ئېھتىمال پەرغانە خانى ئۇگە ساماۋى ئاتلاردىن بىر قانچە ئوننىلا چىقىرىپ بېرىپ، سۈلھى قىلىشقا ئۇنىمىغان بولسا كېرەك. پەرغانە بەگلىرى شۇ قارار بويىچە ئۇگەنى ئۆلتۈرگەن. ئۇلار تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ئەلچى

---

① يۇقىرىقى: «خەن سۇلالىسى تىزىلىرى ئۈيسۈندا»، خەنزۇچە 16 بەتكە قارالسۇن.

لەر لى گۇاڭلى بىلەن كۆرۈشۈپ، مۇنداق دېيىشكەن: «خەن قوشۇنى ھۇجۇمنى توختاتسا، بىز ساماۋى ئاتلارنى چىقىرىپ بېرىمىز، ئۆزۈڭلار تاللاپ ئالسىلەر. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەن قوشۇنلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيمىز. ئەگەر گېپىمىزگە كىرمىسەڭلار ساماۋى ئاتلارنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايمىز. قاڭلىدىن بىزگە ياردەمگە كېلىدىغان قوشۇنلارمۇ يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ. ئۇلار يېتىپ كەلگەندە بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز ئىچكى تەرەپتىن، قاڭلى قوشۇنلىرى تاشقى تەرەپتىن خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. قايسىسىنى تاللاپ ئالسىلەر؟»① پەرغانىلىقلارنىڭ: «قاڭلىدىن ياردەمگە كېلىدىغان قوشۇنلارمۇ يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ» دەپ سالغان تەھدىدى لى گۇاڭلىغا خېلى تەسىر كۆرسەتكەن بولسا كېرەك. ئۇ ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن كېڭىشىپ، پەرغانىلىقلار تەرىپىدىن قويۇلغان شەرتلەرگە كۆنىدۇ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى توختىتىدۇ.

لى گۇاڭلى پەرغانىلىقلار ئۆزىنىڭ ئېسىللىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان ساماۋى ئاتلاردىن بىر قانچە ئونى، ئادەتتىكى ئاتلاردىن 3 مىڭنى بەرسىلا قايتىپ كېتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. پەرغانىلىقلار بۇ تەلەپنى ئورۇندايدۇ، قەھرىمان پەرغانىلىقلار مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالىدۇ.

لى گۇاڭلى مىلادىدىن 101 يىل بۇرۇن باھار پەسلىدە چاڭئەنگە قايتىپ كېلىدۇ. شۇ چاغدا يۈرۈشكە قاتـ

---

① يۇقىرىقى: «خەن سۇلالىسى قىرلىرى تۆپىسوندا»، خەنزۇچە 16 - بەتكە قارالسۇن.

ئاشقان قوشۇنلارنى كۆزدىن كەچۈرگەندە پەرغانىگە بارغان 130 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇندىن ئاران 20 مىڭ كىشىلا ئامان - ئېسەن قايتىپ كېلەلىگەنلىكى ئېنىقلانغان. چوڭ قوشۇندىن 110 مىڭ ئادەم ئۇرۇشتا، ئاچارچىلىقتا، ئۇسسۇزلۇقتا ئۆلۈپ كەتكەن. يەنە پەرغانە يۇرۇشىگە سەپەرۋەر قىلىنغان 180 مىڭدىن ئارتۇق ترانسپورت ئۇلاغلىرىدىن ئۇن نەچچە مىڭلا ئامان قالغان. ترانسپورت ئۇلاغلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولغان بىر نەچچە تۈمەن ئادەمنىڭ قانچىلىكىنىڭ ئامان قالغانلىقى مەلۇم ئەمەس. بۇنىڭغا پەرغانە يۇرۇشىگە سەپەرۋەر قىلىنغان ئاشلىق، مالىيە چىقىملىرىنى قوشقاندا خەن سۇلالىسى ئۇچرىغان زىياننىڭ قانچىلىك كۆپ، نەقەدەر ئېغىر، دەھشەتلىك ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن. شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، پەرغانىگە قىلىنغان ئىككى قېتىملىق يۇرۇشتە ئاز دېگەندە 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ھالاك بولغان.

خەن سۇلالىسى مانا شۇنداق ئېغىر قۇربانلارنى بېرىش، ھەددىدىن ھېسابسىز زىيانلارنى تارتىش بەدىلىگە ئارانلا پەرغانىنىڭ ساماۋى ئاتلىرىدىن بىر قانچە ئونغا، ئادەتتىكى ئاتلاردىن 3 مىڭغا ئىگە بولالىغان.

VII باب ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى

1 . لى لىڭنىڭ ھونلارغا ئەسىرگە چۈشۈشى

ئويشىلار تەگرىقۇت مىلادىيىدىن 102 يىل بۇرۇن

12 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا قۇلىغۇ تەگرىقۇت بولدى. بۇ تەگرىقۇت بىر يىل ھۆكۈم سۈرۈپ (102 — 101) ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇكىسى قۇتىغۇ تەگرىقۇت بولدى. بۇ تەگرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (101 — 96) ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا بىرقانچە قېتىم ئۇرۇش بولدى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۆز تۇغقانلىرىدىن بىرسىنىڭ قىزى جەيۇنى ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق قىلىپ، ئۇيسۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى خېلى چىڭىتىۋالغاندىن كېيىن، ھونلار ئۈستىگە يورۇش باشلىدى.

مىلادىدىن 99 يىل بۇرۇن لى لىڭ باشچىلىقىدا، 5000 كىشىلىك پىيادە قوشۇن ئىرسەن كۆلى (لىڭشيادا) بويىدىن يولغا چىقىپ، توپتوغرا شىمالغا قاراپ 30 كۈن ماڭغان، ئۇلار تۇغلا دەرياسىنىڭ (ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدە) بويىغا يېتىپ بارغاندا، قۇتىغۇ تەگرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان. لى لىڭ ئۇرۇش ھارۋىلىرىنى قاتار تىزىپ، ئۇنىڭ ئارقىسىغا پىيادە ئوقياچىلارنى تۇرغۇزغان. قۇتىغۇ تەگرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھون ئاتلىقلىرى تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىنغان خەن پىيادە قوشۇنلىرى بىر كۈنلۈك ئۇرۇشتا ناھايىتى قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئوقيادىن 500 مىڭ تال ئوق ئاتقان.① كېيىن لى لىڭ ئۇرۇش

---

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. لى گۇاڭ، سۇجەن ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 2450 - بەتكە قارالسۇن.

ھارۋىلىرىنى تاشلاپ، ئارقىغا قاراپ چېكىنگەن. چۈنكى خەن ۋۇدى لى لىڭنىڭ ئارقىسىدىنلا ماڭدۇرىدىغان ئاساسىي قوشۇننى ئەۋەتمىگەن. ئۇ خەن سۇلالىسى چېگرىسىغا 100 يول يىراقلىقتىكى جايغا يېتىپ كەلگەندە، قۇتىغۇ تەڭرىقۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىدىن چىقىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغان. خەن قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇرۇشتا ئۆلگەن، لى لىڭ ھونلارغا تەسلىم بولغان. 5000 كىشىلىك قوشۇندىن پەقەت 400 كىشىلا قېچىپ قۇتۇلغان.

خەن ۋۇدى باشتا لى لىڭنى ئۇرۇشتا ئۆلدى دەپ ئاڭلاپ، ئائىلىسىگە ماتەم تۇتۇشنى بۇيرۇغان. كېيىن ئۇنىڭ ھونلارغا تەسلىم بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ناھايىتى غەزەپلەنگەن. ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەن لى لىڭنى ئاقلاپ قويغانلىقى ئۈچۈن خەن ۋۇدى تەرىپىدىن زىندانغا سېلىنىپ قاتتىق جازالانغان. سىماچيەن مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇن كەچۈرۈم قىلىنغان.

قۇتىغۇ تەڭرىقۇت لى لىڭنى قىرغىزلارغا خان قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنى ھون قىزىغا ئۆيلەندۈرۈپ قويغان. كېيىن لى لىڭ ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىغا قارشى قىلغان ئۇرۇشلىرىغىمۇ قاتناشقان.

2. مەغلۇبىيەتلىك ئۇرۇش

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 97 يىل بۇرۇن 180 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى (ئاتلىق ۋە پىيادە) سەپەرۋەر قىلىپ، ھونلارغا قارشى ئۆچ ئېلىش ئۇرۇشى باشلىدى.

لى گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى 140 مىڭ كىشىلىك قوشۇن (70 مىڭ ئاتلىق، 70 مىڭ پىيادە) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى ئۇيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە كىردى.

گۇڭسۇنئاۋ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن (بۇنىڭ ئىچىدە بىر تۈمەن ئاتلىق بار ئىدى) سەنشىدىكى دەيشەن ناھىيىسىدىن يولغا چىقىپ شىمالغا قاراپ ماڭدى.

قۇتىغۇ تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بىرنەچچە يۆنىلىش بويىچە يۈرۈش قىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، 100 مىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، تۇغلا دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا پايلاپ تۇردى. لى گۇاڭلى شۇ جايغا يېتىپ كېلىپ، قۇتىغۇ تەڭرىقۇت بىلەن ئون نەچچە كۈن ئۇرۇشتى. ئاخىرى لى گۇاڭلى چېكىنىپ كەتتى.

گۇڭسۇنئاۋ باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى ھونلارنىڭ سول قول بېگى خانى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئوڭۇشلۇق بولالماي، ئاخىرى چېكىندى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئېغىر تالاپەت كەلتۈردى.

3. لى گۇاڭلىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى

مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇن قۇتىغۇ تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئۇلقۇ تەڭرىقۇت

بولدى. بۇ تەگرىقۇت (85 — 96) ناھايىتى تالانتلىق، ھەربىي ئىستراتېگىك ئىدى. مىلادىن 99 ۋە 97 يىل بۇرۇن بولغان ئۇرۇشلاردا ھونلاردىن مەغلۇپ بولغان خەن ۋۇدى مىلادىدىن 91 يىل بۇرۇن 140 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ھونلارغا قارشى ماڭدۇردى. بۇ قېتىمقى يۇرۇشنىڭ باش سانغۇنى لىگۇاڭلى بولۇپ، ئۇ 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش بولۇپ، ھونلارغا قارشى ماڭدى؛ غۇلقۇ تەگرىقۇت 50 مىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ لىگۇاڭلىغا قارشى ماڭدى.

غولقۇ تەگرىقۇت ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدىكى خاڭگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە كېلىپ قوشۇنلىرىنى ئۇرۇشقا تەييارلىدى. ئالدىنى جەنۇبقا قارىتىپ ئۇزۇن ۋە چوڭقۇر خەندەك قازغۇزدى. لىگۇاڭلى باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرىمۇ ھونلار قازغان خەندەكنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى. ئۇلار بۇنداق خەندەكنىڭ قېزىلغانلىقىدىن خەۋەرسىز ئىدى. غۇلقۇ تەگرىقۇت يېرىم كېچىدە خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم باشلىدى. ئارقا تەرەپتىن قاتتىق ھۇجۇمغا ئۇچرىغان خەن قوشۇنلىرى ناھايىتى قالايمىقان ھالدا ئالدىغا قاراپ قاچتى. ئۇلارنىڭ تولىسى ھونلار تەرىپىدىن ئالدىن تەييارلانغان خەندەككە چۈشۈپ ھالاك بولدى. ناھايىتى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان لىگۇاڭلى ھونلارغا ئەسىر چۈشتى. ھونلار بۇ ئۇرۇشتا تولۇق غەلىبە قازاندى. خەن قوشۇنلىرىنىڭ بىرىمۇ-قېچىپ قۇتۇلالمىدى.

شاڭ چۈجېڭ باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنلىرى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىشى ناھىيىسىدىن شىمالغا قاراپ مېڭىپ سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە خېلى ئىچكىرىلەپ كىرگەن بولسىمۇ، ھونلارنى ئۇچرىتالماي كەينىگە يانغان.

ماڭ تۇڭ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ ئاتلىق قوشۇن گەنسۇدىكى جۇچۈەندىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ تۇرپانغىچە كەلگەن. ھونلار ماڭ تۇڭغا قارشى 20 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ماڭدۇرغان، ئىككى ئارىدا ئۇرۇش بولمىغان. ئاخىرى ماڭ تۇڭ تۇرپاننى تاشلاپ ئارقىغا چېكىنگەن. تۇرپان يەنە ھونلار قولىدا قالغان.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ھونلارغا ئەسىر چۈشكەن بەختسىز ۋە شۆھرەتسىز لىگۇاڭلىنى غولىقۇ تەڭرىقۇت «ئانامنىڭ ۋاپاتىغا قۇربانلىق قىلىمەن» دېگەن بانا بىلەن ئۆلتۈرگەن. بۇ ۋەقە مىلادىدىن 89 يىل بۇرۇن بولغان.

ھونلارنىڭ مىلادىدىن 91 يىل بۇرۇنقى ئۇرۇشتا قازانغان غەلىبىسى دۇنيانىڭ ئۇرۇش تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

٤. غولىقۇ تەڭرىقۇتنىڭ خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇپى

مىلادىدىن 89 يىل بۇرۇن ھون تەڭرىقۇتى غولىقۇ ئەلچى ئارقىلىق خەن ۋۇدىغا تۆۋەندىكى مەكتۇپنى يازغان،

«جەنۇبتا ئۇلۇغ خەن، شىمالدا بولسا قۇدرەتلىك هونلار باشايدۇ. هونلار تەڭرىنىڭ مەغرۇر ئوغلانلىرىدۇر. هونلار چاكىنا ئەدەب - قائىدە بىلەن ئۆزىنى ئاۋارە قىلمىشنى خالىمايدۇ. بۈگۈنكى كۈندە خەن بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى يېڭىدىن باشلاپ، خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشنى خالايمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن بۇرۇنقى ئەھدىنامىدا بەلگىلەنگەندەك، خەن هونلارغا هەر يىلى بىر تۈمەن كۈپ هاراق - شاراب، 5000 خو (ئىككى مىليون جىڭ — ئا) تېرىق، بىر تۈمەن توپ ئارىلاشما يىپەك شايىلار ئەۋەتىپ تۇرسۇن. شۇنداق بولسا چېگرىلاردا بۇلاڭچىلىق ۋە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرمەيدۇ.»①

خەن ۋۇدى هونلارغا جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتكەن. غولىقۇ تەڭرىقۇت خەن ئەلچىلىرى بىلەن سۆھبەتلەشتۈرمەك ئۈچۈن بىر نەچچە كىشىنى تەييارلىغان.

هون ئەلچىلىرى بىلەن خەن ئەلچىلىرى ئوتتۇرىسىدا بولغان سۆھبەتتە، خەن ئەلچىسى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەڭرىقۇت بولغانلىقى، ئۆگەي ئانىسىنى ئالغانلىقىنى دەلىل كەلتۈرۈپ، «بۇنداق قىلىش يىرتقۇچ قۇشلار ۋە ياۋايى، يىرتقۇچ هايۋانلارنىڭ هەرىكىتى» دېگەن. بۇنىڭغا خاپا بولغان غولىقۇ تەڭرىقۇت خەن ئەلچىلىرىنى تۇتۇپ قالغان. ئۇلارنى ئۈچ يىلدىن كېيىن ئاندىن قايتۇرغان.

---

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، غەرب ئەللىرى هەققىدە قىسسە» بابىدىكى «ئۇيسۇن تارىخى» غا قارالسۇن.

VIII باب ئۇيسۇنلار

1. خەن مەلىكىلىرى ئۇيسۇندا

مىلادىدىن 115 يىل بۇرۇن ئۇيسۇنلارغا كېلىپ كەتكەن جاڭ چيەن خەن ۋۇدى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىنى ئورۇنلىيالمىغان. لېكىن شۇندىن باشلاپ خەن سۇلالىسىغا كېلىپ - كېتىپ تۇرغان ئۇيسۇن ئەلچىلىرى خەن سۇلالىسىنىڭ «ئادىمى كۆپ، بايلىقى مول» لىقىنى ئۇيسۇن خانىغا مەلۇم قىلغان، ئاخىرى ئۇيسۇن خانى بىلەن قۇدىلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، مەلىكىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن 1000 تۇياق ئات ئەۋەتكەن.

خەن ۋۇدى شىجۈن ئاتلىق قىزغا مەلىكە نامىنى بېرىپ، ئۇنى نۇرغۇن سوۋغىلار بىلەن تېگىشلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇيسۇنلارغا ماڭدۇرغان. دەل شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ھونلارمۇ ھون بېكەلىرى (مەلىكە قىزى) دىن بىرىنى ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق قىلىش ئۈچۈن يولغا سالغان.

خەن مەلىكىسى شىجۈن خەن ۋۇدىنىڭ ئاكىسى لىيۇفېينىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئەسلىدە لىيۇفېينىڭ ئوغلى لىيۇجيەن (شىجۈننىڭ ئاتىسى) نىڭ خەن ۋۇدىغا قارشى سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىغاندىن كېيىن، جىنايىتىدىن قورقۇپ ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالغانىدى. خەن

ۋۇدى ليۇجيەننىڭ پادىشاھلىق تەختىگە بولغان ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ قىزى شىجۈننى ئوردىغا ئېلىپ كېلىپ نەزەربەنت قىلغان. ئوغلىنى بولسا ئوردا قۇلى قىلىپ قويغان.

شىجۈن شۇندىن باشلاپ باشقا گۇناھكار قىزلار قاتاردا خان جەمەتلىرىنىڭ (خانزادىلەر، مەلىكىلەر) ئازار بېرىشى، ھاقارەتلىشى، زاڭلىق قىلىشلىرىدىن بەكمۇ رەنجىپ خورلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭدا مۇڭلىنىپ ئولتۇرىدىغان، يىتىمسىراپ، باشقىلاردىن چەتنەپ تۇرىدىغان مىجەز پەيدا بولغان. ئۇ ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق بولىدىغانلىقىنى ئاڭلىغاندا تۇرۇپلا قايغۇغا چۆمگەن، تۇرۇپلا خۇشاللانغان. شىجۈن چوڭ تاغىسى خەن ۋۇدىنىڭ ئۆز تۇغقانلىرىنىڭ پەرزەنتىنى يادىدىن چىقارمىغانلىقىدىن خۇشاللانغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن يىراقتىكى يات بىر ئەلنىڭ خانىغا ياتلىق بولۇپ بارغاندا، شۇ ئەلنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە كۆنەلمەي قىينىلىپ قالىدىغانلىقىنى ئويلاپ مۇڭلانغان. ئوردىدىكى خان قىزلار ھەممىسى دېگۈدەك ئۇنى تەبرىكلەپ پادىشاھنىڭ ناھايىتى چوڭ شەپقەت قىلغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭغا تەسەللى بەرگەن. لېكىن يىراقتىكى بىر ئەلنىڭ قانداقتۇر ئەپسانىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بولغۇسى كېيۇسىنى ئويلىغاندا ئۇنىڭ ئەلەملىك يىغىسى تاشاتتى.

مەلىكە شىجۈننىڭ كەيپىياتىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن كېتىدىغان نەرسىلەر ناھايىتى چاپسانلىق بىلەن تەييارلىنىپ، مەلىكە ئۇيسۇنلارغا ئۇزىتىلغان.

بىر نەچچە ئون كۈنلەرگە سوزۇلغان ئۇزاق مۇشەققەتلىك سەپەر داۋام قىلغاندىن كېيىن، مەلىكە ئۇيسۇنلارنىڭ پايتەختى قىزىل قورغانغا (هازىرقى قىرغىزىستاندىكى ئىسسىق كۆلنىڭ بويىغا) يېتىپ كەلگەن. كۈنبەگ (ئۇيسۇن خانلىرى شۇنداق ئاتىلاتتى) شەھەر ئەتراپىغا چىقىپ مەلىكىنى قارشى ئالغان.

خەن مەلىكىسى شىجۈن گۈللۈك مەپىدىن چۈشكەندە يۈزلىرىنى قورۇق باسقان، چاچلىرى ئاقارغان، 70 ياشلاردىن ئاشقان بىر بوۋايغا كۆزى چۈشىدۇ. ئەنە شۇ بوۋاي خەن مەلىكىسى ياتلىق بولىدىغان ئۇيسۇن خانى لاجۈمى ئىدى. بۇ هالنى كۆرگەن مەلىكە شىجۈننىڭ كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، بېشى قېيىپ هوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ كېتىشكە تاسلا قالغان. كېيىن ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن ئەمەلدارلارنىڭ يول كۆرسىتىشى بويىچە ئۆتەيدىغان رەسمىيەتلەرنى زورمۇ زور ئۆتىگەن.

مەلىكە شىجۈن ئۆزىنىڭ «سىياسىي ۋەزىپىسى»نى تونىمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەلىكە ئۇيسۇنلارنىڭ تىلىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە كۆنەلمەي تېخىمۇ مۇڭلىنىپ قايغۇ - ئەلەم ئىچىدە قالغان. ئۇيسۇن خانى خەن مەلىكىسىنى ئوبدان ئىززەتلىگەن. شۇنداق بولسىمۇ، هونلاردىن ياتلىق قىلىنغان هونە بىكەسى چوڭ مەلىكە بولۇپ، خەن مەلىكىسى توقال ئورنىدا ئىدى. مانا مۇشۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغان مەلىكە شىجۈن گويا قۇش بولۇپ، ئۆز يۇرتىغا ئۇچۇپ

كېتىشنى ئويلاپ «سېرىق لەگلەك قۇشى قوشىقى»نى توقىغان. بۇ قوشاق مۇنداق:

ئۇزاتتى يىراققا مېنى تۇغقانلار؛
ياتلىق قىلىشىپ ئۇيسۇن خانىغا.
ئۆيلىرى يۇملاق كىگىز ئوتاۋكەن،
ئۇلارغا گۆش، قېتىق تائام - ئوزۇقكەن.
ئۆرلەيدۇ پىغانىم يۇرتنى ئەسلىسەم،
قۇش بولۇپ يۇرتۇمغا ئۇچۇپلا كەتسەم.

ئۇيسۇن خانى مەلىكە شىجۈن بىلەن مەلۇم مەزگىل جاھاندارچىلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بەكمۇ قېرىپ كەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەلىكە شىجۈننى نەۋرىسى قۇنشۇمىغا چېتىپ قويىدۇ. شىجۈن قۇنشۇمىدىن بىر قىز تۇغىدۇ. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خەن ۋۇدى مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۆز تۇغقانلىرىدىن بىرىنىڭ جەيۇ ئاتلىق قىزىنى قۇنشۇمىغا (لاجۇمى ئۆلگەندى) ياتلىق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ.

18 ياشقا ئەمدىلا كىرگەن مەلىكە جەيۇ ئۇيسۇنلارغا يېتىپ كېلىپ، كۇنبەگ قۇنشۇمىغا ياتلىق بولىدۇ. بەختكە قارشى ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا قۇنشۇمى ئاغرىپ ساقىيالماي ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ھون بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى نىمى كىچىك بولغانلىقتىن، مەرھۇمنىڭ

تۇغقىنى ئۇنغۇمى ۋاقىتلىق خان بولدۇ. بۇ ۋەقە مىلادىدىن 99 يىل بۇرۇن بولغان.

ئۇيسۇنلارنىڭ ئادىتى بويىچە مەلىكە جەيۇ كۇنبەگ ئۇنغۇمىغا ياتلىق بولدۇ. جەيۇ ئۇنغۇمىدىن ئۈچ ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغدۇ. ئوغۇللارنىڭ تۇنجىسىنىڭ ئىسمى يانغۇمى ئىدى.

خەن ۋۇدى ئاخىرى قۇدىلىشىش ئارقىلىق ئۇيسۇنلارنى هونلار ئىتتىپاقىدىن چىقىرىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىكتە هونلارغا قارشى تۇرغۇزۇش مەقسىتىگە يەتكەن.

2 . هونلارغا قارشى ئۇرۇش

مىلادىدىن 85 يىل بۇرۇن غۇلىقۇ تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى غۇياندى تەڭرىقۇت بولدى. ئۇ تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (85 — 65) هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا كۆلىمى چوڭ بىر قېتىملىق ئۇرۇش يۈز بەردى.

مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇن غۇياندى تەڭرىقۇت غەربىي يۇرتتىكى قوش بەگلىكى قاتارلىق بىرقانچە دۆلەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، ئۇيسۇنلارغا هۇجۇم قىلدۇردى. بۇ چاغدا مىلادىدىن 87 يىل بۇرۇن ئۆلگەن خەن ۋۇدىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ بولغان خەن جادى (86 — 74) مۇ ئۆلۈپ، خەن شۇەندى پادىشاھ بولغانىدى.

غۇياندى تەگرىقۇت دەل شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۈيسۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، مەلىكە جەيۇنى هونلارغا تۇتۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە مەلىكە جەيۇ بىلەن ئۈنگۈمى پادىشاھ خەن شۈەندىغا (74 — 49) يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«هونلار ئۈيسۇن ئېلىگە ئارقا - ئارقىدىن چوڭ كۆلەمدە هۇجۇم قىلىپ، چېيان (ئېهتىمال هازىرقى قارا ماي بولسا كېرەك)، ئۇش (ئېهتىمال هازىرقى غۇلجا ئەتراپلىرى بولسا كېرەك) قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنى بۇلاپ ئېلىپ كەتتى. هونلار يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ مەلىكىنى (جەيۇنى) دەرهال تۇتۇپ ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، تولىمۇ يولسىزلىق قىلىۋاتىدۇ. ئۈيسۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. ئۈيسۇنلار خىللانغان قوشۇنلىرىدىن يېرىمىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، هونلار بىلەن هەل قىلغۇچ ئۇرۇش قىلىشنى خالايدۇ. پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ ياردەمگە قوشۇن چىقىرىپ مەلىكە بىلەن كۈنبەگنى قۇتقۇلدۇرۇپ قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز»①.

خەن شۈەندى يۇقىرىدىكى مەكتۇپنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، هونلارغا هۇجۇم قىلىپ ئۈيسۇنلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن هەربىي

---

① يۈخىلق، «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۈيسۇندا»، خەنزۇچە 4142-بەتكە قارالسۇن.

سەپەرۋەرلىك باشلىدى. ئەينى ۋاقىتتا خەن پادىشاھى چاڭخۇي ئاتلىق ئەمەلدارنى ئۈيسۇنلارغا ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەملەشتۇردى.

خەن پادىشاھى بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا 160 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ماڭدۇردى. خەن قوشۇنلىرى ھۇنلارغا قارشى بەش يۆنىلىش بويىچە يۈرۈش باشلىدى.

تيەن گۇاڭمىڭ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىشى ناھىيىسىدىن، پەن مىنيۇ باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جاڭيې ناھىيىسىدىن، خەن زىڭ باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى توقتۇ ناھىيىسىدىن، جاۋ چۇڭگو باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جۇچۈەن ناھىيىسىدىن، تيەن شۈن باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن يولغا چىقىپ، شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، ھۇنلار تېررىتورىيىسىگە كىردى. دەل شۇ چاغدا ئۈيسۇن خانى ئۇنغۇمى 50 مىڭ ئاتلىق ئۈيسۇن قوشۇنلىرىغا ئۆزى باشچىلىق قىلىپ، چاڭ خۇينىڭ ھەمراھلىقىدا غەربتىن شەرققە كېلىدۇ. ئۇ ھۇنلارنىڭ ئوڭ قول خان ئوردىسىغا قاراشلىق ماناستىن تارتىپ بارىكۆلگىچە بولغان جايلارغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئەھۋالدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تاپقان غۇيانىدى تەڭرىقۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ بەش يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم باشلايدىغانلىقىنى بايقاپ ھون ئاھالىسىدىن ياشانغانلار، كى-

چىلىك بالىلار، چارۋا - ماللارنى هون تېررىتورىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن (سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىغا يېقىن بولغان جايلاردىن) يىراق شىمالغا كۆچۈرۈپ كەتكەن.

خەن قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىنىڭ قوۋۇقلىرىدىن ئۆتۈپ هونلار تېررىتورىيىسىگە خېلى ئىچكىرىلەپ كىرگەن بولسىمۇ، هونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۇچرىتالماي مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. چۈنكى غۇياندى تەڭرىقۇت هونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، چېكىنىپ زەربە بېرىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، خەن قوشۇنلىرى بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك، كەسكىن ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلانغان.

لېكىن غەرب تەرەپتىن كەلگەن ئۇيسۇن قوشۇنلىرى هونلارنىڭ ئوڭ قول خان ئوردىسىنى (ماناس بىلەن پۇكاڭ ئارىلىقىدا — ئا) ۋەيران قىلىپ، 40 مىڭ ئادەم ۋە 700 مىڭ چارۋا - مال (ئات، كالا، تۆگە، قوي) نى هەيدەپ كەتكەن.

غۇياندى تەڭرىقۇت ئۇيسۇنلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن شۇ يىلى قىشتا ئون مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنغا ئۆزى باش بولۇپ، ئۇيسۇنلارغا هۇجۇم قىلغان. شۇ قېتىمقى هۇجۇمدا غۇياندى تەڭرىقۇت ئۇيسۇن ئاهالىسىدىن بىر قىسمىنى ئەسىر قىلىپ، نۇرغۇن چارۋا - ماللارنى غەنىمەت ئېلىپ قايتقان. لېكىن يولدا قايتىپ كېلىۋاتقاندا ناهايىتى قېلىن قار يېغىپ، ئەسىرگە ئېلىنغان ۋە غەنىمەت ئالغان ئادەم چارۋىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇزلاپ ئۆلۈپ كەتكەن.

و. مەلىكە چەيۇنىڭ ئۇيسۇندا ئېلىپ بارغان پائالىيىتى

مەلىكە چەيۇ ئۇيسۇنلار ئېلىدە 50 يىل (100—50) تۇردى. ئۇ شۇ مەزگىلدە ئۇيسۇنلارنىڭ كۈن بەگلىرىدىن قۇنشۇمى (102—99)، ئۇنغۇمى (100—62)، نىمى (62—52) قاتارلىق ئۈچ خانغا ياتلىق بولغان. ئۇ شۇ مەزگىلدە ئۆزى ۋە ھەمراھلىرى بىلەن بىرلىكتە تۇرۇپ، خەن پادىشاھلىرى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان سىياسىي ۋەزىپىلەرنى ساداقەت بىلەن ئورۇنلىغان.

ئۇنغۇمى ئۆزىنىڭ خانلىق ئورنىغا مەلىكە چەيۇدىن تۇغۇلغان ئوغلى يانغۇمىنى ۋارىس قىلىپ تەيىنلەش قارارىغا كەلگەن. ئۇنىڭ مۇنداق قىلىشىغا مەلىكە چەيۇ سەۋەب بولغان. مەلىكە چەيۇ بىلەن ئۇنغۇمى شۇ ئىشنى سىر تۇتۇشقا، ۋاقتى كەلگەندىلا ئاشكارىلاشقا ئەھدىلەشكەن. ئۇلار بۇ ئىشنى ئۇيسۇن بەگلىرىنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، ئەندىشە قىلىشقان. چۈنكى مىلادىدىن 99 يىل بۇرۇن كۈنبەگ قۇنشۇمى ئالەمدىن ئۆتىدىغان چاغدا، ئوغلى نىمىنىڭ كىچىكلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇ چوڭ بولۇپ ئەقلى ـ ھوشىنى تاپقىچە جىيەنى (تاغىسىنىڭ ئوغلى) ئۇنغۇمىنى ئۇيسۇنلارغا قارانچۇق خان بولۇپ تۇرۇشقا كۆرسەتكەن. قۇنشۇمى شۇ ئىشنى ئۇيسۇن بەگلىرىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتـ

كۆزگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن جەيۇ بىلەن ئۇنغۇمى يوشۇرۇن هالدا، نىمنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق هوقۇقىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يانغۇمىنى ۋارىس قىلىش قارارىغا كەلگەنلىكىنى ئۈيسۇن بەگلىرىنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن ناھايىتى ئەنسىرەشكەن. شۇ چاغلاردا خانزادە نىمى 30 ياشلارغا كىرىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنغۇمى ئۇنىڭغا خانلىق ئورنىنى بەرمىگەن. ئاخىرى جەيۇ بۇ يوشۇرۇن ئىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، خەن پادىشاھىنىڭ كاپالىتىنى ئېلىش ئۈچۈن مىلادىدىن 64 يىل بۇرۇن چاڭغزي ئارقىلىق ئۇنغۇمىنىڭ نامىدىن خەن شۆەندىگە يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«مەن خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ جىيەن نەۋرىسى مەلىكە جەيۇنىڭ تۇنجى ئوغلى يانغۇمىنى خانلىق تەختىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلەش قارارىغا كەلدىم. خانزادە يانغۇمىنىڭ خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشىنى ئارزۇ قىلىمەن. شۇ ئارقىلىق ئۈيسۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ تېخىمۇ يېقىن تۇغقانلاردىن بولۇپ كېتىشىنى، ئۈيسۇنلارنىڭ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە خەن سۇلالىسى تەرەپتە تۇرۇپ، هونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشىنى ئارزۇ قىلىمەن. ئەگەر پادىشاھ مېنىڭ تەلىپىمنى ماقۇل كۆرسە، ئۈيسۇن خانى مىڭ تۇياق تۇلپار ئات، مىڭ تۇياق خېچىرنى ياتلىق بولغۇسى مەلىكىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ...»①

بۇ مەكتۇپنى ئىنتايىن خۇشال بولغان خەن شۆەن

---

① يۇقىرىقى: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۈيسۇندا»، خەنزۇچە 94- بەتكە قارالسۇن.

دى مەلىكە جەيۇننىڭ ئۇكىسىنىڭ شاگىپۇ ئاتلىق قىزىنى يانغۇمىغا ياتلىق قىلماقچى بولىدۇ.

شۇنىڭغا بىنائەن ئۇنغۇمى، يانغۇمىغا ياتلىق بولغۇسى مەلىكىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن تۇلپار ئاتلاردىن 1000 تۇياق، خېچىردىن 1000 تۇياقنى تاللاپ، ئۇيسۇن بەگلىكىدىن 300 كىشىنى سوۋغا - سالاملار بىلەن مەلىكە شاگىپۇنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە چاڭئەنگە ماڭدۇرىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا پادىشاھ خەن شۇەندى شۇ ئىشنى تېخىمۇ دەبدەبىلىك قىلىش، ئۇيسۇنلار بىلەن بولغان باردى-كەلدىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش ئۈچۈن جىددىي ھەم پۇختا تەييارلىقلارنى قىلغان.

مەلىكە شاگىپۇغا ھەمراھ بولۇپ ئۇيسۇنلارغا بارىدىغان ئەمەلدارلار ۋە مۇھاپىزەتچىلەر بولۇپ يۈزدىن ئارتۇق كىشىنى تەيىنلىگەن. ئۇلارغا چاڭئەندە ئېچىلغان مەخسۇس مەكتەپتە ئۇيسۇن تىلى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئۆگەتكەن.

پادىشاھ ئەنە شۇنداق تەييارلىقلاردىن كېيىن، مىلادىدىن 62 يىل بۇرۇن مەلىكە شاگىپۇنى ئۇيسۇنلارغا يولغا سالغان. مەلىكە شاگىپۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى خىلمۇ خىل ئېسىل بۇيۇملاردىن تەييارلانغان سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ، مەپە - ھارۋىلارغا ئولتۇرۇپ، ئۇلاغ - ئۇلمەككە مىنىپ، دۇڭخۇاڭغا يېتىپ كەلگەندە كۆڭۈلسىز بىر خەۋەرنى ئاڭلىغان. بۇ ئۇلار ئۈچۈن شۇم خەۋەر بولۇپ تۇيۇلغان. مىش - مىشلاردا ئۇنغۇمىنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى، ئۇيسۇن بەگلىرى مەرھۇم قۇنشۇمىنىڭ جان ئۈزۈش ئالدىدا قىلغان

ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، ئۇنىڭ ئوغلى نىمىنى ئۇيسۇنلارغا خان قىلغانلىقى مەلۇم بولغان.

شۇ سەۋەبتىن مەلىكە شاگچۇ باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ، ناھايىتى روھسىز ھالدا چاڭئەنگە قايتىپ كەتكەن. مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان مەلىكە جەيۇ نىمىغىمۇ ياتلىق بولۇشقا مەجبۇر بولغان. شۇ چاغدا مەلىكە 56 ياشتا بولۇپ، نىمى 38 ياشتا ئىكەن. مەلىكە جەيۇ مىلادىدىن 61 يىل بۇرۇن نىمىدىن چىمى ئاتلىق بىر ئوغۇل تۇغقان.

مەلىكە جەيۇ 3- كىيۇسى نىمى بىلەن چىقىشالمايدۇ. مەلىكە جەيۇ مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىدىن ئەلچى بولۇپ كەلگەن ۋېي رۇي قاتارلىق كىشىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، يانغۇمىنى ئۇيسۇنلارغا خان قىلىش ئۈچۈن نىمىنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. بۇ ئىشنى ئورۇنلاش ئۈچۈن ۋېي رۇي نىمىنى زىياپەتكە تەكلىپ قىلىپ، شۇ سورۇندا ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. ۋېي رۇي نىمىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ناھايىتى ئىشەنچلىك ئىككى خەنجەرۋازنى تەيىنلەيدۇ. زىياپەتتە خەنجەرۋازلار خەنجىرىنى نىمىنىڭ ئەجەللىك يېرىگە سالالماي، ئۇنىڭ مۈرىسىگە سالىدۇ. يارىدار بولغان نىمى زىياپەت ئورنىدىن بۆسۈپ چىقىپ ئېتىغا مىنىپ قېچىپ كېتىدۇ.

سۈيىقەست مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ۋېي رۇي ئۈيسۇن بەگلىرىنى ئالداش ئۈچۈن، «بۇنداق قىلىشىم خەن پادىشاھىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە بولغان» دەپ كۆز بويىماقچى بولىدۇ. سىرنىڭ تېگى تەكتىنى بىلمە-

گەن ئۇيسۇن بەگلىرى ھەيران بولۇشىدۇ.

سۇيىقەست يۈز بەرگەندىن كېيىن، نىمىنىڭ ئوغلى شىمىن شۇ قوشۇن تارتىپ كېلىپ ئۇيسۇنلار پايتەختى قىزىل قورغاندىكى مەلىكە جەيۇ ۋە سۇيىقەست پىلانلاشقا ئۇلارغا ياردەم بەرگەنلەرنى قورشاپ ئالىدۇ. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندا تۇرۇشلۇق قاروچى بېگى جىڭجى ئۆزىگە بېقىن بولغان دۆلەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ كېلىپ، قورشاۋدا قالغانلارنى قۇتقۇزۇپ ئالىدۇ. جىڭجى ئۆزىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى چېدىرغا (ھازىرقى بۈگۈردىكى چېدىر — ئا) غا قايتىپ كېتىدۇ.

بۇ سۇيىقەست ۋەقەسى خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن سۈرۈشتە قىلىنىدۇ. ۋېي رۇي قاتارلىقلار چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىلىپ، قاتتىق جازاغا تارتىلىدۇ. لېكىن مەلىكە جەيۇ ئۆزىنىڭ سۇيىقەست ئۇيۇشتۇرغانلىقىنى بويىنىغا ئالمايدۇ.

شۇ سۇيىقەست ۋەقەسى يۈز بەرگەندە ئۇنغۇزمىنىڭ ھون بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئۇيغۇت نىمىنى ئۆلتۈرۈپ ئۇيسۇنلارغا خان بولىدۇ. ئۇ چاغدا جەيۇنىڭ تۇنجى ئوغلى يانغۇمى خانلىق تەختىنى تالىشىدۇ. ئاخىرى مەلىكە جەيۇغا ھەمراھ بولۇپ تۇرغان پىڭ لياۋ دېگەن ئايال (ئۇ ئۇيسۇن بەگلىرىدىن بىرىگە ياتلىق قىلىنغان) ئۇيغۇتقا تەھدىت سېلىپ: «ھازىر خەن سۇلالىسىنىڭ چوڭ قوشۇنى يولغا چىقتى. ئۇلار شىمالدىكى تاغقا (ئۇيغۇت جايلاشقان تەگرى تېغىنى دېمەكچى) يېتىپ

كېلىدۇ. ئۇ چاغدا سىز ھايات قالارسىزمۇ؟» دەيدۇ.①

تەھدىتتىن قورققان ئۇيغۇت يانغۇمىنىڭ خان بولۇشىغا رازى بولىدۇ. نەتىجىدە مىلادىيىدىن 53 يىل بۇرۇن بىر پۈتۈن ئۇيسۇن دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ.

يانغۇمى چوڭ كۈنبەگ، ئۇيغۇت كىچىك كۈنبەگ بولىدۇ. يانغۇمىغا ئۇيسۇن ئاھالىسىدىن 60 نەچچە مىڭ ئائىلە (350 مىڭ كىشى)، ئۇيغۇتقا 50 نەچچە مىڭ ئائىلە (250 مىڭ كىشى) قارايدۇ. بۇ ئىككى خان ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان جايلارنىڭ چېگرىسىمۇ ئېنىق ئاجرىتىلىدۇ.

مەلىكە جەيۇ 70 ياشقا كىرگەندە (مىلادىيىدىن 51 يىل بۇرۇن) چاڭئەنگە قايتىدۇ. ئۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلىدۇ. يانغۇمىمۇ شۇ يىلى كېسەللىك سەۋەبىدىن ئۆلىدۇ.

IX باب ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى

1. سىياسىي ئۆزگىرىش

مىلادىيىدىن 70 يىل بۇرۇن دونلار ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. شۇ چاغدا بايكۆل (بايقال) بويىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلار، ھىنگان تاغلىرىنىڭ جە-

---

① يۈغلىق، «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۇيسۇندا»، خەنزۇچە [illegible] قارالسۇن.

ئۇبىدىكى ئوۋغانلار (تۇڭگۇسلارنىڭ بىر تارمىقى — ئا) ئىسيان كۆتۈردى. غەرب تەرەپتىن ئۇيسۇنلارمۇ ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى. بولۇپمۇ مىلادىدىن 68 يىل بۇرۇن غۇياندى تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئەھۋال يەنە يامانلاشتى. تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ (يامغۇر، قارنىڭ قاتتىق يېغىشى) ئارقىدىنلا ناھايىتى دەھشەتلىك قەھەتچىلىك كېلىپ چىقتى. خەلق ۋە چارۋا ـ ماللاردىن ئاز دېگەندە 60 پىرسەنت ئۆلۈپ كەتتى. جەمئىيەت ئىقتىسادى ۋەيران بولدى.

مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن شۇلۇيقانقۇي تەڭرىقۇت (68 — 60) ئالەمدىن ئۆتكەندە ئەھۋال ناھايىتى يامانلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. مەرھۇمنىڭ چوڭ ئالچىسى (چوڭ خانىشى) جانقۇت بىكەنىڭ سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىشى بىلەنلا چوڭ بالايى ئاپەت باشلاندى.

ھونلارنىڭ ئادىتى بويىچە مەرھۇم شۇلۇيقانقۇي تەڭرىقۇتنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى تەڭرىقۇت بولۇشى كېرەك ئىدى. بۇنداق مۇھىم مەسىلىنى جىددىي ھەل قىلىش ئۈچۈن شۇلۇيقانقۇي تەڭرىقۇتنىڭ يابغۇسى (باش ۋەزىرگە تەڭ مەنسەپ — ئا) شىنمويان ھون بەگلىرىگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ دەرھال پايتەختتىكى ئوردىدا ئېچىلىدىغان قۇرۇلتايغا يېتىپ كېلىشىنى ئۇقتۇرغان. بەگلەر قۇرۇلتايدا كېڭەش قىلىپ، ھونلار تەختىدە ئولتۇرىدىغان يېڭى تەڭرىقۇتنى سايلاپ چىقىشى لازىم ئىدى. دەل شۇ چاغدا يابغۇنىڭ ئۇقتۇرۇشىنى ئالغان بەگلەر پايتەختكە يېتىپ كېلىشتىن بۇ-

رۇن ناھايىتى چوڭ ئابرويى ۋە ھوقۇققا ئىگە بولغان چوڭ ئالچى جانقۇي، ئۇكىسى سول قول ئۇلۇغ قۇتقۇ (بۇ مەنسەپ نامى) تاۋرۇنچى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇڭ قول بىلگە خان تۇجۇتانىنى تەگرىقۇتلۇق تەختىگە چىقاردى. بۇ سىياسىي ئۆزگىرىش ئارقىلىق تەختكە چىققان تۇجۇتان ئۇيانقۇتى تەگرىقۇت دەپ ئاتالدى. ئۇ ھە دېگەندىلا يابغۇ شىن موياننى ئۆلتۈرۈپ، ئورنىغا تاۋرۇنچىنى يابغۇ قىلىپ تەيىنلىدى.

مەرھۇم تەگرىقۇتنىڭ پەرزەنتلىرى، يېقىن تۇغقانلىرى ئىگىلەپ تۇرغان ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم قىلىندى. ئۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭى تەگرىقۇتنىڭ پەرزەنتلىرى تەيىنلەندى.

2. ئىچكى ئۇرۇش

ئۇيانقۇتى تەگرىقۇتقا بويسۇنۇشنى خالىمىغان باتىس خان (غەربىي خان) شەنشەنتەن غەربتە (كورلا ئەتراپىدا) ئىسيان كۆتۈردى. ئۇ بىر نەچچە تۈمەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولدى. بۇنى ئاڭلىغان تەگرىقۇت شەنشەنتەننىڭ ئۇكىسى بوشۇتانى باتىس خان قىلىپ تەيىنلىدى.

ئۇيانقۇتى تەگرىقۇتتىن نارازى بولغان ھون بەگلىرى قوشۇن توپلاپ ئۆزلىرى تەگرىقۇت بولۇش ئۈچۈن قانلىق ئۇرۇشلارنى قىلىشقا تەييارلاندى. شۇلۇي

قانقۇي تەڭرىقۇتىنىڭ ئوغلى قوغۇشار (خوخەنسىي دەپمۇ ئاتالغان) ئۇيانقۇتى تەڭرىقۇتىنىڭ ئۆلتۈرۈشىدىن قورقۇپ، قېيىن ئاتىسى ئۇتانىمۇنىڭ قېشىغا قېچىپ كەتتى. ئۇتانىمۇ هونلار تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئىدارە قىلىدىغان سول قول بىلگە خان ئىدى. ئۇ مىلادىيدىن 58 يىل بۇرۇن كۆيسۇغلى قوغۇشارنى تەڭرىقۇت قىلىپ كۆتۈردى. قوغۇشار 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن توپلاپ ئۇيانقۇتى تەڭرىقۇتقا هۇجۇم قىلدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ئۇيانقۇتى ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالدى. قوغۇشار پايتەختكە كېلىپ، هونلار تەختىگە ئولتۇردى. شۇ مەزگىلدە غەرب تەرەپتىكى ئوڭ قول بىلگە خانىنىڭ قېشىغا قېچىپ بارغان تاۋرۇنچى باتىس خان بوشۇتانىنىڭ تەڭرىقۇت بولۇشىنى قوللىدى. بوشۇتان ئۆزىنى تۇجۇ تەڭرىقۇت دەپ جاكالىدى. ئۇ دەرهال 40 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن غەرب تەرەپتىن بېسىپ كىرىپ، قوغۇشار تەڭرىقۇتنى تارمار قىلدى، قوغۇشار پايتەختنى تاشلاپ قاچتى.

تۇجۇ تەڭرىقۇتنىڭ هونلار پايتەختىنى ئىگىلىۋالغانلىقىنى ئاڭلىغان قۇتمۇش (قوغۇشارنىڭ ئاكىسى) شەرقتە باش كۆتۈرۈپ، ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ جاكالىدى. ئۇ ئەسلىدە سول قول بىلگە خان ئىدى.

مىلادىيدىن 57 يىل بۇرۇن غەربتىكى (چۆچەك، زايسان ئەترابلىرىدا — ئا) ئۇيغۇر خان ئۆزىنى ئۇيغۇر تەڭرىقۇت دەپ جاكالىدى. ئەينى ۋاقىتتا غەربتىكى ئوڭ قول بىلگەخان ئۆزىنى ئۇجى تەڭرىقۇت

دەپ جاكالىدى. بۇنى ئاڭلىغان ئوڭ قول ئۇقانخان ئۆزىنى چېلى تەڭرىقۇت دەپ جاكالىدى. مانا بۇ تارىختا: «بەش تەڭرىقۇتنىڭ ھوقۇق تالىشىشى» دەپ ئاتالدى.

قۇتىمۇش تەڭرىقۇت 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنغا تايىنىپ، تۆت يىل ئىچىدە (56 — 52) ھونلار تەختىنى تالىشىپ ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئاتاشقان قوغۇشار تەڭرىقۇت، تۇجۇ تەڭرىقۇت (58 — 56)، ئۇيغۇر تەڭرىقۇت (57-)، چېلى تەڭرىقۇت (57—56)؛ ئۇجى تەڭرىقۇت (57 -) قاتارلىق بەش تەڭرىقۇتنى بىر - بىرلەپ تارمار قىلدى. مانا شۇ بىر نەچچە يىل داۋام قىلغان ئىچكى ئۇرۇشتا ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ، ھونلار ئېلى قان دەرياسىغا چۆمۈلگەن، جەسەت دۆۋىلىرى ئۈستىدە ئاغزى قانغا بويالغان يىرتقۇچ بۆرىلەر ھۇۋلىشىپ، ياۋايى، يىرتقۇچ قۇشلار چىقىرىشىپ، ناھايىتى قورقۇنچلۇق مەنزىرە پەيدا بولغان. ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يېشىل يايلاقلار، داللار، چۆللەر ئۈستىنى ئاقىرىپ تۇرغان ئادەم سۆڭەكلىرى قاپلاپ كەتكەن. چارۋا - ماللارنىڭ 90 پىرسەنتى ئۆلگەن. خەلق ئاچارچىلىق ئىچىدە قالغان. ھەتتا يېمەك-ئىچمەكلەرنى ئۆزئارا بۇلاپ - تالاپ يەيدىغان ئەھۋاللار كېلىپ چىققان. مانا شۇ ئىچكى ئۇرۇشقا ھاكىمىيەت تالاشقان بەش تەڭرىقۇت تەرىپىدىن سەپەرۋەر قىلىنغان ئاتلىق قوشۇن 350 مىڭ بولۇپ، ئۇنىڭدىن 300 مىڭغا يېقىن ئادەم ئۆلگەن. ئىچكى ئۇرۇش باش-

لاشتىن بۇرۇن ھونلار ئاھالىسى 2 مىليون بولغان بولسا، ئۇرۇشتىن كېيىن بىر مىليون 700 مىڭغا چۈشۈپ قالغان.

3. قوغۇشار تەڭرىقۇت

ئۆز دۈشمەنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان قۇتىمۇش ھۇن تەڭرىقۇتى بولدى. ئۆز ئاكىسى قۇتىمۇش تەڭرىقۇتتىن يېڭىلىپ جەنۇبقا قاراپ قاچقان قوغۇشار نېمە قىلىشنى بىلمەي، بىر مەزگىل گاڭگىراپ يۈردى. ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن بەزىلىرى قوشۇن توپلاپ، قۇتىمۇش تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىشنى تەشەببۇس قىلسا؛ بەزىلىرى «قۇتىمۇشقا تاقابىل تۇرغىلى بولمايدۇ، ئۇ كۈچلۈك، ئەڭ ياخشىسى غەرب تەرەپكە قېچىپ بېرىپ، شۇ جايدا ئامان تېپىش لازىم» دەيتتى. يەنە بەزىلىرى: «خەن سۇلالىسىغا بېقىنىپ جان ساقلاپ تۇرۇپ، دەرمان يىغىۋالغاندىن كېيىن بىر ئامال تېپىش لازىم» دېيىشەتتى.

مانا شۇ مەسىلە ئۈستىدە قوغۇشارنىڭ يېقىنلىرى ناھايىتى كەسكىن تالاش - تارتىش قىلغان. ئاخىرى ئىل قۇجى ئاتلىق بىر خان خەن سۇلالىسىغا بېقىنىپ، شۇلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق قۇتىمۇشنى يوقىتىپ، ھونلار تەختىنى ئىگىلەشنى تەشەببۇس قىلغان. بەزىلەر ئىل قۇجىغا قارشى چىقىپ «ھونلار ئات مىنىشكە ئۇستا بىر خەلق بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئۇرۇش قىلىشتا ئاتاق چىقارغان. ئۇنىڭ ئادىتى باتۇرلۇقنى ئىززەتلەش بو-

لۇپ، باش ئېگىشنى پەسكەشلىك دەپ بىلىدۇ. ئۇرۇش قىلىپ ئۆلۈش باتۇرلۇقنىڭ خىسلىتى. ھازىر ئاكا - ئۇكىلار ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ھاكىمىيەت قېرىنداشلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. يات كىشىلەرنىڭ قولىغا ئۆتكىنى يوق » دېيىشكەن.①

قوغۇشار ئىل قۇجىنىڭ تەشەببۇسىنى ماقۇل كۆرگەن. ئۇ مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇن بىر نەچچە تۈمەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ۋە ئۆزىگە ئەگەشكەن بىر قىسىم ھونلارنى باشلاپ سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىغا يېقىنلاپ كەلگەن. ئۇ ئوغلىنى چاڭئەنگە ئەۋەتىپ، تۇرغاق (گۆرە) تا تۇرغۇزغان.

قۇتىئوش تەڭرىقۇت قوغۇشارنىڭ تەسلىمچىلىكىنى ئاڭلاپ ناھايىتى قاتتىق غەزەپلەنگەن. ئەينى ۋاقىتتا ئۇمۇ ئۆز ئوغلىنى چاڭئەنگە تۇرغاققا ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى ئىزلىگەنىدى.

قوغۇشار مىلادىدىن 51 يىل بۇرۇن ئۆزى چاڭئەنگە بېرىپ، خەن سۇلالىسى خانى بىلەن كۆرۈشۈشكە بەل باغلايدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان خەن شۈەندى خۇشاللىقىنى باسالماي، ئەلچىلەر ئارقىلىق قوغۇشارغا تون، تەلپەك، ئالتۇن تامغا، سەدەپ ساپلىق قىلىچ، شاھانە مەپە، تۇلپار ئات، كۆپ مىقداردا ئالتۇن، يىپەك شايى ئەۋەتىدۇ. بۇ ئىشتىن مەمنۇن بولغان قوغۇشار چاڭئەنگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇنى

---

① يۈنلىك، « خەن سۇلالىسى قىزلىرى تويىۇندا »، خەنزۇچە 71-، 72-بەتلەرگە قارالسۇن.

ئاڭلىغان خەن پادىشاھسى مەشھۇر ۋەزىرلىرى، خانلىرى باشلىق بىر نەچچە تۈمەن ئادەمنى باشلاپ چاڭئەننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ۋېي خې دەرياسىنىڭ كۆۋرۈكىگىچە كېلىپ قوغۇشارنى قارشى ئالدۇ.

قوغۇشار مىلادىدىن 51 يىل بۇرۇن فېۋرال ئېيىدا چاڭئەندىن قايتىدىغان چېغىدا خەن شۈەندىگە: ئۆزىنىڭ سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدا تۇرىدىغانلىقىنى، ئەگەر قۇتمۇش ھۇجۇم قىلىدىغان بولسا دەرھال سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە چېكىنىپ كىرىپ، شۇساڭ شەھىرىنى چىڭ ساقلاپ، خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ ئامانلىقىنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇنى ئاڭلىغان خەن پادىشاھسى بىر قانچە سانغۇنلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى يولغا سېلىپ قوغۇشارنى ئۇزىتىپ بېرىشنى ئورۇنلاشتۇرغان. يەنە بىر تەرەپتىن زۆرۈر تېپىلغاندا قوغۇشارغا قارشى چىققۇچىلارنى باستۇرۇشنىمۇ تاپىلىغان.

4 . قۇتمۇش تەڭرىقۇت

(36 — 56)

قۇتمۇش تەڭرىقۇت قوغۇشارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ ئۆزىگە قارشى ئۇرۇش قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن ھونلار پايتەختىنى ئۇرۇشسىز تاشلاپ چىققان ۋە غەربىكە قاراپ ئىلجىپ ئۇيسۇنلارغا يېقىنلاپ كەلگەن. قۇتمۇش ئۇيسۇن

خانى ئۇيغۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بويسۇنۇشىنى تەلەپ قىلغان. ئۇيغۇت ھون ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، 8 مىڭ ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ قۇتىمۇش تەگرىقۇتقا قارشى ماڭغان. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان قۇتىمۇش تەگرىقۇت ئۇيغۇتقا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى تارمار قىلغان. قۇتىمۇش تەگرىقۇت ئۇيسۇنلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، ھازىرقى باي كۆل (بايقال) ئەتراپىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى، ئالتاينىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى (ھازىرقى چۆچەك ۋە زايسان) ئۇيغۇرلار (ئوغۇزلار) نى، يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى بويسۇندۇرۇۋالغان ۋە پايتەختنى قىرغىزخانلىقى تېررىتورىيىسىدە بەرپا قىلغان.

قوغۇشار، قۇتىمۇش تەگرىقۇت ھونلار پايتەختىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇرخۇن بويىدىكى ھونلار پايتەختىگە قايتىپ كېلىش تەرەددۇتىنى قىلغان. خەن پادىشاھى ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشىگە ئۇنىمىغان. چۈنكى قوغۇشار قايتىپ كەتسە، ھونلار خەن سۇلالىسىغا بېقىنماي قالارمىكىن دەپ قورققان. لېكىن قوغۇشار مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇن ئۇرخۇن بويىدىكى پايتەخت ئۆتۈكۈنگە قايتىپ كەتكەن.

قۇتىمۇش ھونلار تارىخىدا باتۇر تەگرىقۇت (ئوغۇزخان) تېنىلا قالسا، تالانتلىق ھەربىي ئىستراتېگىك. قەيسەر، مەغرۇر، ۋەتەنپەرۋەر تەگرىقۇت ئىدى. ئۇ يۇقىرىدىكى خانلىقلارنى (بۇ خانلىقلار ئەسلىدە ھونلارغا

تەۋەئىدى) قايتىدىن بويسۇندۇرۇپ، كۈچلىنىۋالدى. بۇنى كۆرگەن غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەر ھونلارنىڭ قۇدرىتى ئالدىدا يەنە باش ئەگدى.

قۇتىئوش تەگرىقۇت ئوغلىنىڭ خەن سۇلالىسى پايتەختىدە داۋاملىق تۇرغاقتا (گۆرەدە) تۇرۇشىنى ئۆزى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ ھاقارەت دەپ بىلگەن. شۇڭا ئۇ چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوغلىنى قايتۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلغان.

بۇ چاغدا خەن شۈەندى ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى خەن يەندى (48 — 33) پادىشاھ بولغانىدى. خەن يەندىنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئالغان گۇچى ئاتلىق ئەلچى قۇتىئوشنىڭ ئوغلىنى ئۇزىتىپ بېرىش ئۈچۈن ھون ئەلچىلىرى بىلەن بىللە چاڭئەندىن يولغا چىققان. قۇتىئوش تەگرىقۇت ئۆز ئوغلىنى چاڭئەندىن يىراقتىكى قىرغىزلار ئېلىگىچە ئۇزىتىپ كەلگەن گۇچى باشلىق خەن ئەلچىلىرىنىڭ بىرىنىمۇ قويماي ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان.

قۇتىئوش تەگرىقۇت قىرغىزلار ئېلىدىن يۆتكىلىپ غەربكە كەتمەكچى بولغان. دەل شۇ چاغدا قۇتىئوش تەگرىقۇتنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان قاڭلى خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. قاڭلى ئەلچىلىرىدىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان قۇتىئوش تەگرىقۇت ناھايىتى خۇشال بولغان.

قۇتىئوش تەگرىقۇت مىلادىدىن 45 يىل بۇرۇن ئەلنى ۋە قوشۇنلىرىنى باشلاپ، چېدىرلىرىنى مىڭلىغان ھارۋىلارغا ئارتىپ، چارۋا ـ ماللىرىنى ھەيدەپ ئالەمنى

ئاستىن ـ ئۈستىن قانىۋەتكىدەك ھەيۋە بىلەن بەنسەي دەرياسىنىڭ بويىدىن بالقاش ـ ئارال كۆللىرىنىڭ بويىغا قاراپ كۆچكەن. قۇتىئۇش تەگرىقۇت* 5000 يول كىلىدىغان ئۇزۇن مۇساپەنى ئىبسىپ ئۆتۈشتە تەبىئىي ئاپەتكە يولۇقۇپ، چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغان. ھونلار قاڭلىغا قاراپ كۆچۈپ كىتىۋاتقاندا يولدا ناھايىتى قىلىن قار يىغىپ، جاندىن ئۆتىدىغان ئاچچىق سوغۇق باشلانغان. بىر نەچچە كۈن داۋام قىلغان بورانلىق شىۋىرغاندا نۇرغۇن ئادەم، ھىسابسىز چارۋا مۇزلاپ ئۆلگەن. قۇتىئۇش تەگرىقۇت قاڭلىغا يىتىپ كەلگەندە، بىر نەچچە تۈمەن ئادەمدىن 3000 دىن كۆپرەك ئادەم قالغان.

قۇتىئۇش تەگرىقۇت مىلادىدىن 44 يىل بۇرۇن قاڭلى خانلىقىنىڭ پايتەختىگە يىتىپ كەلگەندە، قاڭلى خانى ھەممە بەگلىرىنى ۋە شەھەر ئاھالىسىنى باشلاپ تەگرىقۇتنىڭ ئالدىغا چىقىپ قىزغىن قارشى ئالغان ھەمدە قۇتىئۇش تەگرىقۇتقا بولغان ئىززەت - ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن سوۋغا - سالاملارنى تەقدىم قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۆز قىزىنى ياتلىق قىلغان.

قۇتىئۇش تەگرىقۇت توققۇز يىل ئىچىدە (49 — 40) شەرقىي ئۇيغۇرلار، ئۇيسۇنلار، قىرغىزلار، پەرغانىلىقلار، قاڭلىلار، ئالانلاردىن ئىبارەت نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇۋالدى.

قۇتىئۇش تەگرىقۇت مىلاددىن 59 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ئۆز دۈشمەنلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن تارمار قىلىپ، «يىڭىلمەس قەھرىمان» قىياپىتىدە تارىخ

سەھنىسىگە چىقتى. ئۇ قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسىگە ھۆكۈمران بولۇۋالغاندىن كېيىن، قاڭلى خانلىقىنىڭ پايتەختىدە تۇرۇشنى خالىمىدى. قۇتىئوش تالاس دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى مۇۋاپىق بىر جايغا (ھازىرقى قازاقىستاندىكى جانبول رايونى ئەتراپىدا — ئا) «تەڭرىقۇت شەھرى» ناملىق يېڭى شەھەرنى سالدۇرۇپ، ئۇنى پايتەخت قىلدى.

5. تالاس ئۇرۇشى

مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسى ھون تەڭرىقۇتلۇقىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يۈز بېرىپ ئاپەتلىك ئىچكى ئۇرۇشلار قوزغالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، غەربىي يۇرتقا جىڭ جى ئاتلىق ئەمەلدارنى قاروچى بەگ قىلىپ ئەۋەتتى.

بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا ئەۋەتكەن تۇنجى قاروچى بېگى ئىدى. جىڭ جى بىرمىڭ نەچچە يۈز ئادەمنى باشلاپ، ھازىرقى بۈگۈر ناھىيىسىدىكى چېدىرغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇ بىر تەرەپتىن شۇ يەردە بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەرگە بارىدىغان ئەلچىلىرى، سودىگەرلىرىنى ئوزۇق - تۈلۈك ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن تەمىنلەپ تۇردى. يەنە كېلىپ ئارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلارنى ھونلاردىن ئايرىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ھونلارغا قارشى

تۈرىدىغان قىلىپ قويىدى. بۇ ئىشقا قوغۇشلار تەگرىقۇت سۈكۈت قىلدى.

خەن سۇلالىسى قوغۇشلاردىن خاتىرجەم بولسىمۇ، لېكىن قۇتىئۇش تەگرىقۇتنىڭ غەربىي تەرەپتىن بېسىپ كېلىپ، تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلارنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىشىدىن ناھايىتى بەك ئەنسىرىگەن.

خەن سۇلالىسى قاڭلىدىكى قۇتىئۇش تەگرىقۇتقا ئۈچ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇتىئۇش تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن گۇچى قاتارلىق ئەلچىلەرنىڭ جەسەتلىرىنى بېرىشنى تەلەپ قىلغان. قۇتىئۇش خەن سۇلالىسىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئەلچىلەرگە: «سىلەرنىڭ كاللاڭلارنى ئالمىغانلىقىم، خەن سۇلالىسىغا قىلغان شەپقىتىم ھېسابلىنىدۇ» دېگەن. ئۇ يەنە مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن پادىشاھ خەن يەندىغا يازغان مەكتۇپىدا: «قاڭلى دېگەن بۇ جاي ماڭا تارلىق قىلىپ قالدى. راستىنى ئېيتسام ناھايىتى قىينىلىپ قالدىم. ياخشىسى قۇدرەتلىك خەن سۇلالىسىغا قايتىپ كەتمەكچىمەن» دېگەن①.

قۇتىئۇش تەگرىقۇتنىڭ نىيىتىنى چۈشەنگەن چېڭ تاڭ پادىشاھنىڭ تەستىقىنى ئالمايلا، ئاقسۇغا 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلىغان. بۇ قوشۇننىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلارنىڭ قوشۇنى ئىدى.

چېڭ جى مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن ياشىنىپ قالغانلىقىدىن پېنسىيىگە چىققانىدى. چېڭ تاڭ بولسا ئۇ-

---

① يۇخىلىق: «خەن سۇلالىسى قىزىلىرى ئۈيسۇلدا»، خەنزۇچە ٩٩- بەتكە قارالسۇن.

نىڭ ئورنىغا تەيىنلەنگەن قاروچىي بەگ گەنيەنچۈننىڭ ئىزچىسى ئىدى. قەتئىي ئىرادىلىك، غەيرەتلىك چېن تاڭ 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئىككى يۆنىلىشكە بۆلۈپ، قۇتمۇش تەڭرىقۇتقا قارشى ماڭدۇردى. بىرىنچى يۆنىلىش بويىچە يولغا چىققان قوشۇن ئاقسۇ ئۇچتۇرپاندىن قارا قولغا ئۆتۈپ، تالاس دەرياسىنىڭ بويىدىكى تەڭرىقۇت شەھىرىگە بېرىش، ئىككىنچى يۆنىلىش بويىچە يولغا چىققان قوشۇن قەشقەر ئارقىلىق پەرغانىگە ئۆتۈپ، تەڭرىقۇت شەھىرى ئەتراپىدا بىرىنچى يۆنىلىش بويىچە يولغا چىققان قوشۇن بىلەن قوشۇلۇش لازىم ئىدى①.

مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن گەن يەنجۇ، چېن تاڭ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ قوشۇن بەلگىلەنگەن چاغنىڭ ئۆزىدىلا تالاس دەرياسىنىڭ بويىدىكى تەڭرىقۇت شەھىرىنىڭ شەرقىدە بىر- بىرىگە قوشۇلدى. قولغا چۈشكەن ئەسىرلەر ئارقىلىق قۇتمۇش تەڭرىقۇتنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى ئىگىلىگەن گەنيەنجۇ، چېن تاڭلار قوشۇننى شەھەردىن 30 يول يىراقلىقتىكى جايغا باشلاپ كېلىپ توختاتتى.

قۇتمۇش تەڭرىقۇت جىددىي، خەتەرلىك پەيتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى بايقاپ، جەڭچىلىرىنى روھلاندۇرۇپ: «قاتتىق تۇرۇپ شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش ئەڭ ياخشى تەدبىر. شەھەردە ئاشلىق، يەم - خەشەك يېتەرلىك؛ شەھەرنىڭ سېپىلى ئېگىز ھەم قېلىن، قاتتىق تۇرغانىدا

---

① بەنگۇ: «كىيىنكى خەن يىلنامىسى. گۇاڭشۇدىنىڭ تەرجىمىھالى»، «جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

مۇداپىئە قىلغىلى بولىدۇ، ئاز دېگەندە يېرىم يىل چىداشلىق بېرەلەيمىز، ئۇلار يىراقتىن كەلگەن، شەھەرنى ئۇزاققىچە قورشاپ تۇرالمايدۇ» دېگەن①.

قۇتىبۇش تەگرىقۇت قاڭلى خانلىقىدىن ياردەمگە كېلىدىغان قوشۇن كەلگىچە ۋاقىتتا ئۇتتۇۋېلىش ئۈچۈن چىڭ تاڭ شىتاۋىغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ ئۇلارنى ئالدىماقچى بولىدى. لېكىن گەنيەنجۇ، چىڭ تاڭلار تەگرىقۇتنىڭ ھىيلىسىنى سېزىپ قېلىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش تەييارلىقىنى قىلدى. ئىككىنچى كۈنى چىڭ تاڭ شەھەر سېپىلىدىن ئۈچ يول يىراقلىقتا قىستاپ كېلىپ، شەھەرگە ھۇجۇم باشلىدى. ھونلارنىڭ ئاتلىقلىرى شەھەردىن چىقىپ ئۇرۇشقان بولسا، پىيادە قىسىملىرى سېپىل ئۈستىدە تۇرۇپ ئوقيا ئېتىپ قارشىلىق قىلدى. ئۇرۇش كۈن پاتقىچە داۋام قىلدى. ھون ئاتلىقلىرى شەھەر ئىچىگە چېكىندى. قۇتىبۇش تەگرىقۇت تۈن قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ، قورشاۋدىن بۆسۈپ چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بولدى. ۋاقىت يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە قاڭلىدىن بىر تۈمەندىن ئارتۇق قوشۇن ياردەمگە كەلدى. ئۇلار بىر نەچچە قىسىمغا بۆلۈنۈپ، چىڭ تاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلارنى قورشىۋالدى. بۇ ئەھۋالنى ئېنىق بىلگەن ھونلار شەھەر ئىچىدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلدى. شەھەرنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا يېقىلغان سان - ساناقسىز مەشئەللەر قاراڭغۇ كېچىنى خۇددى كۈندۈزدەك يورۇتۇپ تۇراتتى. قاڭلى قوشۇنلىرى بىلەن ھون

---

① لىن گەن: «ھون تارىخى»، خەنزۇچە 89 -، 90 - بەتلەرگە قاراڭ.

قوشۇنلىرىنىڭ قىلغان بىر قانچە قېتىملىق ھۇجۇملىرى قايتۇرۇلدى. خېلى ئېغىر زىيان تارتقان قاڭلى قوشۇنلىرى ئارقىغا چېكىندى، ھونلارمۇ شەھەر ئىچىگە چېكىندى.

تاڭ ئاتقاندا چېن تاڭ شەھەرگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرگە بېسىپ كىردى. ئاخىرقى نەپەسى قالغىچە ئۇرۇشقان قۇتسىئوش تەڭرىقۇت باش ئەگمەي قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى.

چېن تاڭ تالاس ئۇرۇشىدا قولغا چۈشكەن ئالتۇن - كۈمۈش، ھېسابسىز چارۋا - ماللارنى ئۇرۇشقا قاتناشقان 15 خانلىقنىڭ بەگلىرىگە ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەن. «تالاس ئۇرۇشى» مىلادىيىدىن 36 يىل بۇرۇن بولغان.

چېن تاڭ غەربىي يۇرتتىكى 15 خانلىقنىڭ ئاچكۆز ھۆكۈمرانلىرىنى تەڭرىقۇت شەھىرىدىكى ھەددى - ھېسابسىز بايلىقلارغا قىزىقتۇردى. بايلىق ۋە مەنسەپكە بېرىلگەن بۇ ئاچكۆزلەر قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، قۇتسىئوش تەڭرىقۇتقا قارشى يۈرۈشكە قاتناشتۇرغان. چېن تاڭ «تالاس ئۇرۇشى» دا «ياتلارنى ياتلارنىڭ قولى بىلەن بويسۇندۇرۇش ئەڭ ئەلا تەدبىر» دېگەن ئىستراتىگىيە ئۇسۇلىنى قوللىنىپ غەلىبە قىلدى. قۇتسىئوش تەڭرىقۇت بولسا نۇرغۇن ئۇرۇشلاردا غالىپ چىقىپ، ئادەتتىن تاشقىرى مەغرۇرلىنىپ كېتىپ بىخەستە قالغانىدى. شۇڭا ئۇ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆز دۈشمەنلىرى ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ بارمىغانلىقى بىلەن «تالاس ئۇرۇشى» دا پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە يولۇقتى.

X باب دوستلۇق ۋە دۈشمەنلىك مۇناسىۋىتى

1 . ئەڭ ئاخىرقى قۇدىلىشىش

قوغۇشار تەڭرىقۇت مىلادىدىن 33 يىل بۇرۇن چاڭئەنگە كېلىپ بىرنەچچە ئاي زىيارەتتە بولدى. ئۇ شۇ چاغدا، پادىشاھ خەن يەندى بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەققىدە سۆھبەت ئېلىپ باردى. قۇتىئوش تەڭرىقۇت ئۆلگەندىن كېيىن، قوغۇشار ئۆزىنى ھونلارنىڭ يەككە - يىگانە تەڭرىقۇتى ھېسابلاپ، مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. سۆھبەت نەتىجىسىدە قوغۇشار تەڭرىقۇت ۋاڭ جاۋجۈن ئاتلىق قىزغا ئۆيلەندى، بۇ ھونلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى قۇدىلىشىش ئىدى.

ۋاڭ جاۋجۈن ئەسلىدە خەلقنىڭ چىرايلىق قىزلىرى ئىچىدىن تاللىنىپ ئوردىغا كەلتۈرۈلگەنىدى. ئۇ پادىشاھنىڭ كېنىزەكلىرى نامزاتى تۇرىدىغان ئوردىدا بىرنەچچە يىل تۇرغانىدى. خەن پادىشاھلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە پادىشاھ كېنىزەكلىرىنى ھەر يىلى بىر قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن كېنىزەك بولۇشقا لايىقلىرىنى تاللايدىكەن. لېكىن كۆزدىن كەچۈرۈش قىزلارنىڭ سۈرەتلىرىنى سىزدۇرۇپ كۆرۈش ئارقىلىقلا بو-

لىدىكەن، شۇڭا قىزلار كىنىزەكلىك دەرىجىسىگە يېتىش ئۈچۈن، ئەسلىكتە يىغقان پۇللىرىنى ئوردا رەسساملىرىغا پارا بېرىپ، ئۆز سۈرەتلىرىنى ئىلاجى بار چىرايلىق سىزدۇرۇشقا تىرىشىدىكەن. ۋاڭ جاۋجۈن ئۆزىنىڭ ئىنتايىن چىرايلىقلىقىغا ئىشەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئوردىنىڭ ئاتاقلىق رەسسامى ماۋيەنشۇنگە پارا بەرمىگەچكە، ئۇنىڭ سۈرىتىنى قەستەن سەت سىزىپ قويىدىكەن. شۇ سەۋەبكە ئاساسەن ۋاڭ جاۋجۈن كىنىزەكلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەنىكەن.

خەن يەندى قوغۇشار تەگرىقۇتنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلماقچى بولۇپ، ئوردا ئەمەلدارلىرى ئارقىلىق ئارقا ئوردىدىكى قىزلارغا: «كىمكى ھونلارغا ياتلىق بولۇشنى خالىسا، شۇ قىزنى مەلىكە قىلىپ تەيىنلەيمەن» دېگەن. ۋاڭ جاۋجۈن ئوردا قەپەزىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھونلارغا ياتلىق بولۇشقا رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن.

پادىشاھ خەن يەندى توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن كۈنىلا ۋاڭ جاۋجۈننى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئاجايىپ گۈزەللىكىگە ھەيران قالغان، پادىشاھ ھەسرەت ئىچىدە ۋاڭ جاۋجۈننى قوغۇشارغا ياتلىق قىلغانىدا، تەگرىقۇتنى ناھايىتى نۇرغۇن سوۋغا بىلەن (شاھانە كىيىم - كېچەك، كىمخاب، شايى، يىپەك قاتارلىق) ئۇزىتىپ قويغان. ئاندىن كېيىن پادىشاھ خەن يەندى ئوردا رەسسامى ماۋيەنشۇننى ئۆلتۈرۈپ (ۋاڭ جاۋجۈننىڭ سۈرىتىنى قەستەن خۇنۇكلاشتۇرۇپ سىزغانلىقى ئۈچۈن) تاشلىغان.

قوغۇشار تەگرىقۇت ۋاڭ جاۋجۈنگە ئۆيلىنىپ، ئىككى

يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىدىن 31 يىل بۇرۇن) ئۆلگەن. ھونلار ۋاڭجاۋجۈننى ئالچى نىڭغۇ دەپ ئاتاشقان. ۋاڭجاۋجۈن قوغۇشارنىڭ ئۆلىمىدىن كېيىن، پادىشاھ خەن چىڭدىغا يازغان ئىلتىماسىدا ئۆزىنىڭ ئۆگەي ئوغلى پۇجۇلۇنۇتى (قوغۇشارنىڭ ئوغلى) غا ياتلىق بولۇشنى خالىمايدىغانلىقىنى، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. لېكىن پادىشاھ خەن چىڭدى ۋاڭجاۋجۈننىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلىپ، ئۇنى ھونلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە بويسۇنۇپ، پۇجۇلۇنۇتى تەڭرىقۇتقا ياتلىق بولۇشقا بۇيرۇغان. ۋاڭجاۋجۈن پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، پۇجۇلۇنۇتى تەڭرىقۇتقا ياتلىق بولغان.

2 . نىسپىي دوستلۇق مۇناسىۋىتى

تارىختا، خوخەنيى تەڭرىقۇت نامى بىلەنمۇ تىلغا ئېلىنىدىغان قوغۇشار تەڭرىقۇت مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىغا بېقىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى قۇتىنۇش تەڭرىقۇتنى ھونلار پايتەختىنى تاشلاپ ئورتا ئاسىياغا كېتىشكە مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن، تەڭرىقۇت بولۇشقا مۇيەسسەر بولالىغان. بولۇپمۇ مىلادىدىن 33 يىل بۇرۇن ۋاڭجاۋجۈنگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدىكى نىسپىي دوستلۇق كۈچىيىشكە باشلىغان. بۇنداق نىسپىي دوستلۇق 60 يىل (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 10 ـ

يىلغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن. شۇ دوستلۇقنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا 150 يىلغىچە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 — 36 - يىللار) داۋام قىلغان تۇراقسىزلىق (گاھ تىنچلىق، گاھ ئۇرۇش)، ھالىتىنى ئاياغلاشتۇردى.

نىسپىي دوستلۇق مۇناسىۋىتى ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان سودا ئالاقىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. بۇنداق سودا ئالاقىسى ئىككى مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىنى ئالغا سۈردى. چۈنكى ئۆزئارا ئېلىپ بېرىلغان سودا ئالاقىسى ئارقىلىق ھونلار خەنزۇلاردىن ناھايىتى نۇرغۇن ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرىنى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئالاتتى. خەنزۇلار بولسا ھونلاردىن ئۆزىگە كېرەكلىك بولغان ئات ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئالاتتى. ئۇلار مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشكەندى.

نىسپىي دوستلۇق مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنىتىلىشى، ھون تەڭرىقۇتلۇقىدىمۇ، خەن سۇلالىسىدىمۇ بىر مەزگىل تىنچلىق، خاتىرجەملىك كەيپىياتىنى ياراتتى. ئىككى تەرەپنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى، خەلقلەرنىڭ ئارام خۇدا ھايات كەچۈرۈشى، ئاھالە سانىنىڭ ئۆسۈشىنى ئىلگىرى سۈردى.

قوغۇشار تەڭرىقۇت مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇن ھونلارنىڭ پايتەختىگە قايتىپ بارغاندىن باشلاپ، خەن سۇلالىسىغا بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئەمەلىيەتتە

ئېتىراپ قىلمىغانىدى. شۇندىن باشلاپ ھونلار ئىچكى ئۇرۇشلار، تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغان ئىقتىسادىنى (چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، ئوۋچىلىق، سودا) ئۆز ھالىتىگە كەلتۈرۈۋېلىشقا ئىمكانىيەت تاپقانىدى. تاغ قاپتاللىرى، چەكسىز كەتكەن يايلاقلار، دالىلارنى چارۋا - ماللار رەڭمۇرەڭ بۇلۇتلاردەك قاپلاپ تۇرىدىغان ئاجايىپ بىر گۈللىنىش مەنزىرىسى ۋۇجۇتقا كەلدى. ھونلار ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى ياخشىلىۋالغاندىن تاشقىرى، ئۆز دۆلىتىدە خاتىرجەملىك ئورناتتى. غەربىي قوشنىلىرىنى قايتىدىن تەشكىللەپ، ئۇنى تولۇقلىدى. قۇدرەتلىك ھالەتكە كەلگەن ھون تەڭرىقۇتلۇقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن تىكلىۋالدى. ئىچكى ئۇرۇشلار يۈز بەرگەندە، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغان سىيانپىلار، ئوۋغانلار (بۇلار ئاساسەن جوڭگونىڭ ھازىرقى شەرقىي شىمالىدىكى ئۈچ ئۆلكىدە ياشايتتى — ئا) نى قايتىدىن بويسۇندۇرۇۋالدى.

يۇجۇلۇنۇتى، سۇجىنۇتى، قىيانۇتى، ئۇجۇلۇنۇتى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 8 - يىلدىن مىلادىنىڭ 13 - يىلىغىچە)، ئۇلۇنۇتى، غۇتۇئارشى تاۋغانۇتى قاتارلىق ئالتە تەڭرىقۇت ھونلارغا 77 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 31 - يىلدىن مىلادىنىڭ 46 - يىلىغىچە) ھون تەڭرىقۇتلۇقى ناھايىتى كۈچەيدى.

و. هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى مۇناسىۋىتىنىڭ يامانلىشىشى

هون تەڭرىقۇتلۇقىدا گۈللىنىش يۈز بەرگەندە خەن، سۇلالىسى ھۆكۈمران تەبىقىنىڭ ئانا جەمەتىدىن بولغان، ۋاڭ ماڭ دېگەن ئادەم مىلادىنىڭ و - يىلى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكالىدى. ئۇ هونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەنزۇ رايونلىرىدىن هونلارغا قېچىپ بېرىپ تەسلىم بولغۇچىلارنى قوبۇل قىلماسلىقنى تەلەپ قىلدى. هونلار بۇ تەلەپنى رەت قىلدى.

ۋاڭ ماڭ خەن سۇلالىسىدىكى جېنىدىن تويغان جىنايەتچىلەر، ھايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قېلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلانغان كەمبەغەللەر، ياش يىگىتلەردىن بولۇپ 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللىدى. ئۇلارنى مىلادىنىڭ 10 - يىلى 12 قىسىمغا بۆلۈپ، 12 سانغۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە 12 يۆنىلىش بويىچە، هونلارغا هۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇردى. بۇ قوشۇنلار سەددىچىن سېپىلى ئەتراپىغا توپلىنىپ هۇجۇمغا ئۆتۈش ئۈچۈن تەييار تۇرۇشتى.

قىيانۇلى تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى نەچچە يۈزمىڭ كىشىلىك هون ئاتلىق قوشۇنى سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىغا توپلاندى. ئۇرۇش باشلىنىپ كېتىشكە تاسلا قالدى، لېكىن چوڭ ئۇرۇش بولمىدى.

ۋاڭ ماڭنىڭ يولسىزلىقىدىن غەزەپلەنگەن هونلار

سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ ھۇجۇم باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن نىسپىي دوستلۇق ئورنىنى دۈشمەنلىك ئالدى.

ۋاڭ ماڭ ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسىدىكى خانلىقلارغا ھۇجۇم قىلدى. مىلادىنىڭ 13 - يىلى ھونلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان قارا شەھەر خانلىقى ۋاڭ ماڭ قوشۇنلىرىنىڭ دەن چىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسمىنى تارمار قىلدى، دەن چىن ئۆلتۈرۈلدى. ۋاڭ ماڭ بۇنىڭغا چىدىماي، مىلادىنىڭ 16 - يىلى قارا شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، قارا شەھەر خانلىقى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ۋاڭ ماڭنىڭ غەربىي يۇرتقا قىلغان ھۇجۇمى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تامامەن ئۈزۈلدى. چۈنكى ھونلار ۋاڭ ماڭغا يول قويمىدى.

ۋاڭ ماڭ ئۆز مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، مىلادىنىڭ 19 - يىلى نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى چېگرا ئەتراپىغا توپلاپ، ھونلارغا يەنە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. بۇ ھۇجۇمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. چۈنكى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مىلادىنىڭ 24 - يىلى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. ئۆزى بولسا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ۋاڭ ماڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، پادىشاھ جەمەتىدىن بولغان لىيۇ شيۇ دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسى ھېسابىغا پادىشاھ بولىۋالدى. ئۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن قوشۇنلارنى ۋە بۆلۈنمە كۈچلەرنى بىر - بىرلەپ يوقىتىپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈردى.

پادىشاھ گۇاڭ ۋۇدى (لىيۇشۇ) مىلادىنىڭ 25 - يىلى ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇرۇنقى قۇدىلىشىش ئاساسىدىكى دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. غۇتۇئارشى تاۋغا نۇتى تەگرىقۇت خەن پادىشاھىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى.

خەن پادىشاھى گۇاڭ ۋۇدى (25—27) ھونلارنىڭ ناھايىتى قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغانلىقىنى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ھەرجەھەتتىن (تەسىر دائىرە بۆلۈۋالغان يەرلىك خانلارنىڭ بۆلگۈنچىلىكى، ئىقتىسادىي ۋەيرانچىلىق) ئاجىزلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھونلارغا قارىتا پاسسىپ مۇداپىئە يۆنىلىشىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى.

يۇقىرىقى ئەھۋاللار ۋە يۆنىلىش بويىچە خەن سۇلالىسى ھونلارغا قارىتا تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى قوللاندى.

سىياسىي جەھەتتە: خەن پادىشاھى مىلادىنىڭ 30 - يىلى ھونلارغا ئەلچى ئارقىلىق ئالتۇن، پۇللارنى تەقدىم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلانماقچى بولدى. لېكىن ئۆزىنى باتۇر تەگرىقۇتقا ئوخشىتىدىغان ھون تەگرىقۇتى غۇتۇئارشى تاۋغانۇتى (18 — 46) يۈز خاتىرە قىلماي، خەن سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىپلا تۇردى.

ھەربىي جەھەتتە: خەن سۇلالىسى چېگرا بويلاپ قوشۇن تۇرغۇزۇپ، مۇداپىئە قىلىشنىلا ئويلىدى. ئاكتىپلىق بىلەن ھونلارغا قارشى تۇرۇشقا پېتىنالمىدى. سەددىچىن سېپىلىنىڭ بۇزۇلغان جايلىرىنى ياساپ، تۈزەشتۈرۈپ قويۇش بىلەن قانائەتلەندى. يۇقىرىدىكى تەدبىرلەر ياخشى ئۈنۈم بەرمىدى.①

---

① لىن گەن؛ «ھون تارىخى»، خەنزۇچە 103 - بەتكە قارالسۇن.

ئىككىنچى قىسىم

غەربىي ھۇنلار ۋە شەرقىي ھۇنلار

1 باب غەربىي ھۇنلار

1 . ھۇنلارنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى

مىلادىنىڭ 18 - يىلى غۇتۇئارشى تاۋغانۇتى تەگرىقۇت بولغاندا، ئۇ خانزادە بەينى (ئۇجۇلۇنۇتىنىڭ ئوغلى) ئۇڭ قول باتىس خان قىلىپ تەيىنلىدى. بەي ھۇنلار تېررىتورىيىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى خەن سۇلالىسىغا چېگرىداش بولغان جايلاردا ياشايدىغان ھۇن ۋە ئۇۋغان (تونگۇسلارنىڭ بىر قىسمى) قەبىلىلىرىنى ئىدارە قىلاتتى. ئۇ خېلىدىن بېرى تەگرىقۇتلۇق تەختىنى تارتىۋېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغانىدى. شۇڭا خانزادە بەي تەگرىقۇتنىڭ ئوردىسىدا بولىدىغان كېڭەشلەرنىڭ تولىسىغا قاتناشماي، قېچىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە

خانزادە بەي يېتەكچىلىكىدىكى سەككىز قەبىلە سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىنى بويلاپ كەتكەن جايلاردا ياشايتتى. بۇ جايلار خەنزۇلارغا ناھايىتى يېقىن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاشۇ جايلاردا ياشايدىغان ھونلار خەنزۇلارنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە باشقا جايلاردىكى ھونلارغا قارىغاندا كۆپ ئۇچرايتتى. ①

مىلادىنىڭ 46 - يىلى غۇتۇئارشى تاۋغانۇتى تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۇنىڭ ئوغلى ئۇداتىقۇ تەڭرىقۇت بولغان بولسىمۇ، ئۇمۇ شۇ يىلى ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا غۇتۇئارشى تاۋغانۇتىنىڭ ئۈكىسى پانۇ تەڭرىقۇت بولغان. دەل شۇ چاغدا ھونلار دۆلىتىدە ئېغىر تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ، ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇنىڭغا ئەگىشىپلا چېكەتكە ئاپىتى پەيدا بولۇپ، ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ كەتكەن، چەكسىز كەتكەن يايلاقلار قىپقىزىل چۆلگە ئايلىنىپ قالغان، ئادەملەر، چارۋا - ماللارنىڭ تەڭدىن تولىسى ئاچارچىلىق ۋە كېسەللىكتە ئۆلۈپ تۈگىگەن.

بۇنداق دەھشەتلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن پانۇ تەڭرىقۇت خەنسۇلالىسىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، يۇياڭ ۋىلايىتىگە (ھازىرقى بېيجىڭ ئەتراپىدا) ئەلچى ئەۋەتىپ، ھونلار بىلەن خەنسۇلالىسى ئارىسىدىكى كەسكىنلەشكەن مۇناسىۋەتنى يۇمشىتىش ئۈچۈن قۇدىلىشىش سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى.

---

① پەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە 184 - بەتكە قارالسۇن.

پادىشاھ گۇاڭ ۋۇدى لىماۋ باشچىلىقىدا ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىش ھەققىدە سۆھبەت باشلىدى.

كۇتۇلمىگەندە خانزادە بەي گۇخىڭ ئاتلىق بىر خەنزۇ ئارقىلىق ھون تەگرىقۇتلۇقىنىڭ خەرىتىسىنى خەن پادىشاھىغا ئەۋەتىپ بەردى. خانزادە بەي مىلادىنىڭ 48 - يىلى ئۆزئەتراپىدىكى كۆچلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزىنى خوخەنيى تەگرىقۇت دەپ جاكالىغان. تارىختا خوخەنيى II دەپ ئاتالغان بەي، قوغۇشار(خوخەنيى I) نىڭ ئىزىنى بېسىپ، خەن پادىشاھىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىغا بېقىندىغانلىقىنى، شىمالدىكى ھونلاردىن خەن سۇلالىسىنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

خەن سۇلالىسى كۆڭلىگە ئۇزۇندىن بېرى پۈكۈپ كېلىۋاتقان ئارزۇيىنىڭ ئەمەلگە ئېشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ تەلىپىنى خۇشاللىق بىلەن بىجانىدىل قوبۇل قىلدى. پانۇ تەگرىقۇتنىڭ قۇدىلىشىش تەلىپىنى رەت قىلدى.

خەن پادىشاھى خوخەنيى II گە ئەگەشكەن ھونلارنى سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈرۈپ كەلدى.

مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھونلار ئۈچۈن ناھايىتى كەسكىن بۇرۇلۇش يۈز بەرگەن بىر يىل بولدى. چۈنكى شۇ يىلى بىر پۈتۈن ھون تەگرىقۇتلۇقى يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شەرقىي (جەنۇبىي) ۋە غەربىي (شىمالىي) ھونلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

2. پانۇ تەڭرىقۇت

(83 — 46)

غەربىي ھونلار (شىمالىي) ئۆزىنىڭ تۇنجى تەڭرىقۇتى پانۇ ۋاقتىدا (46—83) ئۆز بېشىدىن ناھايىتى مۇرەككەپ ئەھۋاللارنى كەچۈردى.

مىلادىنىڭ 49-يىلى شەرقتىكى ئۇۋغانلار، سيانپىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، غەربىي ھونلارنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن بىرلىشىۋالدى.

خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى غەربىي ھونلارنى پارچىلاش، قامال قىلىش، ئاخىرى يوقىتىش ئۈچۈن قولىدىن كەلگەن بارلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئۇلار غەربىي ھونلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلار بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى ئۈزۈشكە ئۇرۇندى. لېكىن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىدى.

غەربىي ھونلار ئۇدا بىر نەچچە يىل يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەت ۋە شەرقىي ھونلار (جەنۇبىي ھونلار)، ئۇۋغانلار، سيانپىلارنىڭ ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن شىمالىي تەرەپكە سىلجىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

پانۇ تەڭرىقۇت ئەھۋالنىڭ شۇنداق ئېغىرلىقىغا قارىماي، ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى (ئوتتۇرا ئاسىيا، قازاقىستان) خانلىقلارنى تىزگىنلىۋالدى. پانۇ تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىنى چەكلەش، ئۇلارنىڭ شەرقىي ھونلار بىلەن بولغان

مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى. پانۇ تەڭرىقۇت بۇ مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 51-، 52-، 55-، 64 - يىللىرى خەنسۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىش، ئۆزئاراسودىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. خەنسۇلالىسى مىلادىنىڭ 64 - يىلى پانۇ تەڭرىقۇت ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، پەقەت ئۆزئاراسودىنى يولغا قويۇشقىلا رازىلىق بىلدۈردى. لېكىن سودا ئالاقىسى مىلادىنىڭ 72 - يىلى ئۆزئارا يۈز بەرگەن ئۇرۇشتىن كېيىن ئۈزۈلۈپ قالدى.

پانۇ تەڭرىقۇت ئۆزىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئەھۋالىنى ياخشىلىۋالغاندىن كېيىن، شەنشى، سەنشى، خېبېي ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەنسۇلالىسى غەربىي ھونلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى.

خەنسۇلالىسى بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا شەرقىي ھون، تۇۋغان، سىيانپىلاردىن بولۇپ، بىرنەچچە تۈمەن ئاتلىق قوشۇننى ئاساس قىلىپ، تۆت يۆنىلىش بويىچە ھونلارغا ھۇجۇم باشلىدى.

بىرىنچى يونىلىش: دۇكۇ باشچىلىقىدىكى قوشۇن ھازىرقى گەنسۇدىكى جۇچۇەن ۋىلايىتىدىن يولغا چىقىپ، غەربكە يۈرۈپ تەڭرى تېغىدا (تۇرپاننىڭ شىمالىدا) غەربىي ھونلارنىڭ غىيان خانى يېتەكچىلىكىدىكى ھون قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئۇلارنى بارىسكۆل (بارىكۆل) ئەتراپىغىچە قوغلاپ بېرىپ قومۇلنىمۇ ئالدى.

ئىككىنچى يۆنىلىش: چىڭ بىڭ باشچىلىقىدىكى

ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى نىڭشيادىكى ئىرسىن كۆلىنىڭ بويىدىن شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ، قۇمۇلغا جايلىشىۋالغان دۇكۇ قوشۇنلىرى بىلەن قوشۇلدى. بۇ چاغدا پانۇ تەڭرىقۇت سىبىرىق دەريادىن ئۆتۈپ، گاۋجۇ شەھىرى (ئوردوس يايلىقىنىڭ شىمالىدا) ئارقىلىق ھونلار تېررىتورىيىسىگە قاراپ ماڭغان 14 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ھازىرقى داتۇڭ شەھىرىدىن يولغا چىقىپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە كىرگەن دۈشمەن قوشۇنلىرىغا (بۇلار ئاساسەن شەرقىي ھون، سىيانپى، ئۇۋغانلاردىن تۈزۈلگەن) كۆرۈنۈش بىرىپ، ئارقىغا چېكىندى. مانا شۇ ئۈچىنچى، تۆتىنچى يۆنىلىشتىن ھۇجۇم باشلىغان قوشۇنلار مەغلۇپ بولۇپ، ئارقىغا چېكىندى.

3 . سىيانپىلار ۋە غەربىي ھونلار

مىلادىنىڭ 83 - يىلى غەربىي ھونلار تەڭرىقۇتى پانۇتەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا سانمۇلۇ ئوتزى تەڭرىقۇت بولدى. بۇ ھونلار تەختتە بىر يىل (83 — 84) ئولتۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇلۇغ ئاتلىق خانزادە تەڭرىقۇت بولدى.

ئۇلۇغ تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (84 — 87) غەربىي ھونلار سىيانپىلار تەرىپىدىن ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

سىيانپىلار ئەسلىدە تۇڭگۇسلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ھون تەڭرى-

قۇتى باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدىن ئۆتۈپ ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغان تېررىتورىيىدە ياشايدىغان توڭگۇسلارنى (ھازىرقى مانجۇ ۋە موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى — ئا) بويسۇندۇرغان. ئوغۇزخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان توڭگۇسلارنىڭ بىر قىسمى قېدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى — ئا)نىڭ شىمالىي تىزمىسىدىكى سىيانپى تاغلىرىغا بېرىپ جايلاشقان. شۇندىن باشلاپ ئۆزلىرىنى شۇ تاغ نامى بىلەن «سىيانپى» دەپ ئاتىغان.

بۇندىن باشقا، «سىيانپى» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە، «ۋېي يىلنامىسى. پادىشاھلار تەرجىمھالى، كىرىش خاتىرىسى» دېگەن مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، «سىيانپى» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىدا باشقىچە بىر قاراشمۇ بار.

سىيانپىلار مىلادىنىڭ 49 - يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ ھونلارغا قارشى مەيدانغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار قېدىرقان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تىزمىسىدىن خۇلۇنبۇير كۆللۈك رايونىغا كۆچكەن، بۇ مىلادىنىڭ 60 - يىلى ئىدى. كېيىن خۇلۇنبۇير كۆللۈك رايونىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ قوبدۇ رايونىغا جايلاشقان.

مىلادى 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە سىيانپى خانى قىيپان سىيانپى قەبىلىلىرىنى باشلاپ، قوبدۇ رايونىدىن جەنۇبقا قاراپ كۆچۈشكە باشلىغان. قىيپان سىيانپىلارنى باشلاپ، ئېيتقۇسىز مۇشەققەتلىك ئاجايىپ

خەتەرلىك كۆچۈش سەپىرىگە قەدەم قويغاندا، سىيانپىلارغا قىياپەتى ئاتقا، ئاۋازى كالىغا ئوخشاپ كېتىدىغان «سايىبى» ناملىق ئىلاھىي ھايۋان يول باشلىغانكەن. سىيانپىلار مانا شۇ ئىلاھىي ھايۋاننىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ئېگىز تاغلار، چوڭقۇر جىلغىلاردىن ئۆتۈپ، قاتمۇ قات تۇساقلارنى بۆسۈپ چىقىپ، بىر يىل بولدى دېگەندە كۆزلىگەن جايغا يېتىپ كېلىشكەن. شۇندىن باشلاپ سىيانپىلار «سايىبى» دېگەن ئىلاھىي ھايۋانغا چوقۇنىدىغان بولغان. يۇقىرىدىكى تارىخىي يىلنامىدا «سىيانپى» دېگەن نام «سايىبى» نامىدىن كېلىپ چىققان دەپ بايان قىلىنىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى خىل قاراشنىڭ بىرىدە «سىيانپى» دېگەن نام تاغنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىرىدە «سىيانپى» دېگەن نام ئىلاھىي ھايۋان «سايىبى»نىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ ئىككى خىل قاراشنىڭ قايسى بىرىنىڭ توغرىلىقى ھېلىغىچە بىر يەرگە توختىغان ئەمەس.

سىيانپىلار مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 50 - يىللىرىغىچە بولغان تەخمىنەن 300 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇزاق بىر مەزگىلدە ھون تەڭرىقۇتلۇقى تەركىبىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاساسەن تۈركلىشىپ كەتكەن. شۇڭا تارىخچىلار ئۇلارنى «سىيانپى تۈركلىرى» دەپ ئاتىشىدۇ.

سىيانپىلار مىلادىنىڭ 49 - يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ ھونلار تەركىبىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، خەن

سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ، غەربىي ھونلارغا قارشى بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇشتى. غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 85 - يىلىغا كەلگەندە، سىيانپىلارنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىسىگە يولۇقتى. شۇ يىلى بايكۆلنىڭ بويلىرىدا ياشايدىغان شەرقىي ئۇيغۇرلار، خېيلۇڭجياڭ، لياۋنىڭ، جىلىن قاتارلىق ئۆلكىلەردە ياشايدىغان سىيانپىلار، ئىلى ۋادىسىدا ياشايدىغان ئۇيسۇنلار تەرەپ - تەرەپتىن ئىسيان كۆتۈرۈپ، غەربىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشتى. مانا مۇشۇنداق ئېغىر ھال يۈز بەرگەندە غەربىي ھون ئاھالىسىدىن 200 مىڭ كىشى خەن سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 87 - يىلى ئۇرخۇن دەرياسى بويىدا سىيانپىلار بىلەن غەربىي ھونلار ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى دەھشەتلىك، قانلىق ئۇرۇش يۈز بەردى. ئۇرۇشتا غەربىي ھون تەڭرىقۇتى ئۆلۇغ تەڭرىقۇت ئەسىرگە چۈشتى.

مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت توڭگۇسلارنى بويسۇندۇرغاندا توڭگۇس خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تۈزلىۋەتكەندى. شۇ تارىخىي ئاداۋەتنى ئۇنتۇمىغان سىيانپىلار ھونلاردىن قاتتىق ئۆچ ئالدى. سىيانپىلار ئەسىرگە چۈشكەن ئۆلۇغ تەڭرىقۇتنى تىرىك تۇرغۇزۇپ تېرىسىنى تەتۈر سويۇپ ئۆلتۈردى. غەربىي ھونلار بۇ ئېغىر مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە قاراپ كۆچتى.

4 . هونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

ئۇلۇغ تەڭرىقۇت (87 - يىل) ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا شىمالىي تەڭرىقۇت نامى بىلەن ئاتالغان هون خانزادىسى تەڭرىقۇت بولدى (بۇ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنىڭ ئاتا بىر، ئانا باشقا قېرىندىشى بولۇپ، باشتا ئۇ ئوڭ قول بىلگەخان بولغان. تارىختا ئۇنىڭ نامى مەلۇم ئەمەس).

شىمالىي تەڭرىقۇت هونلارغا تەڭرىقۇتلۇق قىلغان چاغدا (87—91) خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي هونلار ئارىسىدا ئىككى قېتىم ئۇرۇش بولدى.

مىلادىنىڭ 89 - يىلى خەن سۇلالىسى 36 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ، ئۈچ يۆنىلىش بويىچە هونلارغا هۇجۇم قىلدى.

دۇشەن، گىڭ بىڭ باشچىلىقىدىكى 18 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ئوردوس يايلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدىن يولغا چىقىپ غەربىي هونلارغا قارشى ماڭدى. شەرقىي هون تەڭرىقۇتى نۇنتوغى 10 مىڭ ئاتلىق هون قوشۇنىنى باشلاپ ئوردوس يايلىقىنىڭ شىمالىدىن يولغا چىقىپ غەربىي هونلارغا قارشى ماڭدى. دىڭ خۇڭ باشچىلىقىدىكى 8 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن (بۇلارنىڭ ھەممىسى تۇبوت) هازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ گوياڭ ناھىيىسىدىن يولغا چىقتى.

دۇشەن باشچىلىقىدىكى قوشۇن، هونلار تېررىتورىـ

يىسىگە 3 مىڭ يولچە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدىكى خاڭگەي تېغىنىڭ جەنۇبىي تىزمىلىرىدا شىمالىي تەڭرىقۇت بىلەن ئۇچراشتى. ئۇرۇشتا ھونلار مەغلۇپ بولدى. شىمالىي تەڭرىقۇت غەربكە چېكىنىپ ئالتاي تاغلىرىغا يۈرۈپ كەتتى. غەربىي ھون ئاھالىسىدىن 200 مىڭ كىشى تەسلىم بولدى. دۈشمەن بىر مىليون تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا - مال غەنىمەت ئالدى. دۈشمەن شەرقىي ھون ۋە توبوتلارنىڭ كۆچمىگە تايىنىپ غەربىي ھونلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىنىڭ خاتىرىسىنى خاڭگەي تېغىدىكى بىر تاشقا ئويدۇرۇپ، كەينىگە ياندى.① غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 90 - يىلى ۋە 91 - يىلى يەنە مەغلۇپ بولدى.

5. سىيانپىلارنىڭ كۆچىيىشى

غەربىي ھونلار بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن غەربكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار ئەڭ ئەزەلدىن تارتىپ ياشاپ كەلگەن جايلارغا سىيانپىلار كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇ چاغلاردا غەربكە كۆچمەي ئۆز يۇرتىدا قېپقالغان ھونلاردىن 600 مىڭ كىشى سىيانپىلارغا تەسلىم بولدى.

مىلادىنىڭ 91 - يىلى شىمالىي تەڭرىقۇت ھونلارنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن قىسمىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ

---

① پەنخۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. بەنچاۋ ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 1556 - بەتكە قارالسۇن.

كەتكەندىن كېيىن، هۇنلار تېررىتورىيىسىنىڭ مەركىزىي قىسمىدا (هازىرقى تاشقى ۋە ئىچكى موڭغۇلىيىدە) ناھايىتى چوڭ ۋالابىيقانچىلىق يۈز بەردى.

سىيانپىلارنىڭ كۈچىيىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن چۆچۈگەن خەن سۇلالىسى 2 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ شەرقىي هۇنلار، ئۇۋغانلار بىلەن بىرلىكتە تۇرۇپ، سىيانپىلارغا قارشى تۇرۇش يولىغا ئۆتتى.

مىلادى 2 - ئەسىرنىڭ يېرىمىدا سىيانپىلاردىن تالانتلىق، باتۇر بىر تارىخىي شەخس مەيدانغا چىقتى. ئۇ تانشىخۇي ئىدى.

تانشىخۇي مىلادىنىڭ 147 - يىلى سىيانپىلارغا خان بولدى. ئۇ 20 يىل ئىچىدە (147—167) بايكۆل بويىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى، ئەسلى ماكانلىرىدا قالغان هۇنلارنى، ئۇيسۇنلارنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇ شەرقىي كۇرىيىنىڭ غەربىي چېگرىسى بىلەن ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالىي بايكۆل، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىملىرى، غەربىي يەتتە سۇ (هازىرقى قازىقىستان) دىن ئورتا ئاسىياغىچە، جەنۇبىي سەددىچىن سېپىلىغىچە سوزۇلغان ناهايىتى كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلۇغ سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى (147—235) ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

تانشىخۇي 20 نەچچە يىلغىچە (156—178) خەن سۇلالىسىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. ئۇ سەنشى، شەنشىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىغا، گەنسۇنىڭ جۇچۇەن قاتارلىق جايلىرىغا بېسىپ كىرىپ، خەنزۇ خەل-

قىكە چىدىغۇسىز بالايى - ئاپەتلەرنى كەلتۈردى.

سىيانپىلارغا 25 يىل ئىمپېراتور بولغان تانىشخۇي مىلادىنىڭ 183 - يىلى 43 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. تانىشخۇي ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن سىيانپى شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى ئۇزاققىچە ھاكىمىيەت تالىشىش بولۇپ تۇردى. ئۇلاردا بۆلۈنۈش، قايتا بىرلىككە كېلىش، ئاخىرى بېرىپ ھالاك بولۇش يۈز بەردى.

٦ . بەن چاۋ بىلەن بەن يوڭ تارىمدا

خەن قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 73 - يىلى قۇمۇلنى غەربىي ھونلار قولىدىن ئالغاندىن كېيىن، شەرق بىلەن (ئاساسەن جۇڭگو بىلەن) غەرب ئارىسىدىكى قاتناش ئۆز ھالىتىگە كەلدى. بۇ ئالاقە مىلادىنىڭ 16 - يىلىدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 73 - يىلىغىچە (60 يىل) ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. چۈنكى ۋاڭ ماڭنىڭ قالايمىقانچىلىقىدىن كېيىن خەن سۇلالىسى ھالسىراپ قالغانلىقتىن، غەربىي ھونلار بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ئۆزىنى چەتكە تارتقانىدى.

پادىشاھ خەنمىڭدى (58—75) مىلادىنىڭ 73 - يىلى ھەربىي ئىستراتىگىيە ۋە خەلقئارا قاتناشتا ناھايىتى مۇھىم تۈگۈنلەرنىڭ بىرى بولغان قۇمۇلنى ئالغاندىن كېيىن، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى بىلەن غەربىي ھونلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا

كىرىشتى. پادىشاھ خەن مىندى شۇ مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇپ، مىلادىنىڭ 73 - يىلى بەن چاۋنى 36 ئادەم بىلەن تارىم ۋادىسىغا ئەۋەتتى.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىغا كېلىپ 31 يىل (73—102) پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇ شۇ جەريانىدا ئەلچىلەرنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىن چىقىپ، ئەڭ ئاۋۋال لولان خانلىقىغا كېلىپ، لولان خانلىقىدا تۇرىدىغان ھون ئەلچىسىنى، ئاندىن كېيىن خوتەن خانلىقىغا كېلىپ، ھونلار تەرىپىدىن قويۇلغان نازارەتچىسىنى كۆزدىن يوق قىلدى.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدا ھونلارغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 77 - يىلى كۇچار خانلىقى بىلەن قارا شەھەر خانلىقىنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا جىمسار ئەتراپىدىكى ئارقۇش خانلىقى ۋە ئالدى قوش خانلىقى (تۇرپان) دىكى خەن قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ چوڭ بىر غەلىبىگە ئېرىشتى. پادىشاھ خەن جاڭدى (76—88) غەربىي ھونلارنىڭ قىستىشى بىلەن غەربىي يۇرتقا ئەۋەتكەن بەن چاۋنى قۇمۇلدا بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان ھەربىي دېھقانلارنى قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىنىڭ 73 - يىلىدىن 77 - يىلىغىچە تۆت يىل داۋام قىلغان خەلقئارا قاتناش يەنە ئۈزۈلدى، بۇ ئۈزۈلۈش 14 يىل (77—91) داۋام قىلدى. بەن چاۋ مىلادىنىڭ 77 - يىلى پادىشاھنىڭ يارلىقى بويىچە قايتىپ كېتىشكە ھازىرلانغان بولسىمۇ، خوتەن خانى ئۇنىڭ كەتمەسلىكىنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇ-

ۋالدى. بەن چاۋ ئەلچى سۈپىتىدە قەشقەردە تۇرۇپ قالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 80 - يىلى پادىشاھ خەن جاڭدىغا يازغان مەكتۇپىدا: «ياۋايى ياتلار ئارقىلىق ياۋايى ياتلارغا ھۇجۇم قىلىش جۇڭگو ئۈچۈن پايدىلىق» ① دېگەن. ئۇ پادىشاھتىن ئازراق قوشۇن ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۆتۈنگەن. پادىشاھ خەن جاڭدى شۈي خان باشچىلىقىدىكى 1000 كىشىدىن تەركىب تاپقان كىچىك قوشۇننى بەن چاۋغا ياردەم بېرىشكە ئەۋەتكەن.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئۆز ئارا زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى بىر - بىرىگە (ھون تەرەپدارلىرى بىلەن خەن تەرەپدارلىرىنى) ئۇرۇشتۇرۇپ، نۇرغۇنلىغان قانلارنىڭ تۆكۈلۈشىگە سەۋەب بولغان. بەن چاۋ مىلادىنىڭ 87 - يىلى خوتەن، قەشقەر، ياركەنت قاتارلىق خانلىقلارنى غەربىي ھونلارغا سادىق بولغان كۇچار، قارا شەھەر خانلىقلىرىغا قارشى تۇرغۇزدى. ئۇلاردىن 25 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلدۇرۇپ، كۇچار، قاراشەھەر خانلىقلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقۇزدى.②

مىلادىنىڭ 90 - يىلى كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئىمپېراتورى قەنىشقا II (78—123) خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىل-

---

① پەنۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە 192 - بەتكە قارالسۇن.

② رېنې گرۇسېت (فرانسوز تارىخچىسى): «بوزقىر ئىمپېراتورلىقى»، تۈركچە 62 بەتكە قارالسۇن.

دۇرۇپ ئەلچى ئەۋەتكەن. كوشان ئەلچىلىرى قاماققا ئېلىنغان. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە ئىمپېراتور قەنىشقا II ئۆز نۆكىسى ××× نىڭ باشچىلىقىدا كاتتا قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ پامىر ئارقىلىق غەربىي يۇرتقا ماڭدۇرغان.

كۆچار خانلىقى كوشانلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇرغان. شۇنداق بولسىمۇ بەن چاۋ خوتەن، قەشقەر، ياركەنت خانلىقلىرىدىن توپلانغان قوشۇنلارغا يول كۆرسىتىپ، كوشان قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات يولىنى بۇزۇپ تاشلىدى. ئاخىرى كوشانلار مەغلۇپ بولدى. ①

مىلادىنىڭ 91 - يىلى غەربىي هونلارنىڭ نۇرغۇن قىسمى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن 77 - يىلدىن 91 - يىلغىچە ئۈزۈلۈپ قالغان قاتناش ئەسلىگە كەلدى. چۈنكى غەربىي هونلار مىلادىنىڭ 91 - يىلى مەغلۇپ بولۇپ، قۇمۇلنى قولدىن بېرىپ قويدى. شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناش ئەسلىگە كېلىپ 91 - يىلدىن 106 - يىلغىچە (15 يىل) داۋام قىلدى. شۇ مەزگىلدە بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدا ئوڭۇشلۇق پائالىيەت ئېلىپ باردى. كېيىن پادىشاھ خەن خىدى (88—105) مىلادىنىڭ 102 - يىلى بەن چاۋنى قايتۇرۇپ كەتتى.

غەربىي هونلار ئۆزىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 106 - يىلى خەن سۇلالىسىدىن قۇمۇلنى تارتىۋالدى. شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە

---

① پەنۋىنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە 192 - بەتكە قارالسۇن.

يەنە ئۈزۈلۈپ قالدى. غەربىي ھونلار بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلار يەنە ئاپاق - چاپاق بولۇۋالدى.

مىلادىنىڭ 89 - يىلى ھونلاردىن خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولغان ئىككى يۈز مىڭ كىشى سەددىچىن سېپىلى ئىچىگە كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، شەرقىي ھونلارغا قوشۇۋېتىلگەن. ئۇلار شەرقىي ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا بويسۇنماي ئىسيان كۆتۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ شىمالغا قاراپ كەتكەن. خەن قوشۇنلىرى ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلىغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولغان. مانا شۇلار مىلادىنىڭ 94 - يىلى ھونلار يۇرتىدىن غەربكە كۆچۈپ كەتمىگەن قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ، خانزادىسى پانغۇنى تەڭرىقۇت قىلىپ كۆتۈرگەن. پانغۇ تەڭرىقۇت (94—118) تارىم ۋادىسىنى تىزگىنلىۋالغان. ئۇ مىلادىنىڭ 104 -، 105 - يىللىرى خەن سۇلالىسىغا ئىككى قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، تەلىپى رەت قىلىنغان.

پانغۇ تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھونلار خەن سۇلالىسى چېگرىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، خېشى كارىدورىغا تەھدىت سېلىپ تۇرغان. پانغۇ تەڭرىقۇت مىلادىنىڭ 118 - يىلى سىيانپىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتكەن.

پانغۇ تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھونلار ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. چۈنكى خەن سۇلالىسى ئۇلارنىڭ شەرقىي ھونلار بىلەن بىرلىشىۋېلىشىدىن قورقۇپ، شۇ جايغا كۆچۈرگەن.

پانغۇ تەگرىقۇتتىن كېيىن (118 - يىلدىن كېيىن) غەربىي ھون تەگرىقۇتلىرىنىڭ نامى تارىختا مەلۇم ئەمەس. شۇندىن بۇيان غەربىي ھونلارنىڭ ھەرىكىتىگە غۇيان خان نامى بىلەن ئاتىلىدىغان ھون خانلىرىنىڭ يېتەكچىلىك قىلغانلىقى تارىخىي يىلنامىلاردا تىلغا ئېلىنىدۇ.

مىلادىنىڭ 124 - يىلى غۇيان خان باشچىلىقىدىكى غەربىي ھونلار ئارقا قوش خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، قۇمۇلدا تۇرىدىغان سۇبان باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرىنى يوقاتتى. غۇيان خان شۇ غەلىبىدىن كېيىن ئالدى قوش (تۇرپان) خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، شەرقتىن غەربكە بارىدىغان قاتناشنى تىزگىنلىۋالدى.

پادىشاھ خەن ئەندى (107—125) مىلادىنىڭ 123 - يىلى، بەن يۇن باشچىلىقىدا 500 كىشىلىك كىچىككىنە بىر قوشۇننى تارىم ۋادىسىغا ئەۋەتتى. مىلادىنىڭ 126 - يىلى بەن يۇن كۇچار قاتارلىق خانلىقلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، غۇيان خاننى مەغلۇپ قىلدى. مىلادىنىڭ 127 - يىلى خەن پادىشاھى خەن شۇنىدى بەن يۇننى جىنايەت ئۆتكۈزدى دېگەن بالا بىلەن زىندانغا سالدى.①

غەربىي ھونلارنىڭ قالغان قىسمى مىلادىنىڭ 90 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىغىچە غۇيان خان ئاتلىق يېتەكچىلىرىنىڭ باشچىلىقىدا پائالىيەت ئې-

---

① بەلگۈ: «خەن يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 11 - كىتاب، 3780 - بەتكە قارالسۇن.

لىپ بارغان. غۇيان خان باشچىلىقىدىكى غەربىي ھونلار غەربىي يۇرتتىكى (ھازىرقى شىنجاڭ) ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن خەن سۇلالىسى بىلەن 60 يىلغىچە (مىلادىنىڭ 90 – يىلىدىن 150 – يىللىرىغىچە) ئۇرۇشقان. شۇ مەزگىلدە تالاش - تارتىشتا قالغان جاي قۇمۇل بولۇپ، ئاخىرى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى تىزگىنلىۋېلىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىغان. چۈنكى شەرقىي خەن سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭى يەرلىك بۆلۈنمە كۈچلەرنىڭ بەرگەن زەربىسى ئاستىدا ھالاك بولۇشقا قاراپ يۈزلەنگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە تائىشىخۇي باشچىلىقىدىكى سىيانپىلار خەن سۇلالىسىنىڭ قورقۇنچلۇق دۈشمىنىگە ئايلانغانىدى.

7 . زابىندىر خانلىقى

مىلادىنىڭ 150 – يىللىرى غەربىي ھونلارنىڭ ئاھايىتى نۇرغۇن قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقىستاننىڭ غەربىي قىسمىغا قاراپ كۆچكەندە، ھونلارنىڭ ياشانغان ۋە ئاجىزلىرىدىن بولۇپ ئىككى يۈز مىڭ كىشى ھازىرقى كۇچارنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا تۇرۇپ قالغان. مانا شۇ ھونلار زابىندىر خانلىقى دەپ ئاتىلىدىغان دۆلەتنى قۇرغان. بۇ دۆلەت مىلادىنىڭ 150 – يىللىرىدىن 6 – ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

بۇ دۆلەت ھەققىدە: «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى.

زابىندىر خانلىقى» بابىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن:

«زابىندىر دۆلىتى ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان... ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى هونلار شىمالىي تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ قەبىلىلىرىدىن ئىدى. هونلار خەن سۇلالىسىنىڭ دۈشمەن ئاتلىق سانغۇنى تەرىپىدىن قوغلانغاندا، شىمالىي تەڭرىقۇت ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ غەربكە يۈرۈپ قاڭلىغا كەتكەن. مانا شۇ هونلارنىڭ ئاجىزلىرى يۈرۈشنى داۋام قىلالماي، كۇچارنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇلار جايلاشقان تېررىتورىيە بىر نەچچە مىڭ يولغا سوزۇلغان. ئاهالىسى 200 مىڭدىن ئاشىدۇ. لياڭجۇلۇقلار (جاڭيېلىقلار) ئۇلارنىڭ خانىنى «تەڭرىقۇت خان» دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ئېگىز هارۋىلىقلار (ئۇيغۇرلار — ئا) بىلەن ئوخشاش، ئۇلار ناهايىتى پاكىز، قىرقىماچاچ قاشلىق كېلىدۇ. يۈزلىرىگە ئىرىمچىك سۈركەيدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ يۈزلىرى يالتىراپ تۇرىدۇ، هەر كۈنى ئۈچ قېتىم ئېغىزىنى چايقايدۇ، ئاندىن كېيىن تاماق يەيدۇ. ئۇلارنىڭ دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىدا يانار تاغ بار، تاغنىڭ ئەتراپىدىكى تاشلارنىڭ هەممىسى ئېرىپ بىر نەچچە ئون يول جايغىچە ئېقىپ بارغاندىن كېيىن ئاندىن قېتىشىدۇ. كىشىلەر مانا شۇ قېتىشمىدىن دورا ياسايدۇ.»①

مىلادىنىڭ 420 - يىلى زابىندىر خانلىقىنىڭ خا-

---

① ۋېيشۇ «ۋېي سۇلالىسى، غەربىي ئەللىرى هەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 2268 - بەتكە قارالسۇن.

نى ئاۋار خانلىقى (394—551) نىڭ خاقانى تالان (414—431) بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن بىر نەچچە مىڭ كىشىنى باشلاپ ئاۋار خانلىقىنىڭ چېگراسىدىن ئۆتىدۇ. ئۇلار چېگرىدىن ئۆتۈپ يۈز يولدىن كۆپرەك يول يۈرگەندىن كېيىن ئاۋارلارنى كۆرىدۇ. ئۇلار ئاۋارلارنىڭ كىيگەن چاپانلىرىنىڭ پاسكىنىلىقى، چاچلىرىنىڭ تۇقۇلۇپ كەتكەنلىكى، قوللىرىنى يۇمايدىغانلىقىنى كۆرگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاۋار خوتۇن - قىزلىرىنىڭ يۇيۇلمىغان قاچا - قۇچىلارنى يالاۋاتقانلىقىنى كۆرگەندۇنىڭ ئۈچۈن زابىندىر خانى «مەن مانا شۇنداق ئىتلار دۆلىتىگە كىرىپ قاپتىمەن» دەپ ئارقىغا قايتقان. ئاۋار خاقانى تالان ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنى قوغلىغان بولسىمۇ، ئۇلگۈرەلمىگەن. ئۇلارنىڭ توبا خانلىقى (386—534) بىلەن ئالاقىسى ياخشى بولغان. مىلادىنىڭ 443 - يىلى توبا خانى توباتاۋغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ھەتتا توبالار بىلەن بىرلىشىپ، ئاۋارلار بىلەن ئۇرۇشقانمۇ زابىندىرلار ئىدى.

غەربىي ھونلارنىڭ مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن كېيىنكى پائالىيىتى ھەققىدە يېتەرلىك، ئېنىق مەلۇمات يوق.

II باب شەرقىي ھونلار

1. شەرقىي ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسى ئۈچۈن كۆرسەتكەن خىزمىتى

مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھون تەڭرىقۇتلۇقى غەربىي

ۋە شەرقىي هونلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، شەرقىي هون تەڭرىقۇتى بەي (خوخەنيى II) غەربىي هونلار بىلەن قارشىلىشىش يولىغا ماڭدى. شەرقىي هونلار (جەنۇبىي هونلار) خەن سۇلالىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىردى. هونلار هازىرقى گەنسۇنىڭ شەرقىدىن تارتىپ، سەنشى، سەنشىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى كۆكخوتتىن تارتىپ، باۋتو ئەتراپىغىچە بولغان جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

خەن سۇلالىسى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى باۋتو شەھىرىنىڭ غەربىگە شەرقىي هون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ ئوردىنى قۇرۇپ بەردى. ئەينى ۋاقىتتا خەن سۇلالىسى شەرقىي هونلارنى غەربىي هونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداش ئۈچۈن شەرقىي هون پايتەختىگە دۇرغۇن قوشۇن ئەۋەتتى. شەرقىي هونلارمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ جېگرىسىنى مۇداپىئە قىلىشنى ئۈستىگە ئالدى.[٧] خەن سۇلالىسى شەرقىي هونلارغا ھەر يىلى 190 مىليون سەر داچەن پۇل بېرىپ تۇردى. شۇندىن باشلاپ شەرقىي هونلارنىڭ ئاھالىسى قەدەممۇ قەدەم ئاۋۇدى.

مىلادىنىڭ 90 - يىللىرىغا كەلگەندە شەرقىي هونلارنىڭ ئاھالىسى 250 مىڭغا يەتتى. ئۇلار 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى.

«كېيىنكى خەن يىلنامىسى» نىڭ «جەنۇبىي هونلار ھەققىدە قىسسە»، «سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە»، «ئۇۋغانلار ھەققىدە قىسسە» بابلىرىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا،

شەرقىي ھونلارنىڭ ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىش مۇمكىن:

شەرقىي ھونلار خەن سۇلالىسىنىڭ دۈشمەنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشتا ئاساسلىق رول ئوينىدى. بۇنداق رولنى ئىككى تەرەپتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

مىلادىنىڭ 73 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي ھونلارغا قىلغان ھۇجۇمىدا شەرقىي ھون ئاتلىق قوشۇنلىرى ئاكتىپ قاتناشتى. بولۇپمۇ مىلادىنىڭ 89 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي ھونلارغا قىلغان يۈرۈشكە قاتناشقان 36 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننىڭ 20 مىڭى ھون ئاتلىق قوشۇنى بولغان بولسا، 8 مىڭى تىبەت ئاتلىق قوشۇنى بولۇپ، خەنزۇلاردىن قاتناشقىنى 8 مىڭ ئىدى. مىلادىنىڭ 90 -، 91 - يىللىرى خەنزۇلارنىڭ غەربىي ھونلارنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتالىشىدا شەرقىي ھونلار ھەل قىلغۇچى رول ئوينىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى شەرقىي ھونلار مىلادىنىڭ 50 - يىللىرىدىن 150 - يىللىرىغىچە پۇرسەت تاپسىلا غەربىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى.

شەرقىي ھونلار يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ سىيانپىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىغىمۇ قاتناشتى. تانشىخۇي ئىمپېراتورلۇق قىلغان مەزگىلدە ناھايىتى قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن سىيانپىلار خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ناھايىتى قورقۇنچلۇق خەۋپ ئىدى. تانشىخۇي مىلادىنىڭ 177 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي تېررىتورىيىسىگە 30 قېتىم ھۇجۇم قىلدى. خەن

سۇلالىسى تانشىخۇينى كۆيئوغۇل قىلىپ، مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، تانشىخۇي خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ تەلىپىنى رەت قىلىۋەتكەن. خەن سۇلالىسى باشقا ئامال تاپالماي، مىلادىنىڭ 177 - يىلى 30 مىڭ ئاتلىق قوشۇن (بۇ قوشۇننىڭ زور كۆپچىلىكى شەرقىي هون ئاتلىقلىرى ئىدى)نى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۈچ يۆنىلىش بويىچە سىيانپىلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ قوشۇن تانشىخۇي تەرىپىدىن تارمار قىلىندى، بىرنەچچە مىڭ كىشىلا قېچىپ قۇتۇلدى. شۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان شەرقىي هون قوشۇنلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى هالاك بولدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، شەرقىي هونلار غەربىي هونلارغا ۋە سىيانپىلارغا قارشى تۇرۇشتا خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ناهايىتى چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى.

2 . شەرقىي هونلاردا داۋالغۇش

مىلادىنىڭ 140 - يىلىغا كەلگىچە شەرقىي هونلارغا 14 كىشى تەڭرىقۇت بولدى. شەرقىي هونلار مىلادىنىڭ 48 - يىلى بۆلۈنۈپ، ئۆز قېرىنداشلىرى غەربىي هونلارغا قارشى ئۇرۇشۇپ سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلىكىنى هېس قىلدى. شۇڭا ئۇلار سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ، غەربىي هونلارغا قوشۇلۇۋېلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا يول قويمىدى.

مىلادىنىڭ 140 - يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت

بۇزۇلدى. ئاۋۋال شەرقىي ھونلارنىڭ سول قانىتىدىكى قۇلۇن خان ئۇش ئۇلۇك قول بىلگە خان بىلەن بىرلىشىپ، خانزادە چىڭيۇنى تەگرىقۇت دەقىلىپ كۆتۈردى. شەرقىي ھونلارنىڭ پايتەختى (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شىشى ناھىيىسىدە) دىكى خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. قۇلۇن خان ئۇش يەنە شەرقتىكى ئۇۋغان قەبىلىلىرى، غەربتە تىبەت قەبىلىلىرىدىن تۈزۈلگەن بىرنەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ شىشەنگە ھوجۇم قىلىپ، ئۇنى ئالدى. ئاندىن شەنشى، سەنشى، خېبېيدىكى جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. خەن سۇلالىسى ئەھۋالنىڭ خەتەرلىك باسقۇچقا كىلىپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، خېبېيلىك ئەتراپىدىكى ئۇۋغانلار بىلەن خەنزۇلاردىن تۈزۈلگەن بىر نەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، جاڭجىن ئاتلىق سانغۇننىڭ باشچىلىقىدا قۇلۇن خان ئۇشقا قارشى ماڭدۇردى. ھازىرقى سەنشىدىكى شاۋشەن ئەتراپىدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا بىر قىسىم ئۇۋغانلار ھونلار تەرىپىنى ئالدى.

مىلادىنىڭ 143 - يىلى شەرقىي ھونلار ئىچىدىكى ماشى بىر قىسىم خەنجەرۋازلارنى ئەۋەتىپ، قۇلۇن خان ئۇش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىم خانلارنى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن خەنگە مايىل ھونلار ئۇستۇنلۈككە ئىگە بولۇپ، ئۇرۇش ئاياغلاشتى. لېكىن خەن سۇلالىسى شەرقىي ھونلارنىڭ يەنە قارشى چىقىشىدىن قورقۇپ، ئۇلارنى شەنشى، سەنشى، خېبېي ئۆلكىلىرىنىڭ مەركىزى ۋە جەنۇبىدىكى جايلارغا كۆچۈردى.

مىلادىنىڭ 187 - يىلى شەرقىي هونلارنىڭ شىرو قەبىلىسى بىلەن شىئونسۇگا قەبىلىسىدىن 100 مىڭ كىشى ئىسيان كۆتۈرۈپ قالىخۇي تەڭرىقۇت (179 — 188)نى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى تىجىشى سۇيغۇ تەڭرىقۇت بولدى. ئىسيان كۆتۈرگەنلەر هونلارنىڭ شۇ قەبىلىسىدىن قۇلىغۇ دېگەن خاننى تەڭرىقۇت قىلىپ كۆتۈردى. تىجىشى سۇيغۇ تەڭرىقۇت (188 — 195) ئىسياننى باستۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزى لوياڭغا كېلىپ خەن پادىشاھىدىن ياردەم سورىدى. لېكىن مىلادىنىڭ 181 - يىلى كۆتۈرۈلگەن «سېرىق ياغلىقلار» دەپ ئاتالغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئوت يالقۇنى ئىچىدە قالغان خەن سۇلالىسى ناھايىتى چاپسان ھالاك بولۇش ئالدىدا تۇراتتى. شۇڭا تىجىشى سۇيغۇ تەڭرىقۇتقا قىلچە ياردەم بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. لوياڭدىن ئۈمىدسىز قايتقان تەڭرىقۇت بىرنەچچە مىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ بىر تارمىقى بولغان بەيبو قوشۇنلىرىغا قوشۇلدى. ئۇلار بىلەن بىرلىكتە تەيۈەن ئەتراپلىرىغا ھۇجۇم قىلدى.

دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن تىجىشى سۇيغۇ تەڭرىقۇت ۋاقىتلىق بولسىمۇ ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىلىڭ فىلىڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. ئاھالىسىنى شۇ جايلارغا ئورۇنلاشتۇردى.

شەرقىي هونلارنىڭ ئەسلى پايتەختىدە (سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىشى ناھىيىسى) تەڭرىقۇت بولغان قۇلىغۇ تەڭرىقۇت مىلادىنىڭ 189 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

شەرقىي هونلارنىڭ ئەسلى پايتەختىدە مىلادىنىڭ 189- يىلىدىن 195 - يىلىغىچە تەگرىقۇتلۇق تەختى بوش قالدى. شەرقىي هون خانلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ تۇردى.

شەرقىي هون ھۆكۈمرانلىرىدىن تىجىغى سۈيغۇ تەگرىقۇت (188 — 195)، خۇجۇچۇەن تەگرىقۇت (195 — 216) لەر فېئودال مىللەتارىستلاردىن يەن شاۋ گۇرۇھى بىلەن ساۋساۋ گۇرۇھى ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارغا ئارىلىشىپ كەتتى.

شەرقىي هون ھۆكۈمرانلىرى مىللەتارىستلار ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارغا قاتناشقان چاغلىرىدا بارغانلا يېرىدە بۇلاڭچىلىق قىلدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى مەشھۇر ئالىم سەي سەينىڭ قىزى سەي ۋېنجى شەرقىي هونلارنىڭ سول قول بىلىگە خانى تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن.

3 . شەرقىي هونلارنىڭ يوقىلىشى

مىلادىنىڭ 202 - يىلى ساۋساۋ شەرقىي هونلارنى بېقىندۇرۇۋالدى. ئۇ شەرقىي هونلارنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا خەۋپ سالىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، هونلارنى تارقىتىۋېتىش، ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ دائىرىسىنى چەكلەش، ئۇلارنى تىزگىنلەپ تۇرۇپ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇش، ئاخىرىدا تامامەن يوقىتىش تەدبىرىنى قوللانماقچى بولدى.

ساۋساۋ يۇقىرىدىكى مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 216 - يىلى خۇچۇچىئان تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھون خانلىرىنى پايتەختكە چاقىرىپ كېلىپ، ئۇلارنى نەزەربەنت قىلدى. ساۋساۋ شەرقىي ھونلارنىڭ ئوڭ قول بىلگە خانى قوبىينى ھونلار پايتەختى پىڭياڭغا ئەۋەتىپ، ھونلارنى نازارەت قىلىشقا بۇيرىدى. ساۋساۋ يۇقىرىدىكى ئىشلارنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن ھونلارنى بەش قىسىمغا ئايرىدى. ساۋساۋ بەش قىسىمغا بۆلۈنگەن ھونلارنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھەربىر قىسىمغا ھون بەگلىرىنى يېتەكچى قىلىپ قويدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن نازارەت قىلىپ تۇرۇشقا سىما نامىدا ھەربىر قىسىمغا بىردىن ئەمەلدار قويدى. بەش قىسىمغا بۆلۈنگەن ھونلارغا يېتەكچى قىلىپ تەيىنلەنگەن ھون بەگلىرىنىڭ پۈتۈن ئائىلىلىرى جىڭ ياڭ (سەنشىدىكى تەيۈەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى) دېگەن جايغا كۆچۈرۈپ كېلىندى. مانا شۇ تەدبىرلەر ئارقىلىق، ھونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقى سىمالار ئارقىلىق ساۋساۋنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

ساۋساۋ تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بىر ئوبلاستى (ئوبلاستقا سەنشىنىڭ كۈنچىلىك قىسمى، خىتاۋ رايونى، خېبېينىڭ بىر قىسمى، شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمى كىرەتتى) نىڭ ۋالىيسى لياڭشى بىر ئوبلاستتا ئولتۇراقلاشقان ھونلارغا تۆۋەندىكىدەك كۈچلۈك تەدبىرلەرنى قوللاندى؛ (1) ھونلارنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىكى بەگلەرگە يەر-

لىك ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدىن مەنسەپ بېرىپ، ئۇلار بىلەن ھون ئائىلىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ تاشلىدى. (2) ھونلارنىڭ قورامىغا يەتكەن باشلىرىنىڭ ھەممىنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، چېگرا مۇداپىئەسىگە ئەۋەتتى، بەزىدە ئۇلارنى ئۇرۇشلارغىمۇ ئېلىپ باردى. (3) ھونلارنى خەنزۇ پومېشچىكلارنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا رىغبەتلەندۈردى.

ساۋساۋ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تەدبىرلەر ئارقىلىق شەرقىي ھونلارنى مىلادىنىڭ 220 - يىلى يوقاتتى.

مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇن قۇرۇلغان ئۇلۇغ ھون ئەگرىقۇتلۇقى 500 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادىنىڭ 220- يىلى يوقالدى.

ئۈچىنچى قىسىم

ھونلار جۇڭگودا

I باب ھونلارنىڭ جۇڭگوغا كۆچۈپ كېلىشى

1. غەربىي خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش

مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا ھونلار مەغلۇپ بولۇپ . شۇ ئۇرۇشتا خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنى خۇچۇبىڭ كەگسۇنىڭ خېشى كارىدورىدىن ھونلارنى قوغلاپ چىقارغان. شۇ چاغدا ھونلارنىڭ قولى ئاتلىق خانى 50 مىڭ ھوننى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك تەسلىم بولغان ھونلار سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈرۈلۈپ گەنسۇ (كەگسۇ). شەنشى. سەنشى قاتارلىق ئۆلكەلەرنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ۋىلايەتلەركە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

قوغۇشار تەگرىقۇت ھاكىمىيەت تالىشىش يۈزىسـ

ھەن بولغان ئۇرۇشتا قېرىندىشى قۇتتۇش تەڭرىقۇت تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ مىلادىدىن 52 يىل بۇرۇن بىرنەچچە تۈمەن ئادەمنى باشلاپ (بۇنىڭ 50 مىڭى ئاتلىق قوشۇن ئىدى) خەن سۇلالىسىغا بېقىنغان. قوغۇشار مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن قوتتۇش تەڭرىقۇت ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى ھونلار پايتەختىنى تاشلاپ كەتكەندىن كېيىن، مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇن ھونلار پايتەختكە قايتقان. قوغۇشار ھونلار پايتەختكە قايتقاندا ئۆزىگە ئەگىشىپ جۇڭگوغا كەلگەن ھونلارنى باشلاپ كەتكەن بولسىمۇ، بىر قىسىم ھونلار جۇڭگودا قېپقالغان.

2 . شەرقىي خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش

مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھون تەڭرىقۇتلۇقى شەرقىي (ياكى جەنۇبىي)، شىمالىي (ياكى غەربىي) ھونلاردىن ئىبارەت، ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ شەرقىي ھون دەپ ئاتالغان قىسمى بەي تەڭرىقۇتنىڭ يېتەكچىلىكىدە جۇڭگوغا بېقىنغان. مانا شۇ شەرقىي ھونلار سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىرىپ، چېگرا بويىغا يېقىن بولغان ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ئورۇنلاشقان. شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ سانى 200 مىڭ بولسىمۇ، كېيىن كۆپىيىپ ئاۋۇپ كەتكەن.

شەرقىي ھونلار مىلادىنىڭ 48 - يىلىدىن 216 - يىلىغىچە (خەن سۇلالىسىغا قارام بولسىمۇ) ھەر

ھالدا مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە ياشىغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، شەرقىي ھونلار دۆلىتى مىلادىنىڭ 220 - يىلى ساۋساۋ تەرىپىدىن يوقىتىلغان بولسىمۇ، بەش قىسىم (سول، ئوڭ، شىمال، جەنۇب، ئوتتا) ھا بۆلۈنگەن ھونلارغا قوغۇشارنىڭ نەۋرە - ئەۋرىلىرى يېتەكچىلىككە قويۇلغان. ئۇلارغا خەن ئەمەلدارلىرى نازارەت قىلىپ تۇرغانلىقى، خەن سۇلالىسى بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرغانلىقى ئۈچۈن ھون بەگلىرى فامىلىسىنى ليۇغا ئۆزگەرتكەن. مەسىلەن، سول قانات ھونلارنىڭ يېتەكچىسى تىجىشى سونغۇ تەگرىقۇت (188 — 195) نىڭ ئوغلى ليۇباۋ (216 — 279) ئىدى. ليۇباۋنىڭ ئوغلى ليۇ يەنمۇ سول قانات ھونلارغا 30 يىل (279 — 310) يېتەكچى بولغان.

سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىرگەن ھونلار 19 ئۇرۇقتىن ئىبارەت ئىدى. ھەر بىر ئۇرۇق ئۆز ئالدىغا بىر قەبىلە ئىدى. مانا شۇ ئۇرۇقلار ئىچىدە تۇغا ئۇرۇقى ئەڭ ئېسىل ئۇرۇق ھېسابلىناتتى. تۇغالار نۇرغۇن ئۇرۇقلارغا يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئۇلار ئەزەلدىن تارتىپ ئەنئەنىۋى ئابرويىغا ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ چاقىرىق كۈچى ناھايىتى چوڭ ئىدى. مىلادىنىڭ 280 - يىللىرى جۇڭگودىكى ھونلار ئاھالىسى بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىدىن ئاشقان.

II باب ھونلارنىڭ جۇڭگودا قۇرغان دۆلەتلىرى

جۇڭگو تېررىتورىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان ھونلار 4 -

ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، 5 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغىچە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، هون تۇغا دۆلىتى (304 — 329)، هون دۆلىتى (319 — 350)، تۇبا هون دۆلىتى (407 — 431)، هون قۇتىقۇ دۆلىتى (397 — 460) قاتارلىق تۆت دۆلەت قۇرغان. تۆۋەندە بۇ دۆلەتلەرنى قىسقىچە بايان قىلىمىز.

1. هون - تۇغا دۆلىتى

427 يىل هۆكۈم سۈرگەن خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 220 - يىلى تارىخ سەھنىسىدىن چۈشتى. شۇندىن باشلاپ جۇڭگودا ۋېي (220 — 260)، چۇ (221 — 265)، ۋۇ (222 — 280) دىن ئىبارەت ئۈچ پادىشاھلىق پەيدا بولدى.

مىلادىنىڭ 280 - يىلىغا كەلگەندە ۋېي پادىشاھلىقىدىكى سىما ئۇرۇقىدىن بولغان سىمايەن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۈچ پادىشاھلىقنى يوقىتىپ، جىن (265—420) سۇلالىسىنى قۇردى.

مىلادىنىڭ 291 - يىلى جىن سۇلالىسى هۆكۈمران گۇرۇھى ئۆزئارا تەخت تالىشىپ ئىچكى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ ئۇرۇش 16 يىل (291 — 306) داۋام قىلدى. سەككىز خان بىر - بىرى بىلەن هايات - ماماتلىق ئۇرۇشلارنى قىلىپ، نۇرغۇن قانلارنىڭ تۆكۈلۈشىگە سەۋەبچى بولدى.

مىلادىنىڭ 304 - يىلى هون خانزادىسى لىيۇ

يەن جىن سۇلالىسىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قوشۇن تارتىپ چىقتى ۋە ئۆزىنى خان دەپ جاكالىدى. ليۇيەن جىن سۇلالىسىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلاردا غەلىبە قىلدى. 308 - يىلى ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكالىدى، پىڭ ياڭ ① شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. ليۇيەن 309 - يىلى ليۇ چىڭ باشچىلىقىدىكى خون قوشۇنلىرىنى لوياڭغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار يەنچىڭ ناھىيىسىدە ئەر - ئايال بولۇپ، ئۈچ تۈمەندىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى.

310 - يىلى ليۇيەن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ليۇسۇڭ پادىشاھ بولدى. ليۇ سۇڭ 311 - يىلى لوياڭنى، 316 - يىلى چاڭئەننى بېسىۋالدى. جىن سۇلالىسى خونلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. جىن سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىكى بىر قىسىم خانىزادىلار جەنۇبقا قاراپ قاچتى. ئۇلار 317 - يىلى جىنلىڭ (ھازىرقى نەنجىڭ) نى پايتەخت قىلىپ. تارىختا «شەرقىي جىن» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇردى. باشتا خونلار ئاغدۇرۇپ تاشلىغان جىن دۆلىتى تارىختا «غەربىي جىن» دەپ ئاتالدى. «غەربىي جىن» 52 يىل (265 — 316)، «شەرقىي جىن» 104 يىل (317 — 420) ھۆكۈم سۈرگەن.

ليۇ سۇڭ مىلادىنىڭ 316 - يىلى پايتەختىنى پىڭياڭدىن چاڭئەنگە يۆتكىدى. ئۇ چاڭئەنگە كېلىپ ئىككى يىلدىن كېيىن 318 - يىلى) ئالەمدىن ئۆت-

---

① پىڭ ياڭ — ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ لىنفىن ناھىيىسى تەۋەلىكىدە.

تى. ئۇنىڭ ئورنىغا لىيۇتسەن پادىشاھ بولدى.

هونلار قۇرغان مانا شۇ دۆلەت 26 يىل ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ دۆلەتنى هونلارنىڭ تۇغا ئۇرۇقى باش بولۇپ قۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى «ھون تۇغا دۆلىتى» دەپ ئاتىسا بولىدۇ. بۇ دۆلەتنى قەدىمكى چاغدىكى جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۆز ئادەتلىرىگە يارىشا ھەر خىل نام بىلەن «خەن»، «ئالدىنقى جاۋ» دەپ ئاتاشقان.

2 . هون دۆلىتى

سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىرگەن هونلارنىڭ 19 ئۇرۇققا بۆلۈنىدىغانلىقى باشتا ئېيتىپ ئۆتۈلگەنىدى. مانا شۇ ئۇرۇقلارنىڭ ئىچىدە قانقۇي دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئۇرۇق بار ئىدى. بۇ ئۇرۇق قەدىمكى، جۇڭگو تارىخلىرىدا «جېي» دەپ يېزىلغان.

«جېي» لار ئۆزىنىڭ تالانتلىق باتۇر يېتەكچىسى، غىجۇ باشچىلىقىدا كۈچلۈك دۆلەت قۇرغان. بۇ هون دۆلىتى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان هون ـ تۇغا دۆلىتى ئىچىدىن ئايرىلىپ ۋۇجۇتقا كەلگەن.

غىجۇ باشتا هون - تۇغا دۆلىتىنىڭ سانغۇنلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ لىيۇيەن قۇرغان هون دۆلىتىنىڭ كۈچىيىپ بېرىشىغا كۆپ ھەسسە قوشقان. مىلادىنىڭ 318 - يىلى لىيۇتسەن پادىشاھ بولغان چاغدا غىجۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ ھازىرقى خېبېيدىكى شۇندىنى پايتەخت قىلىپ مۇستەقىل بولۇۋالدى. غىجۇ 319 - يىلى ئۆزىنى خان دەپ جاكا-

لدى. غىجۇ بىلەن لىيۇتسەن ئارىسىدا قاتتىق ئۇرۇشلار يۈز بەردى. غىجۇ مىلادىنىڭ 328 - يىلى هون - تۇڧا دۆلىتىنىڭ خانى لىيۇتسەننى ئۆلتۈردى. غىجۇ بۇددىست بولۇپ، جۇڭگودا بۇددا دىنىنىڭ تېخمۇ كەڭ تارقىلىشىغا كۆڭۈل بۆلدى. ئۇنىڭ يېنىدا ھىندىستاندىن كەلگەن بۇددا چىن ئاتلىق بۇددا «ئەۋلىياسى» بار ئىدى. غىجۇ بۇددا چىننىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاجايىپ ھەيۋەتلىك بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى سالدۇرغان.

غىجۇ مىلادىنىڭ 333 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جىيەنى شىخو غىجۇنىڭ ھەممە ئوغۇللىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى خان بولدى. ئۇ مىلادىنىڭ 349 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. شىخونىڭ ئاسرانىدى ئوغلى رەنمىن (خەنزۇ) هون دۆلىتىنى يوقاتتى. جۇڭگو تارىخچىلىرى بۇ دۆلەتنى «كېيىنكى جاۋ دۆلىتى» دەپ ئاتىغان

3 . توبا - هون دۆلىتى

مىلادى 3 - ئەسىردىن باشلاپ 5 - ئەسىرگىچە بولغان ئۇزۇن بىر مەزگىلدە هونلار بىلەن باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئارا چېتىشىپ كېتىشىدىن «توبا-هون» دەپ ئاتىلىدىغان هونلار كېلىپ چىققان. تارىختا: «دادىسى هون، ئانىسى سايىبىلاردىن تۆرەلگەن» لەرنى. شىمالىقلار «توبا- هون» دەيدۇ، دېيىلگەن.

توبا- هونلارنىڭ خانزادىلىرىدىن بىرى غىران بور-

بور مىلادىنىڭ 407 - يىلى توبا - ھون دۆلىتىنى قۇرغان. بۇ دۆلەتنى جۇڭگو تارىخىدا «شىيا دۆلىتى» دەپ ئاتايدۇ. غىران بور - بور ناھايىتى شەپقەتسىز بىر زالىم ئىدى. ئۇ خەنزۇ تۆرەزادىلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، ئۆز دۈشمەنلىرىگە قارشى قىلغان ئۇرۇشلاردا دائىم دېگۈدەك غەلىبە قىلغان. مىلادىنىڭ 410 - يىللىرى توبا - ھون دۆلىتى قۇدرەتلىك بىر دۆلەتكە ئايلانغان. غىران بور - بور مىلادىنىڭ 413 - يىلى خەلقتىن 600 مىڭ ئادەمنى ئىشلىتىپ، تۇڭۋىنچىڭ (ھازىرقى شەنشىنىڭ خېڭشەن ناھىيىسىدە) شەھىرىنى سالدۇرۇپ، بۇ يەرنى پايتەخت قىلغان. بۇ يېڭى پايتەختنىڭ سېپىل ھۇلىنىڭ قېلىنلىقى 30 قەدەم، ئېگىزلىكى 15 مېتىر كېلەتتى. شەھەر سېپىلىنى ياساشقا ئىشلەتكەن توپا پىشۇرۇلغان، سېپىل قوپۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، سېپىل تېمىغا بىگىزنى تىقىپ كۆرۈشكەن. ئەگەر سانجىلغان تۆمۈر بىگىز تامغا بىر سۇڭ كىرگەنلا بولسا، سېپىلنى قوپارغانلار ئۆلتۈرۈلگەن. شەھەر ئىچىدىكى ئوردا سېپىلىنىڭ قېلىنلىقى سەككىز مېتىر كېلەتتى. ئوردا سېپىلىنىڭ پۇختا، جىڭلىقىدىن قىلىچ، پالتا قاتارلىق نەرسىلەرنى بىلەشكىمۇ بولاتتى. غىران بور - بور پايتەختنى قۇرۇپ چىققۇچى ئىشچى ۋە ئۇستىلاردىن بولۇپ، ئاز دېگەندە بىر نەچچە مىڭ كىشىنى ئۆلتۈرگەن.①

مىلادىنىڭ 417 - يىلى شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ

---

① پەنۇنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە، 337 - ۋە 338 - بەتلەرگە قارالسۇن.

ھەشۇر سانغۇنى ليۇيۇ «كېيىنكى چىن دۆلىتى» (بۇ دۆلەتنى تىبەتلەر قۇرغان) نىڭ پايتەختى چاڭئەنگە بېسىپ كىرىپ، «كېيىنكى چىن دۆلىتى» نى يوقاتقان. ئۇ 12 ياشلىق ئوغلى ليۇيىجىڭنى ئورغۇن قوشۇنغا باش قىلىپ چاڭئەننى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىپ ئېلىش ئۈچۈن نەنجىڭگە كەتكەن. بۇ ئەھۋالنى بايقاپ يۈرگەن غىران بور - بور مىلادىنىڭ 418 - يىلى چوڭ قوشۇننى باشلاپ چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلغان. ليۇيۇنىڭ چاڭئەننى قوغداشقا قالدۇرغان سانغۇنلىرى ئۆز ئارا بىر - بىرىنى قىرىشقا كىرىشىپ كەتكەن. بۇنداق ئەھۋالدا قالغان ليۇيىجىڭ قېچىپ قۇتۇلغان.

غىران بور - بور چاڭئەننى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكالىغان. ئۇ مىلادىنىڭ 425 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئورنىغا ئوغلى غىران چان پادىشاھ بولغان.

غىران چان (425 — 427)، غىران تىن (427— 431) لار، پادىشاھ بولغان مەزگىلدە، توبا - ھون دۆلىتى بىلەن شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقى (386 — 534) ئارىسىدا ئۈزلۈكسىز ئۇرۇشلار بولغان. 426 - يىلى شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرى تۇڭۋەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان، چاڭئەننى بېسىۋالغان، 427 - يىلى تۇڭۋەننىمۇ بېسىۋالغان. غىران چان گەنسۇدىكى تيەنشۈي (تەڭرى سۇ) ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا قېچىپ كەتكەن. 428 - يىلى شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرى غىران چاننى ئەسىر قىل-

مان. غىران چاپ ئەسىرگە چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن، غىران تىن پادىشاھ بولۇپ، ئۇ كەنسۇدىكى فىڭياڭغا جايلىشىۋالغان. ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ۋېي قوشۇنلىرى تار-مار قىلىنغان. غىران تىن شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن بىر نەچچە يىل ئۇرۇشقان. ئۇ 431 - يىلى غەربىي چىن دۆلىتى (بۇ دۆلەتنى سايىپلار قۇرغان)نى يوقاتقان. ئۇ شۇ يىلى بىر نەچچە مىڭ ئادەمنى باشلاپ خېشى كارىدورىغا كەتمەكچى بولغان. ئۇ خېشى كارىدورىغا كېتىش ئۈچۈن دەريادىن ئۆتۈۋاتقاندا، شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقىغا بېقىندىغان تۇيغۇنلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان.①

4. ھون - قۇتقۇ دۆلىتى

تارىخىي سەۋەبلەرگە كۆرە، ھازىرقى كەنسۇنىڭ بەزى جايلىرىدا قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ ھونلار ياشاپ كەلگەن. مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى غەربىي ھونلارنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن قىسمى ئورتا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيانىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىنمۇ، يەنە شەرقىدە بىر قىسىم ھونلار تۇرۇپ قالغان. تۇرۇپ قالغان ھونلارنىڭ «لۇشۇي ھونلىرى» دەپ ئاتىلىدىغان قىسمى كەنسۇدا «ھون قۇتقۇ دۆلىتى» نى قۇرغان.

قەدىمكى چاغلاردا ھونلارنىڭ دۆلەت تەشكىلىيدىكى قائىدە بويىچە سول قول، ئوڭ قول قۇتقۇ دەپ ئاتىلىدىغان مەن-

---

① پەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە، 337 - ۋە 336 - بەتلەرگە قارالسۇن.

سەپدارلار بولاتتى. لۇشۈي هونلىرىنىڭ ئاتا بوۋىلىرى سول قۇتقۇ مەنسىپىدە بولۇشقا نىكەن. شۇڭا لۇشۈي هونلىرىنىڭ خانلىرى «قۇتقۇ» دېگەن مەنسەپ ئاتالغۇسىنى ئۆزلىرىگە فامىلە قىلىپ ئېلىشقان. لۇشۈي — هازىرقى كۆكنۇر (چىڭخەي) دىكى شىنىڭ شەھىرىنىڭ غەربىدىكى بىر دەريانىڭ نامى، تارىخچىلار مانا شۇ دەريانىڭ ئەتراپىدا ياشىغان هونلارنى «لۇشۈي هونلىرى» دەپ ئاتاشقان.

لۇشۈي هونلىرىنىڭ مەشهۇر خانى قۇتقۇ مونسۇن مىلادىنىڭ 400 - يىلى گەنسۇدا هۆكۈمرانلىق قىلىدىغان دەنىيە ئاتلىق سانغۇننى ئۆلتۈرۈپ، جاگىينى بېسىۋالدۇ. قۇتقۇ مونسۇن خانلىق قىلغان مەزگىلدە (400 — 432) هون قۇتقۇ دۆلىتى تازا كۈچىيىدۇ. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى دائىرىسىگە گەنسۇنىڭ غەربىي كارىدورى، كۆكنۇرنىڭ بىر قىسمى، تارىم ۋادىسىنىڭ بىر قىسمى (لوپنۇر، تۇرپان ئويمانلىقى) كىرگەن.

قۇتقۇ مونسۇن مىلادىنىڭ 414 - يىلى گوزاڭ شەھىرىنى بېسىۋالدۇ. ئۇ 420 - يىلى غەربىي لياڭ خانلىقى (گەنسۇنىڭ غەربىدە) نى يوقىتىپ، ئۇنىڭغا قاراشلىق يەتتە ۋىلايەتنى بېسىۋالدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇتقۇ مونسۇن قۇرغان دۆلەت بايلىقى مول بىر دۆلەتكە ئايلىنىدۇ، ئۇرۇش هادىسىلىرى ئازىيىدۇ. دۆلەتتە بۇددا دىنى ئەۋج ئالىدۇ. قۇتقۇ مونسۇن گوزاڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن يۈز يول يىراقلىقتىكى تاغ قىيالىرىغا (بۈگۈنكى ۋۇۋېيدىكى تيەن تىشەن تېغى قىياسىغا) بۇددا ئەۋلىياسى ساكيا-

مۇنىڭ چوڭ بۇتلىرىنى ياساتقۇزىدۇ. بۇنداق بۇتلار ناھايىتى ھەيۋەتلىك بولۇپ، كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. قۇتقۇ مونسۇنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقادى كۈچلۈكلىكىنى ئاڭلىغان ھىندىستانلىق مەشھۇر بۇددىست دىھارماراكشا ھۇن قۇتقۇ دۆلىتىگە كېلىدۇ. ئۇ باشتا كەشمىر، كۇچار قاتارلىق دۆلەتلەردە تۇرغان، كېيىن لوپنۇر ئەتراپىدىكى لولان خانلىقىغا كەلگەن. بۇددا مۇخلىسى بولغان لولان خانى دىھارماراكشانى ناھايىتى قىزغىن قارشى ئېلىپ، ئىززەت - ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، دىھارماراكشا لولاندا تۇرغان مەزگىلدە خانىنىڭ سىڭلىسى بىلەن ناتوغرا مۇناسىۋەتتە بولغانىكەن. بۇ ئىش ئاشكارىلىنىپ قالغاندا، دىھارماراكشا لولاندىن ئوغرىلىقچە قېچىپ، قۇتقۇ مونسۇنىڭ قېشىغا كەلگەن. دىھارماراكشا قۇتقۇ مونسۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغىنى ئۈچۈن ئۆزىنى سىرلىق كۆرسىتىپ، جىن - ئالۋاستىلارنى ئىشقا سېلىپ، ھەرخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاش ھەم كۆپ ئوغۇل تۇغدۇرۇشنىڭ ھېكمەتلىرىنى بىلىمەن، دەپ تونۇشتۇرغان. قۇتقۇ مونسۇن دىھار ماراكشاغا قىزلىرى ۋە كېلىنلىرىگە ئەر بىلەن ئايال ئارىسىدا بولىدىغان ئالاقىنىڭ سەنئىتىنى ئۆگىتىشنى تاپشۇرغان. ئۆزىنى ئەۋلىيا قىلىپ كۆرسەتكەن دىھار ماراكشا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قۇتقۇ مونسۇنىڭ قىزلىرى ۋە كېلىنلىرىنىڭ ھەممىسى بىلەن ناتوغرا مۇناسىۋەتتە بولغان. دەل شۇ مەزگىلدە شىمالىي ۋېي پادىشاھى توباتاۋ (424 — 451) مون

قۇتقۇ دۆلىتىدە دىھارماراكشا ئاتلىق ئەۋلىيانىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ قۇتقۇ مونسۇنغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەلچىلەر يېتىپ بارغان ھامان دىھارماراكشانى ئۇلارغا قوشۇپ شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقىغا ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر تەلەپ ئورۇنلانمىسا، توباتاۋ ئۆزى قوشۇن تارتىپ قۇتقۇ مونسۇن ئۈستىگە بېسىپ بارىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلىدۇ. لېكىن قۇتقۇ مونسۇن توباتاۋنىڭ تەلەپلىرىگە پىسەنت قىلماي، ئۇنى قەتئىي رەت قىلىدۇ. شىمالىي ۋېي ئەلچىلىرى قۇرۇق قول قايتىدۇ. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي دىھارماراكشانىڭ ئىپلاسلىقى ئاشكارىلىنىپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن ناھايىتى غەزەپلەنگەن قۇتقۇ مونسۇن دىھارماراكشانى يوغان كالتەك بىلەن ئۇرۇپ، قىيناپ ئۆلتۈرىدۇ.

قۇتقۇ مونسۇن مىلادىنىڭ 433 - يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئورنىغا ئوغلى قۇتقۇ مۇقان پادىشاھ بولىدۇ. قۇتقۇ مۇقان يەتتە يىل خانلىق تەختىدە ئولتۇرىدۇ. شىمالىي ۋېي پادىشاھى مىلادىنىڭ 439 - يىلى ناھايىتى چوڭ قوشۇننى باشلاپ ھون قۇتقۇ دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. قۇتقۇ مۇقان باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى گوزاڭ شەھىرىنىڭ سىرتىدا بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولىدۇ، قۇتقۇ مۇقان ئەسىرگە چۈشىدۇ. توباتاۋ 100 مىڭدىن ئارتۇق ھونلارنى ئەسىر قىلىپ ئېلىپ كېتىدۇ. قۇتقۇ مۇقان توباتاۋغا ئەسىرگە چۈشكەندە قۇتقۇ مونسۇننىڭ ئوغلى، ئارگۇ ئاتلىق ئوغۇللىرى بىر قىسىم ھونلارنى باشلاپ دۇڭخۇاڭغا چېكىنىدۇ. ئاندىن ئۇلار 12 مىڭ كىشىنى باشلاپ دۇڭخۇاڭدىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ، قۇم چۆللىرى-

دىن ئۆتۈپ لولانغا كەلگىچە 6000 كىشى ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلىدۇ. ھۇنلارنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان لولان خانى بىر قىسىم ئاھالىسىنى باشلاپ چەرچەنگە قېچىپ كېتىدۇ. ئوغوي بىلەن ئارگۇ لولاندا بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن تۇرپانغا كېلىدۇ. تۇرپان ھون قۇتقۇ دۆلىتىنىڭ بىر ۋىلايىتى بولۇپ. ئۇ يەردە قۇتقۇ مونسۇننىڭ ئوغلى قۇتقۇ پاتاي ۋالىيلىق قىلاتتى. مىلادىنىڭ 440 - يىلىدىن باشلاپ ھون قۇتقۇ دۆلىتىنىڭ پايتەختى تۇرپان بولىدۇ.

ھون قۇتقۇ دۆلىتى تۇرپاننى پايتەخت قىلغاندىن باشلاپ ئاۋارلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇردى. ئاخىرى ھون قۇتقۇ دۆلىتى مىلادىنىڭ 460 - يىلى ئاۋارلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ھون قۇتقۇ دۆلىتىگە 440 - يىلىدىن 460 - يىلىغىچە ئوغوي، ئارگۇلار خان بولغان. ئارگۇ مىلادىنىڭ 460 - يىلى ئاۋارلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى 60 يىل (400 — 460) ھۆكۈم سۈرگەن ھون قۇتقۇ دۆلىتىنى «شىمالىي لياڭ» دەپ ئاتاشقان.

ھونلار، جيەلەر، سيانپىلار، چاڭلار، دىيلار (بۇ ئىككىسى تىبەت) نىڭ جۇڭگودا دۆلەت قۇرۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى «بەش خۇلارنىڭ جۇڭگونى قالايمىقان قىلغانلىقى» دەپ ئاتاشقان.

تۆۋەندىكى ھونلارنىڭ جۇڭگودا قۇرغان دۆلەتلىرىنىڭ ئەھۋالىنى قىسقىچە چۈشەندۈرىدىغان جەدۋەلدۇر.

دۆلەت نامى	دۆلەتنى قۇرغۇچى	مىللىتى	پايتەختى	تېررىتورىيىسى	ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى	تابىسى دۆلەتە يوقاتقان
خۇن - تۇغا دۆلىتى	لىيۇيەن	خۇن	چاڭئەن	خازىرقى خېبېي، سەنشى خېنەن، شەنشىلەرنىڭ بىرقىسمى	304 — 329	خۇن دۆلىتى
خۇن دۆلىتى	قىجۇ	خۇن	يە	خازىرقى خېنەن، خېبېي، سەنشى، سەندۇڭ، شەنشى ۋە جاڭسۇ، ئەنخۇي، گەنسۇ، لياۋنىڭ خۇبېي قاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ بىر قىسمى	319 — 350	رەنۋېي
تۆبا خۇن دۆلىتى	غەران بور بور	خۇن	تۇڭۋەن	خازىرقى شەنشىنىڭ شىمالىي ۋە ئىچكى موڭغۇلىيەنىڭ بىر قىسمى	407 — 431	تۇيغۇنلار
خۇن دۇنقۇ دۆلىتى	دۇنقۇ مەڭسۇن	خۇن	جاڭيې	گەنسۇنىڭ غەربى كارىدورى، كۆكنۇرنىڭ بىر قىسمى، لوپنۇر، تۇرپان.	400 — 460	ئاۋارلار

تۆۋەندىكى 4 دۆلەت خانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

هون سوغا خانلىرى

1	لىۇيەن	304—309 - يىللار
2	لىۇسۇڭ	410—417 - يىللار
3	لىۇتسەن	418 - يىلى
4	لىۇياۋ	418—428 - يىللار
5	لىۇشى	429 يىلى

هون دۆلتىنىڭ خانلىرى

1	شىلې (شىل)	319 — 333 - يىللار
2	شىخۇڭ	334 يىلى
3	شىخۇ	335 — 349 - يىللار
4	شىزۇن	449 يىلى
5	شىجەن	450 يىلى

هون توبا دۆلتىنىڭ خانلىرى

1	خىران بور بور	407 — 424 - يىللار
2	خىران چان	425 — 427 -يىللار
3	خىران تىن	428 — 431 - يىللار

هون قۇتقۇ دۆلتىنىڭ خانلىرى

1	قۇتقۇ مونسۇن	400 — 432 يىللار
2	قۇتقۇ موقان	433 — 439 - يىللار
3	قۇتقۇ ئۇغۇي	440 — ؟
4	قۇتقۇ ئاركۇ	يىللار 460 — ؟ يىللار

ھونلارنىڭ بىر قىسمى تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە سەددىچىن سېپىلى ئىچىگە كۆچۈپ كىرىپ، جۇڭگودا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، بىر مەزگىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسىمۇ، ئاخىرىغا كېلىپ خەنزۇلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىپ كەتكەن.

ئۈچىنچى قىسىم

ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمى

مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن ۋۇجۇتقا كەلگەن ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقى (ئىمپېراتورلۇقى) ۋاقتىدا ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسىنىڭ قانداقلىقى ھەققىدە ھېلىغىچە تالاش - تارتىش مەۋجۇت. بەزى تارىخچىلار: ھونلار قۇللۇق جەمئىيەتتە ئىدى، دېيىشسە، يەنە بەزى تارىخچىلار: ھونلار فېئوداللىق جەمئىيەتتە ئىدى، دېيىشىدۇ. ھونلارنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرى زادى قانداق؟ مېنىڭچە، ئۇ ھەرگىزمۇ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت ئەمەس. ئىپتىدائىي جەمئىيەت تېخىمۇ ئەمەس، بەلكى يېرىم پاترىئارخاللىق تۈزۈمىدىكى يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەت...! «تەڭرىقۇت — پۈتكۈل دۆلەت بويىچە ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا فېئوداللىق، سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەن».①

---

① «ھونلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 223 ـ بەتكە قارالسۇن.

ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمىنىڭ خېلى مۇكەممەللىكىگە قارىغاندىمۇ، ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى بەزى تارىخچىلار ئېيتقانىدەك قۇللۇق تۈزۈمىدە بولماستىن، فېئوداللىق تۈزۈمىدە ئىدى. بۇنداق ئەھۋاللارنى ھونلارنىڭ ئۆز زامانىسىغا يارىشا خېلى مۇكەممەل بولغان ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمى ئارقىلىق كۆرۈش مۇمكىن.

I. باب ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى

1. تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىسلىق تۈزۈمى

ھونلاردا تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە تەڭرىقۇتنىڭ بىر تۇغقانلىرى ئەمەس، ئوغۇللىرى ۋارىسلىق قىلاتتى.

مىلادىدىن 210 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئاتىسى تۈمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈشى ھون ئۇرۇقچىلىق جەمئىيىتىنىڭ دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى ۋە پادىشاھ مۇستەبىتلىك سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ قالماستىن، ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئاتىسى، ئۆگەي ئانىلىرىنى، ئۇكىلىرىنى، بويسۇنمىغان ھون ۋەزىرلىرىنى... ئۆلتۈرۈشى يېڭى تۈزۈم بىلەن كونا تۈزۈم ئارىسىدىكى كەسكىن كۈرەشنىڭ ئىنكاسى، باتۇرنىڭ تەڭ-

رىقۇت بولۇشى ئۆزرۈق تەزالىرىنىڭ سايلاپ چىقىشى بىلەن ئەمەس، زورلۇق كۈچ بىلەن ھاكىمىيەت تارتىۋېلىپ، كونا تۈزۈمنى يوقىتىش ئارقىلىق بولغان. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئاتىسى تۈمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ تەڭرىقۇت بولۇشى — ھونلارنىڭ جەمئىيىتى، سىياسىسىنىڭ ئالغا باسقانلىقى، ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ روشەن بەلگىسى ئىدى. جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ھاكىمىيەت تەشكىلى، ئەمەلدارلىق تۈزۈمى مۇكەممەللىشىپ، قانۇن يۈرگۈزۈلۈپ، دۆلەت ھاكىمىيىتى مۇستەھكەم بىر ھالغا كەلگەن.①

ھونلاردا تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىدە ئاتا ئورنىغا ئوغلىنىڭ تەڭرىقۇت بولۇشى باتۇر تەڭرىقۇتتىن باشلاپ مۇقىملاشقان. تارىخىي پاكىتلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە: تۈمەن تەڭرىقۇتتىن (240 — 210) تارتىپ، باتۇر تەڭرىقۇت (210 — 174)، كىيوك تەڭرىقۇت (174 — 161)، كونچىن تەڭرىقۇت (161 — 126)، ئىل چىشىسى تەڭرىقۇت (126—114)، ئۇۋىي تەڭرىقۇت (114 — 105)، ئۇيشىلۇر تەڭرىقۇت (105 — 108)، قولغۇ تەڭرىقۇت (102 — 101) غىچە بولغان سەككىز تەڭرىقۇتنىڭ ئىچىدە، قولغۇ تەڭرىقۇتتىن باشقا (ئۇيشىلۇرنىڭ تاغىسى ئىدى) ھەممىسى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا تەڭرىقۇت بولۇش تۈزۈمى بويىچە تەڭرىقۇت بولغان. كېيىنكى چاغلاردا ھونلار ئىچىدە

---

① «ھونلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە، 214- بەتكە قارالسۇن.

يۈز بەرگەن ھاكىمىيەت ئالمىشىشتىكى ئاساسىي سەۋەب ئاتا ئورنىغا ئوغلىنىڭ تەگرىقۇت بولۇش تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن شولۇي قانقۇي تەگرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن باشلانغان ئىچكى ئۇرۇشلار ئەنە شۇنىڭغا ناھايىتى ئوبدان مىسال بولىدۇ. چۈنكى شۇ چاغدا چوڭ ئالچى جانقۇي ئۇكىسى تاۋرۇنچى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئوڭ قول بىلگە خان توجۇتانىنى ئويانغۇتى تەگرىقۇت نامىدا تەختكە چىقارغان. ئەسلىدە ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىللىي قائىدىسى بويىچە شولۇي قانغۇي تەگرىقۇتنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى تەگرىقۇت بولۇشى لازىم ئىدى.

2. ئەمەلدارلىق تۈزۈمى

باتۇر تەگرىقۇت بولغاندا، ئەڭ ئاۋۋال دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشكە كىرىشكەن. ئۇ دۆلەتنى باشقۇرۇشتا 24 خىل دەرىجىگە بۆلۈنگەن ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئورناتقان.

تەگرىقۇت ھونلاردا ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران ئىدى. تەگرىقۇت دېگەن سۆز «خۇدانىڭ ئوغلى» ياكى «خۇدا بەرگەن بەخت» دېگەن مەنانى بېرەتتى. تارىخىي مەلۇماتلار («تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەن يىلنامىسى») غا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن «سون تەگرىقۇتى» دېگەن نام تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىسمى نامەلۇم

بولغان بۇ تەڭرىقۇتنىڭ تىلغا ئېلىنىشى ھونلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۆز خانلىرىنى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم. سىماچيەن ھونلارنىڭ چوڭۇي ئاتىلىق خانى ئۇستىدە توختىلىپ، ئۇنى «ھونلارنىڭ بوۋىسى» دەيدۇ. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، چوڭۋى مىلادىدىن 1766 يىل بۇرۇن ئۆتكەن. ① شۇنداق بولغاندا، ھونلارنىڭ بوۋىسى ھېسابلانغان چوڭۋى بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇن ياشىغانىكەن. بىرقەدەر ئىشەنچلىك تارىخىي خاتىرىلەردە ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ نامى تۇمەن تەڭرىقۇت (240 — 210) دىن باشلاپ تىلغا ئېلىنىشقا باشلىغان.

باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) تەڭرىقۇتتىن باشقا يەنە 24 خىل دەرىجگە بۆلۈنگەن ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۈچۈن خانلار، بەگلەرنى تەيىنلىگەن. مەسىلەن:

(1) سولقول بىلگەخان. (2) ئوڭ قول بىلگەخان. 3) يابغۇر (باش ۋەزىر). (4) سول قول قۇتەغۇ. (5) ئوڭ قول قۇتەغۇ. (6) سول قولخان. (7) ئوڭ قولخان. (8) سول قول ئۇلۇغ سانغۇن. (9) ئوڭ قول ئۇلۇغ سانغۇن. (10) سول قول ئۇلۇغ تۇتۇق بەگ. (11) ئوڭ قول ئۇلۇغ تۇتۇق بەگ. (12) سول قول ئۇلۇغ خەزىنە بېگى. (13) ئوڭ قول ئۇلۇغ خەزىنە بېگى. (14) باتىسخان. (15)

---

① «موڭغوللار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار» خەنزۇچە، 10 - بەتكە قارالسۇن.

(15) تۈمەن بېشى. (16) مىڭبېشى. (17) يۈز بېشى. (18) ئون بېشى... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تەڭرىقۇت ئالىي ھۆكۈمران سۈپىتىدە دۆلەتنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ۋە تاشقى سىياسىتىدىكى بارلىق چوڭ ھوقۇقلىرىنى يابغۇ (باش ۋەزىر)، سول قول قۇتىغۇ، ئوڭ قول قۇتىغۇ (ۋەزىرلەر) ئاتلىق ۋەزىرلەرنىڭ ياردەمچىلىكىدە يۈرگۈزەتتى. قۇتىغۇلار بولسا ھونلاردا ئىسىل ئۇرۇق ھېسابلىنىدىغان غويان، لان، شابۇ قاتارلىق ئۈچ ئۇرۇقتىن تەيىنلىنەتتى. ھون تەڭرىقۇتلىرى ئوغۇللىرىنى ماناشۇ ئۈچ ئۇرۇقنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلەندۈرەتتى.

غويان ئۇرۇقىدىن تەيىنلەنگەن قۇتىغۇلار تەڭرىقۇتنىڭ سول تەرىپىدە، لان، شابۇ ئۇرۇقىدىن تەيىنلەنگەن قۇتىغۇلار تەڭرىقۇتنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇراتتى.

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ پايتەختى ھازىرقى كۆكخوت شەھىرى (ئىچكى موڭغۇلدا) نىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تەڭرى بالىق ئىدى. كېيىنچە ھونلار پايتەختنى ئورخۇن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى خوشو سايرام كۆلىنىڭ بويىغا يۆتكەپ كەتكەن. تەڭرىقۇت، ئالچى (خانىش) پايتەختتىكى ئوردىدا تۇراتتى.

باتۇر تەڭرىقۇت ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تېررىتورىيىسىنى تۆت قىسىمغا بۆلۈپ باشقۇرۇشنى يولغا قويغان. تەڭرىقۇت ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆزى بىۋاستە باشقۇراتتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئوغۇللىرىدىن تەيىنلەنگەن سول قول بىلگە خان ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ

شەرق قىسمىنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئايرىم ئوردىسى بولۇپ، ئورنى قورۇلۇن دەرياسى (ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدە) نىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا ئىدى. سول قول بىلگە خان باشقۇرىدىغان تېررىتورىيە شەرقىي ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا سوزۇلغانىدى. ئۇ ئاساسەن بويسۇندۇرۇلغان توڭگۇسلار ئۈستىدە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

ئوڭ قول بىلگە خان (بۇمۇ تەگرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرىدىن تەيىنلىنەتتى) ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شەرقىي رايونلىرىنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئوردىسى ئولاستايدىكى خاڭگەي (تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدە) تاغلىرىنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئۇ باشقۇرىدىغان جايلارنىڭ ئىچىگە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ ئالاسەن ئايمىقى، ئىرسىن ئايمىقى، تەگرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار دالىسى، تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، سىلىنغا دەرياسى (تاشقى موڭغۇلىيىدە) نىڭ غەربىي قىسمىدىكى قوبرو قاتارلىق جايلار كىرەتتى.

سول قول، ئوڭ قول بىلگە خانلاردىن قالسا، باتىس خان دەپ ئاتىلىدىغان خانلار ناھايىتى چوڭ ھوقۇققا ئىگە ئىدى. باتىس خان ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي رايونلىرىنى (شەرقىي تارىم ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمىدىن تارتىپ غەربىي كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە) باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئوردىسى ھازىرقى كورلا ئەتراپىدا ئىدى. ئۇ تەگرىقۇتقا ۋاكالىتەن ھۆكۈم يۈرگۈزەتتى.

ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا بولسا، تەگرىقۇتتىن تارتىپ ئۇ-

لۇغ خەزىنە بېكىنچە بولغانلارنىڭ ھەممىسى قوشۇنلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. تۇمەن بېشى، مىڭبېشى، يۈز بېشىلار بولسا نوقۇل ھەربىي ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلاتتى.

3. ھونلارنىڭ قانۇن - تۈزۈمى

دۇنيادا قانداق تۈزۈمدىكى دۆلەت بولمىسۇن، ئۇنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن لازىم بولىدىغان قوراللار ئىچىدە ئەڭ مۇھىم قورالنىڭ بىرى قانۇندۇر. قەدىمكى چاغلاردا دۆلەت پەيدا بولغاندىن تارتىپ، قانۇن - تۈزۈملەر ئورنىتىلىپ ئىجرا قىلىنىشقا باشلىغان. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇنىڭ ئورگانلىرى خەلق ئىرادىسى قوراللىرىدىن مۇستەقىل ئورگانلارغا، ھۆكۈمرانلىق ۋە زۇلۇم ئورگانلىرىغا، خەلقنىڭ ئۆزىگە قارىتىلغان ئورگانلارغا ئايلىنىدۇ.»① چۈنكى دۆلەت تۈپ ماھىيىتى جەھەتتىن بىرسىنىپ يەنە بىرسىنىپنى ئېزىش قوراللىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ھونلار مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا سىنىپىي جەمئىيەتكە كىرگەن.

ئۇلاردا سىنىپىي پەرقلەر ناھايىتى روشەن شەكىللەنگەن. 1924- يىلى سوۋېت ئارخېئولوگى كوزلوۋ تاشقى موڭغۇلىيىدىكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى تاپقان.

---

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ئۇيغۇرچە، 276 - بەتكە قارالسۇن.

شۇقەبىرلەرنىڭ بىرىدىن ھون خانى بىلەن بىللە كۆمۈلگەن قۇللارنىڭ جەسەتلىرى چىققان. بۇ پاكىت مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا ھونلاردا سىنىپلارنىڭ ماۋجۇتلۇقىنى كۈچلۈك ھالدا ئىسپاتلايدۇ.

سىنىپىي جەمئىيەتتە ھۆكۈمران سىنىپ ئۆزىگە قارشى چىققانلارنى تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن چەكلەش ئۈچۈن ئەلۋەتتە قانۇن - تۈزۈملەرنى بەلگىلەپ، ئۇنى ئىجرا قىلىدۇ.

سىماچيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر، ھونلار ھەققىدە قىسسە» ۋەيەنشىگو (7 - ئەسىردە ئۆتكەن) نىڭ «خەن يىلنامىسى» غا بەرگەن ئىزاھاتىدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ھونلارنىڭ قانۇنى بويىچە:

1) پىچاق كۆتۈرۈپ ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى.

2) ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ ئائىلىسىدىكى مال - مۈلكى مۇسادىر قىلىناتتى.

3) جىنايەتچىلەرنىڭ جىنايەتلىرىگە (ئېغىر - يەڭگىللىكىگە) قاراپ جازا بېرىلەتتى. مەسىلەن، يەڭگىلرەك جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى (ئادەم ئۆلتۈرگەنلەردىن باشقىلارنى) باغلاپ، تاش ئۈستىدە يۇمۇلىتىپ، ئۇكا سۆڭەكلىرىنى غۇچ - غۇچ قىلىۋېتەتتى ياكى ھوشۇقىنى چېقىپ تاشلايتتى.

4) ھونلارنىڭ قاماقخانىسىغا قامالغانلار ئون كۈندىن ئارتۇق ياتمايتتى. دۆلەتتىكى قاماقخانىلارنىڭ بىرىدىكى جىنايەتچى بىر نەچچە ئوندىن ئاشمايتتى.① شۇڭغا

---

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 216 - بەتكە قارالسۇن.

قارىغاندا، ھونلاردا جىنايەتچىلەر ناھايىتى تېز بىر
تەرەپ قىلىنىدىكەن.

تارىخىي يىلنامىلاردا ھونلارنىڭ قانۇن - تۈزۈمىگە
دائىر ماتېرىياللار ئاز بولسىمۇ، يۇقىرىدىكى خاتىرىلەرگە
ئاساسلانغاندا. ھونلار قاماقخانىلارنى سالدۇرۇپ جىنايەتچىلەرنى قامىغان. ھونلارنىڭ جازاقانۇنلىرىغا دائىر
بەزىبىر پاكىتلارنى ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى (365—375)
دەۋرىدە قوللانغان بەزىبىر جازالاش تەدبىرلىرىدىنمۇ
كۆرۈش مۇمكىن. ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئاتتىلانىڭ روما ئىمپېرىيىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى
ئىدىقۇن روما ئىمپېراتورىغا يالىغاندىن سېتىلىپ،
ئاتتىلانى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. ئۇ ئۆز ئېلىگە قايتىشىدا،
ئۆزى بىلەن بىللە بىرنەچچە نەپەر رومالىق
سۇيىقەستچى دىپلوماتلارنى بىللە ئېلىپ كېلىدۇ. ئىدىقۇن
ئاتتىلانىڭ ھوزۇرىغا يېتىپ كەلگەن ھامان سۇيىقەستنى
ئاتتىلاغا مەلۇم قىلىدۇ. روما ئىمپېراتورىنىڭ بۇنداق
سۇيىقەستتىن غەزەپلەنگەن ئاتتىلا ئۇزۇن بىر نۇتۇق
سۆزلىگەندىن كېيىن: «ئەگەر كەچۈرمەيدىغان بولسام
سىلەرنى (رومالىق سۇيىقەستچىلەرنى دېمەكچى — ئا)
ھون ئادىتى بويىچە دالىغا ئېگىز موما ياغاچ تىكىپ
موما ياغاچنىڭ ئۇچىغا يالىڭاچلاپ باغلاپ قويۇپ،
ياۋايى يىرتقۇچ قۇشلارغا يەم قىلىپ بېرىپ جازالايتتىم»
دېگەن. شۇنىڭغا قارىغاندا، ھونلاردا ئېغىر جىنايەت
ئۆتكۈزگەنلەرنى ئەنە شۇنداق ئۇسۇل بىلەن
ئۆلتۈرىدىكەن.

يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا قارىغاندا ھونلاردا بۇ چاغدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا مۇكەممەل دۆلەت تەشكىلىي تۈزۈمى بولغانلىقتىن، قانۇن - تۈزۈم ئورنىتىلغان، قاماقخانىلارمۇ بولغان. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «دۆلەتنى كونا ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، دۆلەتنىڭ بىرىنچى خۇسۇسىيىتى — ئۇنىڭ پۇقرالىرىنىڭ تېررىتورىيىگە قاراپ بۆلۈنۈشىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى مەلۇم بىلىدۇ... دۆلەتنىڭ ئىككىنچى خۇسۇسىيىتى — ئۆزىنى ئۆزى قوراللىق كۈچ قىلىپ ئۇيۇشتۇرىدىغان ئاھالىدىن ئىبارەت بولمىغان ئىجتىمائىي ھاكىمىيەتنىڭ تەسىس قىلىنىشىدۇر... ئۇ پەقەت قوراللىق كىشىلەردىنلا ئىبارەت ئەمەس، بەلكى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىگە مەلۇم بولمىغان ماددىي قوشۇمچىلار — قاماقخانىلار ۋە خىلمۇ خىل مەجبۇرلىغۇچى ئورگانلاردىن ئىبارەت».① ھونلار دۆلىتى مانا مۇشۇ ئىككى خىل خۇسۇسىيەتكە تولۇق ئىگە بولغان دۆلەت ئىدى.

4. ھونلارنىڭ دۆلەت كېڭىشى

ھونلاردا زۆرۈر تېپىلغاندا دۆلەت كېڭىشى ئۆتكۈزۈلەتتى. باتۇر تەڭرىقۇت

---

① ف. ئېنگېلس: ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇيغۇرچە، 294 — 295 - بەتلەرگە قارالسۇن.

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ بار بولغان دۆلەت كېڭەشنىڭ رولىغا ناھايىتى چوڭ ئېتىبار بەرگەن ئىدى. دۆلەت كېڭەشى ئاساسەن ناھايىتى چوڭ ۋە جىددىي ئىشلارنى ھەل قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا ئۆتكۈزۈلەتتى. مەسىلەن:

(1) تەگرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەن چاغدا ئۆزىنىڭ ئورنىغا كىمنىڭ تەگرىقۇت بولۇش مەسىلىسىدە تالاش ـ تارتىش بولۇپ قالغاندا، دۆلەت كېڭەشىنى ئۆتكۈزۈپ، ھەل قىلىشقا توغرا كېلەتتى. بۇنداق چاغدا ھونخانلىرى پايتەختكە چاقىرىلىپ، ھون تەگرىقۇتىنىڭ ئوردىسىدا بىر نەچچە كۈن كەسكىن تالاش ـ تارتىش ئارقىلىق بېكىمدىن تەختكە چىقىدىغان تەگرىقۇت بەلگىلىنەتتى.

(2) دۆلەت جىددىي ۋە ناھايىتى خەتەرلىك ئەھۋالغا ئۇچرىغاندا (بىرەر دۆلەت بىلەن ئۇرۇشىدىغان چاغدا) دەرھال دۆلەت كېڭەشى ئۆتكۈزۈلەتتى. كېڭەشتە ھون خانلىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ، دۆلەتنىڭ سىياسىتى، ئومۇمىي ھەربىي سەپەرۋەرلىكىدىن تارتىپ، ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيە، تاكتىكىلىرىغىچە بولغان مۇھىم مەسىلىلەرنى بەلگىلەشەتتى.

(3) ھېرىنلار دۆلىتى باشقا بىر دۆلەت بىلەن ئەھدىنامە تۈزىدىغان چاغدا دۆلەت كېڭەشى ئۆتكۈزۈلۈپ، تۈزۈلىدىغان ئەھدىنامىنىڭ مەزمۇنى، شەرتلىرى بەلگىلىنەتتى. بۇنداق كېڭەشنى ئۆتكۈزۈشنىڭ مۇقىم بەلگىلەنگەن ۋاقتى يوق ئىدى، قاچان زۆرۈر تېپىلسا، شۇچاغدا ئۆتكۈزۈلەتتى.

بۇندىن تاشقىرى، ھونلار يەنە ھەر يىلى بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ئۈچ قېتىم كېڭەش ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. بۇنداق كېڭەشنىڭ بىرىنچىسى 1- ئايدا ئۆتكۈزۈلۈپ، ھون خانلىرى، بەگلىرى تەڭرىقۇت ئوردىسىغا يىغىلىپ، ئاتا - بوۋىلىرى ئەرۋاھىغا ئاتاپ ئەتىيازلىق نەزىرە قىلىشاتتى. ئىككىنچى قېتىملىق كېڭەش 5 - ئايدا ھونلار پايتەختىدە ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنىڭدىمۇ ھونلار كۆك تەڭرىگە، يەر تەڭرىگە، قۇياش، ئاي تەڭرىگە سېغىنىپ ئىبادەت قىلىشاتتى، نەزىرە قىلىشاتتى. ئۈچىنچى قېتىملىق كېڭەش كۈزدە چارۋا - ماللار سەمىرىگەن چاغدا ئورخۇن دەرياسىنىڭ تامىردەپ ئاتىلىدىغان بىر ئىرماقنىڭ بويىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇ كېڭەشتە ھونلار ئاھالە سانىنى، چارۋا - ماللار سانىنى ھېسابلاپ كۆزدىن كەچۈرۈشەتتى. مانا شۇ ھەريىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان ئۈچ قېتىملىق كېڭەش ئىچىدە كۈزدە ئۆتكۈزۈلىدىغىنى ناھايىتى مۇھىم ئىدى، چۈنكى كۈزدىكى كېڭەشتە ھون ئاھالىسىنىڭ نوپۇسى، چارۋا - ماللارنىڭ سانى ئاۋۇغان ياكى ئاۋۇمىغانلىقى مەلۇم بولاتتى. بۇ كېڭەشلەرنىڭ ھەممىسىدە ھونلار يۇقىرىدىكى ئىشلارنى قىلغاندىن تاشقىرى، بەيگە ئۇيۇشتۇرۇپ كۆڭۈل ئېچىش قىلاتتى. يىغىپ ئېيتقاندا، ھونلاردا ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمى خېلى مۇكەممەل ۋە كۈچلۈك ئىدى.

II باب هونلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى

1. هون قوشۇنلىرىنىڭ خىللىرى

باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تېخىمۇ مۇنتىزىملاشتۇرۇلغان ھەربىي تۈزۈم بويىچە هون قوشۇنلىرى ئاساسەن ئاتلىق، قىسمەن پىيادە قوشۇنلاردىن تەشكىللەنگەنىدى. هونلارنىڭ ياشلىرى ۋە يىگىتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئاتلىق قوشۇنغا كىرەتتى. هون ئاتلىقلىرى ئاتلارنىڭ رەڭلىرى بويىچە تۈمەنلىكە بۆلۈنۈپ تەشكىللەنگەن. باتۇر تەڭرىقۇت تەشكىللىگەن 400 مىڭ ئاتلىق قوشۇن كۆك، ئاق، بوز قارا، قىزىل تورۇقتىن ئىبارەت تۆت خىل رەڭدىكى ئاتلارغا (ھەر بىر رەڭدىكىسى 100 مىڭدىن) مىندۈرۈلگەن. بۇ 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننىڭ قوماندانلىق تەركىبىدە 44 مىڭ 440 كىشى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدىن 40 نەپىرى تۈمەن بېشى، 400 نەپىرى مىڭبېشى، 4000 نەپىرى يۈزبېشى، 40000 نەپىرى ئونبېشى ئىدى. چۈنكى هونلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى بويىچە قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەشتە تۆت خىل دەرىجە (تۈمەن بېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، ئون بېشى)لىك يېتەكچىلەر ئاساسىي گەۋدە ئىدى.

هون ئاتلىقلىرى ناھايىتى باتۇر، چىداملىق (ئىسسىق - سوغۇققا، ئاچلىققا، بوران - يامغۇرغا) ئىدى.

چۈنكى ھونلار قەدىمدىن تارتىپ ئۆزى ياشىغان جايلارنىڭ تەبىئىي ئەھۋالىدىكى قىيىن شارائىتلارنى (قۇملۇق، سوغۇق، ۋاھاكازالار) يېڭىش ئۈچۈنمۇ ئۇلاردا باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك روھى بولۇشى زۆرۈر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھونلار ئۆزىنىڭ كۈچلۈك قوشنىلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىشلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنى باش ئەگدۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئەسىرلەر بويى ئۇرۇشۇپ كەلگەن. مانا شۇنداق تەبىئىي ۋە تارىخىي شارائىتلار ھونلارنىڭ باتۇر ۋە قەيسەر، چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. ھون ئاتلىقلىرىغا جەڭچى بولۇپ كىرگەنلەر كىچىكىدىن تارتىپ (قوشۇنغا كىرمەستىن بۇرۇن) ئوقيا ئېتىش مەشقىنى قىلىشتا ئىشنى توشقان ئوۋلاشتىن باشلىسا، ئات مىنىش مەشقىنى قويغا مىنىشتىن باشلايتتى. ياشلار ۋە يىگىتلەر قوشۇنغا كىرگەندىن كېيىن ناھايىتى قاتتىق چاپالىق ھەربىي مەشق ئارقىلىق تەربىيىلىنەتتى. بۇنداق مەشقلەرنىڭ بىرى ئوۋ ئوۋلاش ئىدى. ئوۋدا كۆكتە ئوقتەك ئۇچۇپ كېتىۋاتقان شۇڭقارنى ئېتىپ چۈشۈرگەنلەر جەڭچى ھېسابلانسا، ئادەتتىكى مەشقتە ئۇچقۇر ئاتنى چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ ئوقيانى نىشانغا تەككۈزگەنلەر جەڭچى ھېسابلىناتتى. ھون ئاتلىقلىرى ئۈستىگە ساۋۇت (زەنجىر چاپان)، بېشىغا دۇبۇلغا (تۆمۈر قالپاق) كىيەتتى. ئۇلار نەيزە، ئەگرى قىلىچ، قالقان، ئوقيا بىلەن قوراللىناتتى.

2. ھون قوشۇنلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

ھون قوشۇنلىرى بىر نەچچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى. ئۇلار ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۇرۇش قوشۇنى بولسا، تىنچلىق مەزگىلىدە ئىشلەپچىقىرىش قوشۇنى ئىدى. ھونلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى، بىلەن ھەربىي تەشكىلى بىر تۇتاش گەۋدە ئىدى. ھەربىي قوشۇن ئەزاسى بولغان جەڭچى ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكچىسى ئىدى. ھون قوشۇنلىرى ئۇرۇشقا كەتكەن چاغلاردا ھون ئاھالىسىدىن ياشانغانلار، ئاياللار يول ياساش، كۆۋرۈك سىلىش، چارۋا - ماللارنى بىقىش، دىھقانچىلىق قىلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى.

ھونلاردا باتۇرغا ھۆرمەت قىلىش ئومۇملاشقان ئادەت ئىدى. ھون جەڭچىلىرى باتۇرلۇق كۆرسەتسە، پۈتكۈل ئەلنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا قولغا چۈشۈرگەن غەنىمەت باتۇر جەڭچىلەرگە ھەدىيە ئورنىدا بىرىلەتتى. 5- ئەسىردە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ باتۇر خانى بەگ قۇلى ھەققىدە مۇنداق قوشاق توقۇغان:

«ۋاي كەلدى بەگ قۇلى» دىگەندە ئانا،
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇ ئان.
دىيىشەر ياش قىزلار ئىيتقاندا ناخشا،
«يىگىتىم بولسىدى بەگ قۇلى سىمان».

يۇقىرىدىكى قوشاقمۇ بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىزنىڭ بىلتۇرلۇقنى ناھايىتى يۇكسەك ھالدا قەدىرلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ھونلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئىچىدە ئالىيجاناب بىر خىسلەت بار ئىدى. ئۇ بولسىمۇ، ئۇرۇشتا قۇربان بولغانلارنىڭ جەسىتىنى ئۇرۇش مەيدانىدا قالدۇرماي ئېلىپ كېتىش ھەر بىر جەڭچىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى ئىدى. شۇنىڭغا كۆرە ئۇرۇشتا قۇربان بولغانلارنىڭ جەسىتىنى مەرھۇم تۇرغان قىسىمدىكى جەڭچىلەر ئۇرۇش مەيدانىدىن كۆتۈرۈپ ئۆز يۇرۇتلىرىغا ئېلىپ كېتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھونلار جەمئىيىتىدە بىر كىشىنى ئۆلچەشتە ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن ئۇرۇشتا ئوينىغان رولىنى ئۆلچەم قىلاتتى.①

ھون قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ھەققىدە خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسىي ئەنزارچى جاۋسۇ غەمكىنلىك بىلەن ھەسرەتلىنىپ: ھون ئاتلىقلىرى بوراندەك بېسىپ كېلىدۇ، قۇيۇندەك غايىپ بولىدۇ. خەن قوشۇنلىرى ئۇلارغا يېتىشەلمەيدۇ، دېگەن.② ھونلار ئەسىرلەر بويى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ تەجرىبىسىدىن يەرنى تىڭشاپ تۇرۇپ دۈشمەن قوشۇنلىرى كېلىۋاتقان جاي بىلەن ئۆزلىرى تۇرغان جاينىڭ ئارىلىقىدىكى مۇساپىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى، كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزاڭغا قاراپ دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ سانى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلىش سەنئىتىنى ئىگىلەپ ئالغانىدى.

---

① لىنگەن: «ھون تارىخى» خەنزۇچە، 156- بەتكە قارالسۇن.

② بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. جاۋسۇ ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

بەشىنچى قىسىم

ھونلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

I باب ھونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى

1. چارۋىچىلىق

ھونلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا، ئوۋچىلىقتىن ئىبارەت ساھەلەر ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە رول ئوينايتتى.

ھونلار تېررىتورىيىسىدىكى قېدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى)، نويان تاغلىرى، خاڭگەي تاغلىرى (بۇ تاغلار ھازىر تاشقى موڭغۇلىيىدە)، ئالتاي تاغلىرى، تەڭرى تاغلىرى، كەڭسۇ (گەنسۇ) دىكى تىلەۋ تاغلىرى، ئالچى تاغلىرى قاتارلىق تاغلار ۋە شۇ تاغلارنىڭ ئېتەكلىرىدىكى يايلاقلار، سىبىرىيىدىكى لېنا دەرياسى، ئانغارا دەرياسى، يەنسەي دەرياسى، موڭغۇلىيىدىكى سېلىنغا دەرياسى، قۇرۇلۇن دەرياسى، ئالتۇن ئۆتۈن دەرياسى، ئورخۇن دەرياسى، تۇغلا دەرياسى، ئالتايتىكى ئېرتىش دەرياسى بويىدىكى ياپپېشىل يايلاق-

لار، خۇسۇەن تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئوتوكۆن يايلىقى، كۆكنۇر يايلىقى (چىڭخەي كۆلىنىڭ بويلىرى)، ئىرسىن يايلىقى (تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)، باركۆل يايلىقى (قۇمۇلدا) قاتارلىق يايلاقلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ناھايىتى ئوبدان ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھونلاردا چارۋىچىلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، مىليونلىغان ئاتلار، نەچچە ئون مىليون كالا - قوي، تۆگىلەر يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تاغلار، يايلاقلار، دالىلارنى رەڭمۇرەڭ بۇلۇتتەك قاپلاپ تۇراتتى.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ھونلارنىڭ ئاساسىي بايلىقى بولۇپ، چارۋىچىلىق ئۇلار ئۈچۈن تۇرمۇش ۋاستىسى ھەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى ھېسابلىناتتى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئىنتايىن كۆپ سانىنى ئات، كالا، قوي، تۆگە ئىگىلەيتتى. ھونلارنىڭ يېمەك - ئىچمىكى، كىيىم - كېچىكى، كۈندىلىك تۇرمۇشتا كېرەك بولىدىغان نەرسىلەرنىڭ بىر قىسمىنى چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تەمىنلەپ بېرەتتى. ھونلار ئات، كالا، قوي، تۆگىلەرنىڭ گۆشى بىلەن ئوزۇقلىناتتى، سۈت، قىمىز ئىچەتتى، قايماق، ئىرىمچىك چىقىراتتى، قوينىڭ تېرىسىنى ئاشلاپ جۇۋا كېيەتتى. تۆگە يۇڭلىرىنى ئىگىرىپ يۇڭ چەكمەن توقۇيتتى، قوي يۇڭلىرىنى ھەر خىل بوياپ يىپ ئىگىرىپ گىلەم توقۇيتتى، قوي يۇڭلىرىدىن چىرايلىق شىرداقلار، كىگىزلەرنى بېسىپ تۇرمۇشتا ئىشلىتەتتى، چېدىرلارنى ياسايتتى. كالا تېرىسىدىن كۆن (بولغارى) ئىشلەپ، ئۇ-

لىگدىن ئۆتۈك تىكەتتى، ئات جابدۇقلىرىنى (قىيىش، ئۈزەڭگە بېغى، قوشقۇن، نوختا، يۈگەن، بەل تاسما قاتارلىقلار) ياسايتتى.

ھونلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئات ئۆستۈرۈشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى. چۈنكى ئاتنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە ياكى ھەربىي ئىشلاردا بولمىسۇن، ئات ھونلارنىڭ قاتناش ۋە ھەربىي ساھەسىدىكى ئاساسىي قورالى ئىدى. ئات مىنىش، ھارۋىغا قوشۇش، يۈك ئارتىش قاتارلىق جەھەتلەرگە ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى، ئەڭ مۇھىمى ئۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايتتى. ھونلار يۈز مىڭلىغان ئاتلىق قوشۇنغا تايىنىپ، ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ قۇدرىتىنى، ھەيۋىسىنى ئۆزىنىڭ قوشنىلىرى ئالدىدا نامايىش قىلاتتى. ھونلار ئات ئۆستۈرۈشكە شۇنچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنكى، ئاتنىڭ خىللىرىمۇ ئۆز جايىدا ئىدى. مىلادىيىدىن 200 يىللار ئىلگىرى باتۇر تەڭرىقۇت 400 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغانىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۆت خىل رەڭدىكى 400 مىڭ ئاتنى بىر نەچچە مىليون ئاتنىڭ ئىچىدىن تاللاپ ئېلىش مۇمكىن ئىدى. مانا شۇ پاكىت ھونلاردا چارۋىچىلىقنىڭ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانلىقىنى، بولۇپمۇ ئات ئۆستۈرۈشكە تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ھونلارنىڭ فېئوداللىق تۈزۈمىدىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە سۈيۈرغاللىق (ئىكتا) تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. ھون خانلىرى تەڭرىقۇت تەرىپىدىن باشقۇرۇشقا

ئىگىلىگەن رايونلاردا ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇپ ھۆكۈم سۈرۈپ، سۈيۈرغال قىلىنغان تېررىتورىيىسىدە ئۆز چارۋىلىرىنى ئۆستۈرەتتى. سول قول، ئوڭ قول بىلگە خانلاردىن تارتىپ ئون بېشىغىچە بولغان 24 خىل دەرىجىدىكى خانلار، بەگلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ سۈيۈرغاللىرى بار ئىدى. ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بېقىندىنىڭ بېقىندىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىدى. مۇنداق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى ھەر قايسىنىڭ ئۆز ئالدىغا سۈيۈرغال قىلىنغان تەۋەلىكىنىڭ بولۇشى فېئوداللىق جەمئىيەتتە بولىدىغان ئالاھىدىلىكتىن ئىبارەت ئىدى.

بەزى تارىخچىلارنىڭ ھونلار جەمئىيىتىنى قۇللۇق تۈزۈمدىكى جەمئىيەت دېيىشى پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ كەلتۈرگەن دەلىلى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىسىدىن تېپىلغان قۇللارنىڭ جەسەتلىرى. ھون خانلىرى ئۆلگەندە بۇرۇنقى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تەسىرىدىنمۇ ياكى قامان دىنىنىڭ تەسىرىدىنمۇ ئەسىر چۈشكەنلەردىن نەچچە ئوننى ياكى بىر نەچچە يۈزنى مەرھۇم خان بىلەن بىللە دەپنە قىلىش ئادىتى بار ئىدى. لېكىن ھونلار جەمئىيىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىدە قۇللار ئەمگىكى ھېچقانداق رول ئوينىمىغان. ئۇرۇشتا ئەسىر چۈشۈپ قول قىلىنغانلار ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئۇلار ئائىلە قۇللىرىلا بولغان. ھونلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە قۇللارنىڭ ئىشلىتىلىشى ئەقىلگە سىغىدىغان ئىش ئەمەس. چۈنكى بۇنى چارۋىچىلىقنىڭ ئالاھىدە بولغان ئىككى تۈرلۈك خۇسۇسىيىتى بەلگىلىگەن. بىرىنچى خۇسۇسىيەت: چارۋىچى-

لىق ئىگىلىكىنىڭ كۆچمە خاراكتېردە ئىكەنلىكى. يايلاق ھاياتىنى كەچۈرىدىغان ھون چارۋىچىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى كۆچمە خاراكتېردە بولۇپ، «پۈتۈنلەي مۇقىم، تۇراقلىق بولغان ئەمەس، بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنداق كۆچمە خاراكتېردىكى ئىشلەپچىقىرىشنى قوللار ئەمگىكى بىلەن چەكلەپ قويۇش ئاسان ئەمەس ئىدى. چۈنكى قۇللار ئاسانلا قېچىپ كېتەتتى. بۇ ئەمەلىي ئەھۋال بولۇپ، بۇنى ئىنكار قىلىشقا» بولمايدۇ. ئىككىنچى خۇسۇسىيەت: ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كوللېكتىپلىقى. يايلاقتىكى چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى دېھقانچىلىق، سودا ئەمگەككە ئوخشاش ئۇنداق يەككە - يېگانە (يالغۇز) ئېلىپ بارىدىغان ئىشلەپچىقىرىش بولماستىن، ناھايىتى چوڭ كوللېكتىپ ھەرىكەت ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. بىر توپ كىشىلەر بىرلىكتە تۇرۇپ، پادا - پادا قويلارنى ھەيدەپ يۈرۈپ باقاتتى. مانا شۇنداق كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشتا ئەگەر بىر توپ قۇللارنى يىغىپ ئۇلارنى ئەمگەككە سالىدىغان بولسا، قۇللار ناھايىتى ئاسانلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشى مۇمكىن .... ئەگەر قۇللارنىڭ قولىغا تۆمۈر، چېتىق، پۇتىغا كىشەن سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە سالماقچى بولسا، ئوت، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان چارۋىچىلىقنى قىلىش زادى مۇمكىن ئەمەس. ① شۇڭا ھونلار جەمئىيىتى «قۇللۇق تۈزۈمدە» دېيىشكە ھېچقانداق ئاساس يوق. ئىككىلەنمەستىن تۇرۇپ فېئوداللىق جەمئىيەت ئىدى دېيىش ئەقىلگە ۋە تارىخىي پاكىتلارغا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

---

① لۇ باۋ: (شىمالىي جى يىلنامىسى. خورۇھىنا ھەققىدە قىسسە)گە قارالسۇن.

ھونلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تەبىئىي شەرت - شارائىتلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانىدىن تاشقىرى، شۇ چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئاجىزلىقىدىن تەبىئىي ئاپەتلەرگە قارشى تۇرۇش قابىلىيىتى يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى چاغلاردا بوران، يامغۇر، قار - شىۋىرغان ۋە قۇرغاقچىلىقتا ئوخشاش تەبىئىي ئاپەتلەر يۈز بېرىپ، چارۋا - ماللار كۆپ ئۆلۈپ كېتەتتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋەيران بولاتتى. ئىقتىسادىي خارابلىق پەيدا بولۇپ، خەلق ئاچارچىلىققا يولۇقۇپ ئۆلۈپ كېتەتتى. «تارىخىي خاتىرىلەر، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، «كېيىنكى خەن يىلنامىسى، جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابلىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن قىش مەزگىلىدە، مىلادىدىن 89 — 71 يىل بۇرۇن قىش مەزگىلىدە، مىلادىدىن 68 يىل بۇرۇن ۋە مىلادىنىڭ 46 - يىللىرى ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەھۋاللار (تەبىئىي ئاپەتلەر، ئاچارچىلىق، ئۆلۈم - يېتىم) يۈز بەرگەن. بەزىدە شۇنداق يامان ئەھۋاللار يۈز بەرسىمۇ، مۇتلەق كۆپ چاغلاردا چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە گۈللەپ - ياشناش مەنزىرىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

2. دېھقانچىلىق

ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا «ھونلارنىڭ بۇغداي ئا-

بىرى» دەپ نام ئالغان تارىم ۋادىسىدىكى ئەجدادلىرىمىز ھازىرقى كۈندىن تەخمىنەن 7 مىڭ يىل بۇرۇن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

1981 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىكى ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى» دە بىر پارچە تارىخىي ماقالە بېسىلغان. ماقالىدە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ كۆنچى دەرياسىنىڭ بويىدىكى بىر ئىپتىدائىي قەبرىستانلىقتىن ئىككى جەسەت تاپقانلىقىنى ئېيتقان. جەسەتلەرنىڭ بىرى، ياش ئايال، يەنە بىرى كىچىك بالا بولۇپ، نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ كاربون 14 - تەجرىبىخانىسى قەبرىستانلىقتىن قېزىپ ئېلىنغان ياغاچلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، جەسەتلەرنىڭ بۇندىن 6412 يىل بۇرۇنقى جەسەتلەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. بۇ جەسەتلەر دەپىن قىلىنغان قەبرىدىن چىغ سېۋەت ئىچىدە ئۆز پېتى بويىچە ساقلانغان بۇغداي چىققان.

لوپنۇردىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ دەپىن قىلىنغان ۋاقتى، قەبرىدىن ئۆز پېتىچە ساقلانغان بۇغدايلارنىڭ چىقىشى تارىم ۋادىسىدا بۇندىن تەخمىنەن 7 مىڭ يىل بۇرۇن ئەجدادلىرىمىزنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ھونلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۆزىنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجىنى مەلۇم جەھەتتىن قامداش ئۈچۈن، تارىم ۋادىسىدىن چىقىدىغان ئاشلىقتىن پايدىلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا تا-

رىم ۋادىسى هونلارنىڭ «بوغداي ئامبىرى» دەپ نام ئالغان.

هونلار بوغداينى تارىم ۋادىسىدىن كەلتۈرگەندىن تاشقىرى، ئۆزلىرىمۇ دېھقانچىلىق ئەمگىكىگە ئەھمىيەت بەرگەن. ئارخېئولوگىك قېزىشلار ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، هونلار مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن (بۈگۈنكى كۈندىن 2مىڭ 700 يىل بۇرۇن) دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. هازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە بايكۆلنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىك قېزىشلار ئارقىلىق هونلارنىڭ تۆت چاسا شەكىلدىكى تاش قەبرىلىرى تېپىلغان. بۇ قەبرىلەر ئىچىدىن تېپىلغان تاش چاناقلارنى مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتقا مەنسۇپ، دەپ هۆكۈم قىلىشقان. يەنە تاشقى موڭغۇلىيىدىكى نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان هون خانلىرىنىڭ قەبرىسىدىن (23 - نومۇرلۇق قەبرىدىن) رەڭگى قارا زىرائەت ئۇرۇقى چىققان. ئارخېئولوگلار: بۇ زىرائەت ئۇرۇقلىرىنى مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتقا مەنسۇپ، دېيىشكەن.

1944 — 1951 - يىللىرى هازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بورىيات موڭغۇل ئاپتونوم رېسپۇبلىكىسىنىڭ پايتەختى ئۇلان ئۇدەدىن تۆمۈر ئوغاق ۋە تۆمۈر چىشلار (بۇقۇسا چىشى) تېپىلغان. ①

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، تاش چاناق ئاشلىق يەنچىيدىغان، بۇقۇسا چىشى يەر ئاغدۇرىدىغان، ئوغاق

---

① «هون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 242 - بەتكە قارالسۇن.

پىشقان زىرائەتلەرنى (بۇغداي، شال، تېرىق، ئارپا، زىغىر، قىچا، قوناق قاتارلىقلار) ئورىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى، مانا شۇ پاكىتلارغا قارىغاندا، مىلادىيىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن تاش چاناق قوللانغانلىقى (دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى)، مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن دېھقانچىلىقتا تۆمۈرچىش، تۆمۈر ئوغاق قاتارلىق سايمانلارنى ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم.

هونلارنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان تارىخىي يازما مەلۇماتلارمۇ بار. مىلادىيىدىن 119 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنى ۋېي چىڭ هونلارغا هۇجۇم قىلىپ، «خاڭگەي تېغىدىكى جاۋشىن (تاشقى موڭغۇلىيىدىكى خاڭگەي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە يېقىن) شەھىرىگە كىرىپ، هونلارنىڭ زاپاس سۆكلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، قوشۇنىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكىنى تولۇقلىغان ۋە قوشۇن بىر كۈن تۇرغاندىن كېيىن قايتىپ كەلگەن. شەھەردە قېپقالغان سۆكلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان.»① مىلادىيىدىن 88 يىل بۇرۇن هونلار ئېلىدە «هۆل - يېغىن توختىماي يېغىپ، بىر نەچچە ئاي قار ياغقانلىقتىن چارۋا ماللار ئۆلۈپ كەتكەن. خەلق ئارىسىغا كېسەللىك تارقالغان. زىرائەتلەر پىشمىغان.» ② مەلىكە جەيۇ (ئۇ مىلادىيىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق قىلىنغان) خەن پادىشاھى خەن جاۋدى (86 — 74) غا يازغان مەكتۇپىدا، هون تەڭرىقۇتىنىڭ بىر قانچە مىڭ هون ئاتلىقلىرىنى ئالدى قوش بەگلىكى (ها-

---

① بەنگۇ، «خەن يىلنامىسى، ۋېي چىڭ، خوچۈبىڭ ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

② بەنگۇ، «خەن يىلنامىسى، هونلار ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

زىرقى تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدا) كە ئەۋەتىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندۇرغانلىقى ھەققىدە شىكايەت قىلىنغان.①

«يۇقىرىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلار ۋە يازما مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بىز دەسلەپكى قەدەمدە تۆۋەندىكى خۇلاسىغا كېلىمىز: بىرىنچى، ۋاقىت جەھەتتىن ئالغاندا، ھۇنلار مىلادىيىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنلا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، ئۇندىن كېيىن يېزا ئىگىلىك تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان. ئىككىنچى، رايون جەھەتتىن ئالغاندا، ھۇنلار چۆلنىڭ شىمالىدىكى (تاشقى موڭغۇلىيىدىكى ئۇرخۇن پوپلىرى) تېررىتورىيىسىدە دېھقانچىلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى غەربىي يورتتا، خەنزۇلارغا يېقىن بولغان چېگرانىڭ شىمالىدىمۇ زىرائەتلەرنى تېرىشنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرغان. ئۈچىنچى، زىرائەت ئۇرۇقلىرىنىڭ خىللىرى جەھەتتە، ھۇنلار سۆك ۋە باشقا زىرائەتلەرنى تېرىشنى بىلگەن. تۆتىنچى، تېرىقچىلىق تېخنىكىسى ھەققىدە گەپ ئاچقاندا، ھۇنلار يەر ئاغدۇرۇش، ئۇرۇق قالدۇرۇش، زىرائەتلەرنى تېرىش (ئۇرۇق سېلىش)، يىغىم (زىرائەتلەر پىشقاندا ئۇنى ئورۇپ يىغىۋېلىش)، سۆكنى ئاقلاش ۋە ئاشلىقلارنى ساقلاش ... بىلىملىرىنى ئاللىقاچان ئىگىلەپ ئالغان. بەشىنچى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى جەھەتتە، ھۇنلار تۆمۈردىن ياسالغان بۇقۇسا چىشلىرىنى ۋە ئوغاقلارنى ئىشلەتكەن. ئالتىنچى، تېرىق-

---

① بەنگۇ «خەن يىلنامىسى. غەربىي رايون ھەققىدە قىسسە» نىڭ «ۋۇسۇن قىسمى» غا قارالسۇن.

چىلىق مەيدانلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، تىرىقچىلىق تېخنىكىسىنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ قوللىنىلىشى دېھقانچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى ناھايىتى يۇقىرى كۆتۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن قەدەممۇ ئېھتىياجدىن ئارتۇق ئاشلىقلار ساقلىنىپ قالىدىغان بولغان. مانا شۇنىڭغا قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، يېزا ئىگىلىك ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىدا بەلگىلىك ئورۇننى ئىگىلىگەن».①

مىلادىدىن 198 يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىغا بىنائەن خەن سۇلالىسى ھەر يىلى ھونلارغا بەلگىلىك مىقداردا ئەۋەتىپ تۇرىدىغان نەرسىلەر ئىچىدە ھاراق ئېچىتقۇسىمۇ بار ئىدى. بۇ ھونلاردا ھاراق ئىشلەپچىقىرىشقىمۇ كېتىدىغان ئاشلىقنىڭ يېتەرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ھونلارنىڭ دېھقانچىلىققا جىددىي ئەھمىيەت بېرىشى يالغۇز ئاھالىنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى باقما ھايۋانلارنىڭ (ئات، كالا، قوي، تۆگە، خېچىر قاتارلىقلار) يەم - خەشەك ۋە ئوت - چۆپكە بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن بولغان.

ف. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۇران ئۆلكىسىنىڭ ئىقلىمى شارائىتىدا ئۇزاق ۋە قاتتىق سوغۇق بولىدىغان قىش پەسلىگە يەم - خەشەك تەييارلىماستىن

---

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە، 243 - بەتكە قارالسۇن.

تۇرۇپ چارۋىچىلىق ھاياتىنى كۆچۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك بۇ يەردە دېھقانچىلىقنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈش ۋە ھەر خىل دانلىق ئاشلىقلارنى تېرىش زۆرۈر شەرت ئىدى.» ① شۇنى چۈشەندۈرۈپ قويۇش لازىمكى، ئېنگېلسنىڭ «تۇران ئۆلكىسى» دېگىنى، تۈركلەرنىڭ «بوز قىر» دېگىنى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، قەدىمكى چاغلاردا شەرقتە قېدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى) دىن تارتىپ، غەربتە قارا دېڭىز بويىغىچە سوزۇلغان چەكسىز تېررىتورىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ شۇ تېررىتورىيىدە تۈركىي خەلقلەر ياشىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەدىمكى چاغدىكى ئورتاق نامى «تۇرا» بولۇپ، ياشىغان جايى «تۇران» دەپ ئاتالغان.

3. ئوۋچىلىق

ھونلارنىڭ ئىقتىسادىي ھاياتىدا ئوۋچىلىقمۇ ئەزەلدىن تارتىپ خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ھونلار بالىلىرىنى كىچىكىدىن تارتىپ قويغا مىندۈرۈپ، ئوقيا ئېتىشنى ئۆگىتىشتە توشقان، قۇش قاتارلىق نەرسىلەرنى ئوۋلىتاتتى. بالىلار سەل چوڭ بولغاندىن كېيىن تۈلكە، قىرغاۋۇل ئوۋلىتاتتى. ھونلاردا ئادەتتە ئايلىنىپ كەتكەن ئوۋچىلىق ئۇلارنىڭ ماددىي يېمەكلىكلىرىنى تولدۇرۇشنىڭ ۋاسىتىسى ئىدى. ھون تەڭرىقۇتلىرى ھەر دائىم قوشۇن-

---

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». ئۇيغۇرچە 276 - بەتكە قارالسۇن.

لارنى باشلاپ ئورمانلىقلارغا، تاغلارغا بېرىپ ئوۋ قىلاتتى. تۈمەن تەگرىقۇت (240 — 210)، باتۇر تەگرىقۇت (210 — 174)، قۇتىغۇ تەگرىقۇت (101 — 96) لارنىڭ ئۆتۈكۈن تاغلىرى، سېلىنغا بويلىرى — بايكۆل ئەتراپلىرىغا ئوۋغا چىققانلىقى شۇنىڭدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ. ئوۋچىلىق يەنە بىر تەرەپتىن قوشۇنلارنى دەم ئالدۇرۇش ۋە مەشق قىلدۇرۇشنىڭ ۋاستىسى ئىدى. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، ئوۋچىلىق يالغۇزلا تۇرمۇشتىكى يېمەكلىكنى تولدۇرۇشنىڭ ۋاستىسىلا ئەمەس، بەلكى ھەربىي خاراكتېرگىمۇ ئىگە ئىدى.

4. قول ھۈنەرۋەنچىلىك

سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىمى كوزلوۋنىڭ 1924 - يىلدىن باشلاپ تاشقى موڭغۇلىيەدىكى نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىنى كولاپ ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى ① 1956 — 1960 - يىللىرىغىچە جۇڭگو ئارخېئولوگلىرىنىڭ ئىچكى موڭغۇلىيە رايونىدىن تېپىلغان ھون قەبرىلىرىنى كولاپ ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى ② ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن ماددىي بۇيۇملار (تۆمۈر قوراللار، مىستىن ياسالغان تۈرلۈك

---

① كوزلوۋ: «موڭغۇلىيە ۋە تىبەتنى تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيە ھەققىدىكى دوكلاتى» (رۇسچە نەشرى) غا قارالسۇن.

② ماچاڭشۇ: «شىمالىي تۇرالار ۋە ھونلار»، خەنزۇچە، «ھونلار مەدەنىيىتى» باپىغا قارالسۇن.

بۇيۇملار، ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇ-زىننەت ئەسۋابلىرى، يۇڭ، يىپەك توقۇلمىلىرى، گىلەملەر، پەردىلەر) نىڭ ئىسپاتلىشىچە، هونلاردا قول هۈنەرۋەنچىلىكنىڭ خىلمۇخىل تۈرلىرى مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن خېلى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى مەلۇم.

هونلاردا تۆمۈر قوراللىرى مەدەنىيىتى يەتكۈزۈپ بەرگەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى قول هۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ياغاچچىلىق، يۇڭ توقۇمىچىلىق، كۆنچىلىك (بولغارىچىلىق)، بىناكارچىلىققا ئوخشاش تارماقلارنى مۇستەقىل كەسىپ سۈپىتىدە ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ف. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ؛ «تۆمۈر تارىختا ئىنقىلابىي رول ئوينىغان ... ئۇ كاسىپلارغا شۇنداق پۇختا ۋە ئۆتكۈر قوراللارنى بەردىكى، تاشلارنىڭ هېچبىرى شۇ ۋاقىتتا مەلۇم بولغان قوراللارنىڭ هېچبىرىگە تەڭ كېلەلمەيتتى» ① ئەمدى هونلارنىڭ قول هۈنەرۋەنچىلىكىنى قىسقىچە بايان قىلىمىز.

1. مېتال قۇيمىچىلىق: هونلارنىڭ مېتال قۇيمىچىلىق هۈنىرى ناهايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. چۈنكى، ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا تاش قورال دەۋرىدىن تۇچ، مىس قوراللىرى دەۋرىگە، ئاندىن تۆمۈر قوراللىرى دەۋرىگە قەدەم قويغان. مانا شۇ تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىنى كۆزدە تۇتقاندا، هونلار تاش قورال-

---

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۇيغۇرچە، 280 - بەتكە قارالسۇن.

لىرى دەۋرىدىن مىس قوراللىرى دەۋرىگە مىلادىدىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن كىرگەن بولسا، تۆمۈر قوراللىرى دەۋرىگە مىلادىدىن مىڭ يىل بۇرۇن كىرگەن. بەزى تارىخچىلار ھونلارنى مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن تۆمۈر قورال دەۋرىگە كىرگەن دېيىشىۋاتىدۇ. بۇنداق قاراش يېقىنقى يىللاردا ئارخېئولوگىيە ئىلمى قولغا كەلتۈرگەن مەدەنىي يادىكارلىقلار تەرىپىدىن ئۇزۇل - كېسىل رەت قىلىندى. يېقىنقى يىللاردا سوۋېت ئارخېئولوگلىرى ئالمۇتا ئەتراپىدا بىر تۈرك خانىنىڭ قەبرىسىنى تاپقان. قەبرىگە دەپنە قىلىنغان جەسەتكە ئالتۇن چاپان كىيدۈرۈلگەن. ئالىملار بۇ جەسەتنىڭ كۆمۈلگەن ۋاقتىنى مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن دەپ ھۆكۈم قىلىشتى.①

بۇنىڭدىن تاشقىرى، 1972 - يىل قىشتا ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ ئوردوس يايلىقىدىكى ئاروست رايونىدىن تېپىلغان ھونلار قەبرىستانلىقىدىن ئىنتايىن قىممەتلىك ئالتۇن، كۈمۈشتە ياسالغان مەدەنىي يادىكارلىقلار چىققان.

ئالتۇن، كۈمۈشتىن ياسالغان يادىكارلىقلار ئىچىدە بىر ئالتۇن تاج بولۇپ، تاجىنىڭ تۆپىسىگە پۈتۈن گەۋدىسى ئالتۇندىن ياسالغان قارچۇغا قوندۇرۇلغان، قارچۇغا ئالتۇن تاجىنىڭ چېكىلىكىدىكى ئىككى جۈپ بۆرىنىڭ ئىككى جۈپ تېكەنى چىشلەۋاتقانلىقىغا نەزەر سېلىپ تۇرغان قىياپەتتە قانات قاقىدىغاندەك جانلىق كۆرۈنىدۇ.

---

① بىنماز ئۆزتۇنا، (تۈركىيە تارىخچىسى) «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم 45 بەتكە قارالسۇن.

جۇڭگو ئارخېئولوگلىرى بۇ ئالتۇن تاجنى مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى ھونلار مەدەنىيىتىنىڭ يادىكارلىقى دەپ ھۆكۈم قىلدى.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئالتۇن ئېرىتىپ، ئالتۇن چاپان، ئالتۇن تاج قاتارلىق نەفىس سەنئەتكە ئىگە بۇيۇملارنى ياسىغانلىقىغا قارىغاندا، ھونلارنىڭ مېتالچىلىق دەۋرىگە (ئاساسەن تۆمۈر قوراللىرى دەۋرىگە) كەم دېگەندە مىلادىدىن مىڭ يىل بۇرۇن كىرگەنلىكىگە گۇمانلانمىسىمۇ بولىدۇ ياكى ئەجەبلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق.

ھونلار تۆمۈردىن ئوقيا باشاقلىرىنىڭ ئۇچلىرىنى، قىلىچ، خەنجەر، ساۋۇت، دۇبۇلغا، نەيزە، چىش (دېھقانچىلىق سايمانلىرى)، يۈگەن، ئۈزەڭگە، پالتا، ھەرە، ئۈشكە، رەندە، ئىسكىنە، دەرەش، قازان، داڭقان قاتارلىق قوراللار ۋە سايمانلارنى ياسىغان.

تاشقى موڭغۇلىيىدىكى نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن ۋە ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى ھون قەبرىلىرىدىن بولۇپ، نۇرغۇن مېتال قورال بۇيۇملار چىققان، ئۇنىڭ ئىچىدە مىستىن ياسالغان ئوقيا باشاقلىرى، قىلىچ، خەنجەر، يۈگەن، ئوچاق، چۆمۈچ، چۆگۈن، داڭقان، قوڭغۇراق، ئەينەك، بىلەيزۈك، قالپاق، مىس ئات قاتارلىقلار بار. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قەبرىلەردىن چىققان نەرسىلەر ئىچىدە يەنە مىستىن ياسالغان قوي، ئات، يولۋاس، بۇغا قاتارلىق ھايۋانلارمۇ بار. مىستىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىغا جۈپ - جۈپى بىلەن

چۈشۈرۈلگەن ھايۋانلارنىڭ سۈرىتى ئالاھىدە ئۇستىلىق ئىگە. ھونلار يىرتقۇچ يولۋاسنىڭ قىياپىتىدە ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى ياخشى كۆرەتتى. بۇ ھونلارنىڭ بىپايان يايلاقلار، قەدىمكى ئورمانلىقلار ئىچىدە ھەر دائىم يولۋاس قاتارلىق يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن كۆرەش قىلىپ كەلگەنلىكىدىكى ئەمەلىيەتنى ئەكس ئەتتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ھونلارنىڭ يولۋاسقا ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلارنى باش ئەگدۈرەلەيدىغان قەيسەرلىككە ئىگە مىللىي خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ھونلارنىڭ مىتال قۇيمىچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكىدە ئالتۇندىن تۈرلۈك زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش، بۇتلارنى قۇيۇشمۇ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان تاۋۇت ساندۇقلىرىنىڭ ئۈستىگە يۇپۇقا (نېپىز) ئالتۇن گۈللەر قادالغان. ① مىلادىدىن 21 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنلىرىدىن بىرى گەنسۇدا ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان. ئۇ شۇ ئۇرۇشتا ھون خانى شىئۇت سۇگانى يېڭىپ، ئۇنىڭدىن ئالتۇندىن ياسالغان بىر بۇتنى غەنىمەت ئالغان. بۇ ئالتۇن بۇت شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھونلارنىڭ چوقۇنىدىغان تەڭرىسىنىڭ ئوبرازى ئىدى. مانا شۇ ئالتۇن بۇت ئۆز ۋاقتىدا پادىشاھ خەن ۋۇدىغا تەقدىم قىلىنغان. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئال-

---

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 277 - بەتكە قارالسۇن.

تۇن بۇتنىڭ ئېگىزلىكى ئىككى يېرىم مېتىر كېلىدىكەن. پادىشاھ خەن ۋۇدى ئالتۇن بۇتنى ئەتىۋارلاپ، پايتەخت شىئەندىكى گەنچۈەن ئوردىسىغا قويدۇرغان. ھەتتا شۇ ئالتۇن بۇتقا ئاتاپ نەزىرە - چىراق قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن نوكچا كۆيدۈرۈپ، بۇتقا ھۆرمەت بىلدۈرگەن.①

يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا قارىغاندا، ھونلاردا ئالتۇن ئېرىتىپ، تۈرلۈك زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش، ئۆزلىرى چوقۇنىدىغان تەڭرىنىڭ ئوبرازىنى ئالتۇندىن قۇيدۇرۇپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىش ئادەتلىرىنىڭ ئەۋج ئالغانلىقى مەلۇم. شۇنىسى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەركى، ئاددىي بىر يەرلىك ھون خانىدا (شىئوت بسۇگاخان كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، چوقۇنىدىغان ئالتۇن بۇتنىڭ بولغىنىغا قارىغاندا، ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ئوردىلىرىدا ئالتۇندىن ياسالغان بۇيۇملار (ئېھتىمال ئالتۇن تەختلەر، ئالتۇن بۇتلار) نىڭ تۈرلىرى، سۈپىتى قانداق بولغىيتتى؟

2. ياغاچچىلىق: ھونلاردا ئوقيا، ھارۋا، ئاقئۆينىڭ چاڭقىراق، كەرە گەلىرى، قالقان، ئىگەر، تاۋۇت قاتارلىق قورال سايمانلارنى ياسايدىغان مەخسۇس ئورۇنلار بار ئىدى. بولۇپمۇ ياغاچچىلىق كەسپىدە ئوقيا، ھارۋا ياساش ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ھونلار بىلەن باشقا دۆلەتلەر ئارىسىدا پات - پات بولۇپ تۇرىدىغان ئۇرۇشلاردا ئوقيا ناھايىتى كۆپ مىقداردا ئىشلىتىلەتتى. ئوقيانىڭ يالىرى، ئوقيا ئاشاقلىرىنىڭ ساپلىرىنى ياساش ئۈچۈن پۇختا ۋە كۆپ مىقداردا

---

① لېنىكەن، «ھون تارىخى» خەنزۇچە، 149- بەتكە قارالسۇن.

ياغاچ ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان ئورمانلىق رايونلاردا ياغاچچىلىق ئىشخانىلىرىنى قۇرغان. ئوقيا قەدىمكى چاغلاردىكى ئۇرۇشلاردا ئىشلەيدىغان مۇھىم قوراللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا بولغان ئېھتىياج ناھايىتى جىددىي ئىدى. ئوقيا ياساش بەلگىلىك تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە تەجرىبىگە ئىگە ئۇستىلارنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنداق بولغاندا تەلەپكە لايىق كېلىدىغان ئوقيا بىلەن قوراللانغان ھون قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا جەڭگىۋارلىق رولىنى ئوينىيالايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوقيا ياسايدىغان ئۇستىلارغا ناھايىتى ئوبدان ئېتىبار بېرىلەتتى.

ھونلارنىڭ پىيادە قوشۇنلىرى جەڭ ھارۋىلىرىغا ئولتۇرۇپ ئۇرۇشقا باراتتى. ھونلار ھاياتىدا، ھارۋا يالغۇز ھەربىي ترانسپورت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قاتناش قورالى ۋە مۇداپىئە قورالى سۈپىتىدىمۇ مۇھىم رول ئوينايتتى. ھونلار ئۇرۇش ۋاقتىدا ھارۋىدىن مۇداپىئە توساقلىرىنى ياساپ، دۈشمەننىڭ ھۇجۇملىرىغا تاقابىل تۇراتتى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، ھون ياغاچچىلىرى نەچچە يۈز مىڭلىغان ھون قوشۇنلىرى (ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملىرى) ئۈچۈن قالقان، ئىگەر قاتارلىق قورال - جابدۇقلارنى ياسايتتى. ھونلارنىڭ ھاياتىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق مۇھىم ئورۇندا ئىدى، ئۇلار ئاقئۆيلەردە ياشايتتى. ھون ياغاچچىلىرى ئاقئۆيلەر (كىگىز ئۆيلەر) ئۈچۈن ياغاچتىن چاڭغىراق، كەرەگىلەر ياسايتتى.

هونلارنىڭ ياغاچچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكى مۇھىم ئورۇندا تۇرغاندىن باشقا، ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقىمۇ ئىگە ئىدى. بايكۆل ئەتراپلىرى، چوغاي تاغلىرى، خېشى كاردورىدا ياغاچچىلىق ئورۇنلىرى كۆپ ئىدى. چۈنكى ئۇ جايلاردا ياپېشىل ئورمانلىقلار بار ئىدى. مىلادىدىن 40 يىل بۇرۇن ئىشىك ئاغاسى خۇيېڭ پادىشاھ خەن يەندىگە يازغان مەكتۇپىدا: «چوغاي تاغلىرى ياپيېشىل ئوت - چۆپلەر يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان ئورمانلار بىلەن قاپلانغان، ئۇچار قۇشلار، ياۋايى ھايۋانلار ناھايىتى كۆپ ياشايدىغان يەر بولۇپ، بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت شۇ يەردە ئوقيا ياساتقۇزغان» ① دېگەن. مىلادىدىن ئالتە يىل بۇرۇن باش لەشكەر بېشى ۋاڭ گىڭ ئۇجىلۇنوتى تەڭرىقۇت (مىلادىدىن سەككىز يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 13 - يىلىغىچە تەڭرىقۇت بولغان) غا ئەۋەتكەن ئەلچى شاخۇيەن ئارقىلىق مۇنداق تەلەپنى قويغان: ھونلار باشقۇرۇپ تۇرىدىغان تېررىتورىيىسى ئىچىدە بىر جاي بولۇپ، بۇ جاي خەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە تۇتۇشۇپ، جاڭيې ۋىلايىتى (ھازىرقى گەنسۇدىكى جاڭيې ئەتراپلىرى — ئا) گىچە سوزۇلىدۇ. مانا شۇ جايدىن ئاجايىپ ئېسىل ياغاچ ماتېرىياللىرى ۋە ياۋايى قۇشلارنىڭ پەيلىرى چىقىدۇ، شۇ نەرسىلەردىن ئوقيا ياساقلىرىنى ياسىغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن پادىشاھسى ھون تەڭرىقۇتىدىن شۇ جاينى بېرىشنى تەلەپ قىلى-

---

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 11 - كىتاب، 3803 - بەتكە قارالسۇن.

دۇ، دېگەن. بۇ تەلەپنى ئاڭلىغان ئۇجىلۇنوتى تەڭرىقۇت خەن ئەلچىسى ئارقىلىق قايتۇرغان جاۋابىدا (مەكتۇپىدا) مۇنداق دېگەن: هونلارنىڭ غەرب تەرەپتىكى خانلىرى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان ئاقئۆيلەر ۋە هارۋىلارنى ياساشقا لازىم بولىدىغان ياغاچ ماتېرىياللىرى شۇ جايدىن چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ جاي ئاتا - بوۋىمىزدىن بىزگە قالغان. شۇڭا ئۇ جاينى قولدىن بېرىشكە هەرگىز بولمايدۇ.①

3. توقۇمىچىلىق: نويان تېغىدىكى هون خانلىرىنىڭ قەبرىسىدىن چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە توقۇلما ماللار (يۇڭ، يىپەك توقۇلمىلار) ئالاهىدە مۇرۇندا تۇرىدۇ.

هون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىنىڭ ئىچى ناهايىتى چوڭ بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 15 مېتر كېلىدىغان قەبرىلەرنىڭ تۆت تېمى ۋە قەبرە يوللىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تاملارغا خىلمۇ خىل سۈرەتلەر كەشتىلەپ چۈشۈرۈلگەن يىپەك، شايى پەردىلەر تارتىلغان. يىپەك، شايى پەردىلەرگە كەشتىلەپ چۈشۈرۈلگەن قىياپەتلەر ئىچىدە خىلمۇ خىل رەڭدىكى بۇلۇتلار، قۇشلار، هايۋانلار، بۇغىغا مىنىپ بۇلۇتلار ئارا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان پەرى قىزلار بار. بۇنداق يىپەك، شايى پەردىلەرنىڭ ئىچىدە هونلارنىڭ ئۆزلىرى توقۇغانلىرىمۇ (خەنتەندە توقۇلغان بولۇشى مۇمكىن) بار. خەن

---

① بەنگو، «خەن يىلنامىسى، هونلار هەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 11 - كىتاب، 3810 - بەتكە قارالسۇن.

پادىشاھلىرى تەرىپىدىن ھون تەڭرىقۇتلىرىغا تەقدىم قىلىنغانلىرى ھەم بار.

يۇڭ توقۇلمىلار ئىچىدە گىلەم ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان گىلەملەرنىڭ بىرىگە ئىككى باشلىق ئاجايىپ بىر جۈپ ھايۋاننىڭ بىر - بىرى بىلەن ئېلىشىۋاتقانلىقىنى تەسۋىرلەيدىغان دەھشەتلىك ھالەت كەشتىلەنگەن. گىلەملەرنىڭ يەنە بىرىگە قىياپىتى مولۇنغا ئوخشاپ كېتىدىغان قاناتلىق ئاجايىپ بىر مەخلۇقنىڭ كېيىكنى باسماداپ يەۋاتقانلىقى كەشتىلەنگەن. مانا شۇ گىلەملەرگە كەشتىلەپ چۈشۈرۈلگەن قىياپەتلەرنىڭ كەشتىلىنىش سەنئىتى سىكىفلەرنىڭ كەشتىلەش ئۇسۇلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ھونلار خوتەندە گىلەمچىلىككە ناھايىتى بەك ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ئوردىلىرىدا تۈرلۈك نۇسخىدىكى گىلەملەر ناھايىتى كۆپ ئىدى. ھونلار تۆگىنىڭ تىۋىت يۇڭلىرىدىن يىپ ئېگىرىپ، يۇڭ چەكمەن، شالچە توقۇيتتى. ھون خانلىرى كىمخاب، شايىدىن چاپانلارنى كىيسە، ئادەتتىكى ھونلار يۇڭ چەكمەندىن چاپان كىيىشەتتى. ھون خانلىرى قىش پەسلىدە سۆسەر، بۇلغۇن، تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىلارنى، خەلق بولسا قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا كىيەتتى.

ھونلاردا كىگىز بېسىش بەكمۇ تەرەققىي قىلغان. چۈنكى گۈللۈك شىرداق بىلەن كىگىز ئۇلارنىڭ ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ھونلاردا ئاقئۆيلەرنىڭ ھەممە تەرىپى كىگىز بىلەن قاپلىنىپ ياسالغان-

لىقتىن، كىگىزگە بولغان ئېھتىياج ناھايىتى جىددىي ئىدى.

4. بولغارىچىلىق: ھونلاردا بولغارىچىلىق (كۆنچىلىك)، سەرداچىلىق ھۈنىرىمۇ خېلى راۋاجلانغانىدى. ھونلار كالا تېرىسىدىن كۆن (بولغارى)، تۆگە تېرىسىدىن، ئۆچكە تېرىسىدىن يۇمشاق، نېپىز بولغارىلارنى ئىشلەپچىقىراتتى. مۇنداق ماتېرىياللاردىن ئۆتۈك كىيىشەتتى. ھونلارنىڭ ئەرلىرى قونجى تىزىدىن ئېشىپ تۇرىدىغان ئۆتۈك كىيسە، ئاياللار ئەلمىي پوپۇچلۇق، پاشنىسى ئېگىز، بەكمۇ چىرايلىق ئۆتۈكلەرنى كىيىشەتتى.

بولۇپمۇ ھونلار كالا تېرىسىدىن قېلىن، يۇمشاق، چىدامىلىق قېيىشلارنى ئىشلەپچىقىرىپ ئۇرۇش قوراللىرى، ئات جابدۇقلىرى (ئاتنىڭ بېشىغا كىيدۈرىدىغان نىقاب، قېيىش چاپان، قۇرامساق، نوختا، يۈگەن، ئۈزەڭگە، تەيىل، تاسما، قۇشقۇن)، قىلىچ، خەنجەر غىلاپلىرى، بۆكتەرگىلىك ۋە قېيىق قاتارلىق نەرسىلەرنى ياسايتتى. ھون ئاتلىقلىرى مىنگەن ئاتلارنىڭ بېشىغا قىلىچ، نەيزە، ئوقيادىن ساقلىنالايدىغان نىقابلارنىڭ كىيدۈرۈلۈشى ھون ئاتلىقلىرىنىڭ ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن ساۋۇت كىيىپلا قالماي، ئۆز ئېتىنى دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈنمۇ كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ھونلار دەريادىن، ئېقىنلاردىن ئۆتۈش، ئىچكى دېڭىزلاردا ئۈزۈش ئۈچۈن ئات تېرىسىدىن قېيىقلارنى ياساشقىمۇ ئۇستا ئىدى. ئۇلار ياسىغان قېيىقلار ناھايىتى پۇختا بولۇپ، قىلىچ ۋە ئوقيانىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرە-

لەيدىغان (مۇداپىئە قىلالايدىغان)، سۇ ۋە نەملىككە چىدامىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىدى.

5. كۆلالچىلىق: نويان تاغلىرىدىكى هون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن سىغىمچانلىقى، شەكلى، رەڭگى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان خىلمۇ خىل ساپال سايمانلار چىققان. بۇ نەرسىلەر مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن ياسالغان بولۇپ، تۈرلىرى ۋە مىقدارىنىڭ كۆپلۈكى، شەكلى بىلەن گۈللىرىنىڭ مۇرەككەپلىكى، ناهايىتى نەپىسلىكى قاتارلىق جەھەتلەردىن قارىغاندا، هونلارنىڭ كۆلالچىلىق (ساپالچىلىق) تېخنىكىسىمۇ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. ئەگەر ناهايىتى ئۇزاق چاغلاردىن تارتىپ توپلانغان تەجرىبىگە ئىگە كۆلالچىلىق بولمىغان بولسا، كۆلالچىلىق تېخنىكىسى مۇنداق يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلمىگەن بولاتتى. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا كۆلالچىلىك قول هۈنەرۋەنچىلىكىدە مۇستەقىل بىر ساهە سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن.

هونلار خىلمۇ خىل شەكىلدىكى گۈللۈك تاۋاقلار، ئاپقۇرلار، كوزا، ياملار (تېرە ئاشلايدىغان)، كۆپلەرنى ئىشلەپچىقىراتتى.

5. سودا

هونلاردا چارۋىچىلىق، دېهقانچىلىق، قول هۈنەرۋەنچىلىك ئۆز زامانىسىغا يارىشا خېلى يۇقىرى دەرىجىدە

تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بارغانسېرى تېز سۈرئەت بىلەن ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى يېتەرلىك دەرىجىدە قامدىيالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى دۆلەتلەر بىلەن سودا مۇئامىلىسىنى يولغا قويغانىدى.

ھونلارنىڭ تاشقى سودا مۇئامىلىسىدە، ھونلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى سودا خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئۇلار چارۋا مال (ئاساسەن ئات)، تېرە، يۇڭ توقۇلمىلارنى خەنزۇلارنىڭ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇپ، ئۆز ئېھتىياجىغا لازىم بولغان كەم نەرسىلەرنى (خۇسۇسەن ھون خانلىرىنىڭ زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىغا بولغان ئېھتىياجىنى) قامدايتتى.

ھونلار خەنزۇلار بىلەن بولىدىغان چېگرا سودىسىغا ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن، ھونلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى چېگرا سودىسى مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن (مىلادىدىن 196 يىل بۇرۇن) باشلانغان قۇدىلىشىشتىن كېيىن قىزغىن بىر باسقۇچقا كىرگەن. شۇندىن باشلاپ ھونلار ھەر يىلى دېگۈدەك سەددىچىن سېپىلىنىڭ تۈۋگە (قوۋۇق ئالدىغا) كېلىپ، خەنزۇلار بىلەن سودا قىلىشىدىغان بولغان. بۇنداق سودىغا ھون خانلىرى، ئاددىي خەلقلەرمۇ جەلپ قىلىنغانىدى. بۇنداق سودا ھونلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدا دەھشەتلىك ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن چاغدىمۇ توختاپ قالمىغان.

مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلا-

دىن 117 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 60 يىل ئىچىدە چاڭئەن (شىئەن) دىكى خەنزۇ سودىگەرلەر ۋە شەھەر خەلقلىرىدىن، ھونلارغا ھەر يىلى ھەربىي قورال ۋە تۆمۈر سېتىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن خەن پادىشاھى تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەنلەر 500 كىشىدىن ئاشقان.① نويان تاغلىرىدىكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان ماددىي بويۇملار ئىچىدە، سودا ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلتۈرۈلگەن ساپال قاچا - قۇچىلار، ياغاچ سايمانلار، سىرلانغان سايمانلار، تاش قوراللار، ئات جابدۇقلىرى، زىبۇ - زىننەت بويۇملىرى (ئالتۇندىن ياسالغان)، يىپەك شايىلار ئاز ئەمەس. ھونلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى قىزغىن سودا مۇئامىلىسى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.

ھونلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى سودا مۇئامىلىسى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. تارىخىي يازما مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇنداق سودا مۇئامىلىسى مىلادىدىن تۆت ئەسىر بۇرۇن باشلانغان.② نويان تاغلىرىدىكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن «يۇڭدىن توقۇلغان، گۈللۈك كەشتىلىك ئاجايىپ پەردىلەر تېپىلغان. بۇ پەردىلەردە سەپ تارتىپ كېتىۋاتقان ئاتلىقلار تەسۋىرلەنگەن، ئادەملەرنىڭ تىپىگە ۋە ئۇلارنىڭ ياۋچىلارچە كىيىم كىيگە

---

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. جېڭلىق ھەققىدە قىسسە» كە قارالسۇن.

② «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 250 - بەتكە قارالسۇن.

نىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇلار پەقەت توخارىستان (ھازىرقى ئافغانىستان) تېررىتورىيىسىدىلا مىلاددىن ئىككى ئەسىر ياكى بىر ئەسىر بۇرۇن ئىشلەپچىقىلغان بولۇشى مۇمكىن. »① مانا شۇ پەردىلەرنىڭ ھون خانلىرى قەبرىسىدىن تېپىلىشى، ھونلارنىڭ ئاسىيادىكى توخارىستان دۆلىتى بىلەن سودا ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ھونلار ناھايىتى ئۇزۇن مۇددەتكىچە شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى سودا يولىنىڭ خوجايىنى سۈپىتىدە رول ئوينىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ئارقىلىق يىراقتىكى يونانىستان بىلەن سودا ئالاقىسىنى يۈرگۈزگەن. نويان تاغلىرىدىكى ھون خانلىرى قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ماددىي بويۇملار ئىچىدە كەشتىلەپ توقۇلغان بىر يىپەك پەردە بار. ئالىملار بۇ پەردىنى «يۇنانلىقلار توقۇغان!» دەپ ھۆكۈم قىلىشقان. بولۇپمۇ ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرى ئىچىدىكى ئالتىنچى نومۇرلۇق قەبرىدىن: «... يۇنانىستاندا ئىشلەنگەن يىپەك توقۇلمىلار ناھايىتى نۇرغۇن تېپىلغان» ② يۇقىرىدىكى پاكىتلار ھونلار بىلەن ياۋروپادىكى يونانىستان ئارىسىدىكى سودا مۇئامىلىسىنى كۆرسىتىدۇ.

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 توم، 105 - بەتكە قارالسۇن.

② «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 252 - بەتكە قارالسۇن.

II باب ھونلارنىڭ مەدەنىيىتى

1 . تىل

ھونلارنىڭ تىلى — ئالتاي تىل سىستېمىسى تۈرك تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

قەدىمكى چاغدا ئۆتكەن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە بىر مۇنچە ھونچە سۆزلەرنى خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئەينى ئاھاڭى (ھونچە ئاھاڭى) بويىچە يېزىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەن. لېكىن خەنزۇ يېزىقى بىلەن باشقا مىللەتنىڭ سۆزىنى ئەينى ئاھاڭى بويىچە يېزىش قىيىن بولسىمۇ، ھەر ھالدا جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى يېزىپ قالدۇرغان ھونچە سۆزلەرنى بايقاش ئانچە قىيىن ئەمەس. بۇنىڭ مىساللىرىنى تۆۋەندە كەلتۈرىمىز.

خەنزۇ يېزىقى دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش مەلۇم ساندىكى ھەرپلەردىن تەركىب تاپقان ئەمەس. خەنزۇ يېزىقى بويىچە قانداق نەرسىنى يازماقچى بولسا، شۇ نەرسىنىڭ شەكلىنى كۆرسىتىدىغان سۈرەتنى سىزىدۇ. شۇڭا خەنزۇ يېزىقىنىڭ سانى باشقا مىللەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش 30 نەچچە ھەرپتىن ئىبارەت بولماستىن، بىر نەچچە مىڭ شەكلىنى كۆرسىتىدىغان سۈرەتتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەنزۇ يېزىقى ئارقىلىق ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ق»، «غ»، «ھ»، «ر»

ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئاتىلىشى	ئەسلى ھونچە ئاتىلىشى	خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلىشى
ھون	ھون	匈奴, *Xingnu*
خۇدا	تەڭرى	撑犁 *Chengli*
بەخت - سائادەت	قۇت	孤涂 *gu tu*
تۇمەن	تۇمەن	头曼 *tuman*
خانىش (مەلىكە، رەڭ)	ئالچى	阏氏 *yanzhi*
باتۇر	ماتۇر	冒顿 *modun*
قىز	قىز	居次 *ju ci*
ئوتتۇرا (چېگرا)	ئوتۇ	瓯脱 *outuo*
قىلىچ	قىڭراق	径路 *chenlu*

ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىدىغان سۆزلەرنى ئەينى ئاھاڭى بويىچە توغرا يېزىش زادى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا قەدىمكى چاغدىكى جۇڭگو تارىخچىلىرى ھونچە (تۈركچە) ناملارنى خەنزۇ يېزىقى بىلەن يېزىشتا ناھايىتى ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا يولۇققان بولسىمۇ، لېكىن خېلى تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. مەسىلەن، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك «ھون»نى «شيۇڭنۇ»، «تەڭرى»نى «چېڭلى»، «قۇت»نى «گوتۇ»، «ئالچى»نى «يانجى»، «قىز»نى «جۇسى»، «ئوتتۇرا»نى «ئوتۇ»، «باتۇر»نى «مودۇن» دەپ يېزىشقان. يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن سۆزلەر ھەققىدە بىر ئاز چۈشەنچە بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

ھونلار پادىشاھىنى «تەڭرىقۇت» (خۇدانىڭ ئوغلى، خۇدا بەرگەن بەخت) دەپ ئاتاشقان. قەدىمكى چاغلاردا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز «خۇدا»نى «تەڭرى» دەيتتى. بۇ سۆز ھازىرقى چاغدىكى ئۇيغۇرنىڭكىدىمۇ ساقلانغان، «تيانشان تېغى» ئەسلىدە «تەڭرى تېغى» دەپ ئاتىلاتتى. قەدىمكى جۇڭگو تارىخچىلىرى «تەڭرى تېغى»نى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، «تيەنشەن»(天山) دەپ يېزىشقان. كېيىنكى چاغدىكى ياۋروپا ئالىملىرى «تيەنشەن» سۆزىنى «تيانشان» دەپ يېزىشقان. ھازىر ئادەتتە «تەڭرى تېغى»نى«تيانشان» دەپ ئاتىسىمۇ، ئۇنىڭ چوققىسى قەدىمكى چاغدىكى ئەينى نامى بويىچە ھازىرمۇ «خان تەڭرى چوققىسى» دېيىلىدۇ.

«قۇت» سۆزى ھەققىدە گەپ ئاچقاندا، ئۇيغۇرلار ھازىرمۇ «قۇتلۇق بولسۇن»، «قۇتاتسۇن» دېيىشىدۇ.

ھەتتا ئۆزلىرىگە قۇتلۇق دەپ ئىسمىمۇ قويۇشىدۇ. مانا بۇ مىسال «قۇت» سۆزىنىڭ ھازىرمۇ ئىستېمالدىن قالمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

«تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ھونلار بىلەن تۇڭگۇسلار ئارىسىدا ئارىلىقى مىڭ يول (500 كىلومېتر — ئا) كېلىدىغان جاي بوش قالدۇرۇلغان. مانا شۇ بوش قالدۇرۇلغان جايدا ھونلارمۇ، تۇڭگۇسلارمۇ چارۋا ماللىرىنى باقمايتتى. بۇ جاينى «ئوتتۇرا» دەپ ئاتىغان. بۇ «ئوتتۇرا» ئەمەلىيەتتە ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى چېگرا ئىدى. قەدىمكى جۇڭگو تارىخچىلىرى ھونچە (تۈركچە) «ئوتتۇرا» (بىتەرەپ جاي. چېگرا مەنىسىدە — ئا) سۆزىنى خەنزۇ يېزىقى بىلەن «ئوتتۇ» دەپ يېزىشقان.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىدىن پاڭ شۈەنلىڭ «جىن يىلنامىسى»دا ئىككى مىسرا ھون قوشىقىنى خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئەينى ئاھاڭى (ھون ئاھاڭى) بويىچە يېزىپ قالدۇرغان. قوشاق مۇنداق:

فرانسۇز ئالىمى فىللىئوت بۇ قوشاقنىڭ ھونچە (قەدىمكى تۈركچە) ئوقۇلۇشى ئۈستىدە ئىزلىنىپ، ئاخىرى مۇۋەپپەقىيەت قازانغان.

秀支替疾冈
Su gi ti lai gən

仆谷秃勾当
pu gü tura ƣan

قوشاقنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى مۇنداق:

قوشۇن چىقتى يولغا،
قۇگۇ چۈشتى قولغا.

مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە هونلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە قاراپ كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئورخۇن ۋە سېلېنگا ۋادىلىرىدا قالغانلار ئاساسەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىدى. مانا شۇ شەرقىي ئۇيغۇرلارنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى «تۇرالار» ۋە «ئېگىز هارۋىلىقلار» (ئېگىز چاقلىق هارۋىلاردا يۈرگەنلىكى ئۈچۈن) دەپ يېزىشقان. تارىخچى ۋېيشۇ (مىلادى 6 - ئەسىردە ياشىغان) مۇنداق دەپ يازغانىدى. «ئېگىز هارۋىلىقلارنىڭ تىلى هونلارنىڭ تىلىغا ئوخشاش بولۇپ، بەزىدە ئازراق پەرق بار ئىدى.»① بۇ يەردىكى «ئازراق پەرق» مەهەللى سۆزلەرنى كۆرسەتسە كېرەك. مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى هونلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە قاراپ كۆچكەن مەزگىلدە غەربكە كېتىۋاتقان هونلارنىڭ بىر قىسمى كۇچارنىڭ شىمالىدىكى كۆنەس، تېكەس يايلاقلىرىدا قېپقالغان. مانا شۇ هونلار (200 مىڭ كىشى) مىلادى 1 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا «زابىندىلار دۆلىتى» نى قۇرغان. تارىخچى لىيەنشۇ (8 - ئەسىردە ياشىغان): «زابىندىلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، تىلى ئېگىز هارۋىلىق

---

① ۋېيشۇ، «ۋېي يىلنامىسى، ئېگىز هارۋىلىقلار هەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە، 2307 - بەتكە قارالسۇن.

لار (شەرقىي ئۇيغۇرلار) بىلەن ئوخشاش ئىدى.»① دەپ يازىدۇ. تارىختا «ئېگىز ھارۋىلىقلار» دەپ ئاتالغانلار — قەدىمكى چاغدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ (بايكۆل، ئورخۇن، تۇغلا دەريالىرىنىڭ بويىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار) دەل ئۆزى ئىدى. قەدىمكى چاغلاردا شەرقىي ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيىنىڭ ئالاھىدە بولغان جۇغراپىيە شارائىتىنى (يايلاق، دالا، چۆل، قۇم) ھېسابقا ئېلىپ، ئۆز ھاياتىدا ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى تارىخچىلارنىڭ بەزىلىرى ئۇلارنى «ئېگىز ھارۋىلىق تۇرالار» دەپمۇ يېزىشقان. ئەپسۇسكى، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا ھەۋەس قىلىۋاتقانلارنىڭ بەزىلىرى تارىخنى ناھايىتى ئۈزەلا تەتقىق قىلىپ، «ئېگىز ھارۋىلىقلار»نى «قاڭقىللار» ياكى «قاڭلى»لار دەپ ئاتاشماقتا. بۇنداق تەتقىقاتچىلار تارىخ ئىلمىغا سەممىيەت، كەمتەرلىك، ئېھتىياتچانلىق بىلەن مەسئۇللۇق پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ، تارىخنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق ئۆگىنىشى لازىم. ياۋروپا ئالىملىرىمۇ ھونلارنىڭ قەدىمكى تۈرك تىلىدا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا) سۆزلەشكەنلىكىنى ئالغا سۈرىدۇ. بۇنداق ئالىملار قاتارىغا فرانسۇز ئالىمى رېمۇسات، كىلافورت، نىكتا، لۇڭكىراماتىك گئورگى (بۇلار فرانسىيە تارىخچىلىرى) لەر كىرىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھونلار، تۈركلەرنىڭ ئاتا بوۋىسى دېيىشسە، بەزىلىرى (ۋېنگىرلەر ھەققىدىكى خاتىرىلەرگە

---

① لى يەنشۇ، «شىمالىي سۇلالىلار يىلنامىسى. غەرب ئەللىرى ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن.

ئاساسلىنىپ تۇرۇپ) ۋېنگىرلەر تىلىدىكى ئۇيغۇر سۆزىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى مىسال كەلتۈرۈپ، ھونلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن: «ئۇنىغۇر»، «ئوتىغۇر»، «سارىغۇر»غا ئوخشاش.

يۇقىرىقى بىر قاتار پاكىتلار ھونلارنىڭ تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

2 . يېزىق

يېقىنقى چاغلارغىچە شەرق ۋە غەرب ئالىملىرى ئارىسىدا، ھونلارنىڭ يېزىقى مەسىلىسى ھەققىدە بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەر خىل قاراشلار ھۆكۈم سۈردى. بۇنداق قاراشلارنى ئاساسەن ئۈچ خىلغا ئايرىش مۇمكىن.

1) بەزى تارىخچىلار «ھونلارنىڭ يېزىقى يوق ئىدى، تىل بىلەنلا چەكلىنەتتى»① دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ.

2) بەزى تارىخچىلار «ھونلار خەنزۇ يېزىقىنى قوللانغان بولۇشى مۇمكىن» دېيىشىدۇ.

3) بەزى تارىخچىلار «ھونلار ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان يېزىقنى قوللانغان ياكى باشقا ئىلغار مىللەتلەرنىڭ يېزىقىنى قوبۇل قىلغان، يىغىپ ئېيتقاندا، ھونلار يېزىق قوللانغان» ②دېيىشىدۇ.

---

① سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

② «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 213 -بەتكە قارالسۇن.

تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتىگە ئىگە قانۇنىيىتى ۋە جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئېلنامىلىرىدىكى پاكىتلار، يېقىنقى يىللاردا تېپىلغان يازما يادىكارلىقلارغا ئاساسلىنىپ ھونلار مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنلا يەنسەي ئۇرخۇن يېزىقىنى قوللانغان، دەپ قەتئىي ھۆكۈم قىلىش ئاساسىغا ئىگىمىز. شۇنداق ئىكەن، ئۇ چاغدا بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خىل قاراشلارنى ئۇزۇل - كېسىل رەت قىلىش لازىم. ئەمدى پاكىتلارغا نەزەر سالايلى:

1) مەدەنىيەت بولسا جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. ھونلار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا فېئوداللىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغان. ئۇلار شۇ چاغلاردىن باشلاپلا تۆمۈر، مىس، ئالتۇن قاتارلىق قارا ۋە رەڭلىك مېتاللاردىن ھەربىي قورال، سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىق تۈرلۈك نەرسىلەرنى ياساشتا خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن. تۆمۈر قوراللارنىڭ ياسىلىشى (ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. بۇنداق تەرەققىيات باسقۇچىدا ئاللىقاچانلا يېزىق قوللانغان. ف. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۆمۈر رودىسىنى ئېرىتىشتىن تارتىپ، ھەرپلىك يېزىقنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ يېزىقلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىشى ئارقىلىق مەدەنىيەتكە ئۆتىدۇ.»① تارىخىي

---

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۇيغۇرچە 38-، 39 - بەتلەرگە قارالسۇن.

تەرەققىيات قانۇنى بويىچە ئېيتقاندا، مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن مىتال ئېرىتىپ (مىس، تۆمۈر، ئالتۇن) تۈرلۈك قوراللار ۋە سايمانلار ياساشتا ئالاھىدە يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن، قۇدرەتلىك ئۇلۇغ هون تەگرىقۇتلۇقىنى قۇرۇپ، دۆلەتنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ خىلمۇخىل تۈرلىرىنى ياراتقان هونلارنىڭ يېزىق قوللانماسلىقى تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىگىمۇ، ئەقىلغىمۇ زادى سىغمىسا كېرەك.

2) هونلارنىڭ يېزىق قوللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان تارىخىي پاكىتلارمۇ ئاز ئەمەس. باتۇر تەگرىقۇتنىڭ مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن خەن قىرالىچىسى (ئايال پادىشاھى) لۈيخۇغا، مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن خەن پادىشاھى ۋېندىغا يازغان مەكتۇپلىرى، كىيوك تەگرىقۇتنىڭ مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن خەن پادىشاھى ۋېندىغا يازغان مەكتۇپى، بۇلارنىڭ ھەممىسى دەلىل بولالايدۇ. مەكتۇپلارنىڭ بىرىسىدە كىيوك تەگرىقۇت خەن ۋۇدىغا مۇنداق دەپ يازغان: « كۆك تەگرى بىلەن يەر تەگرىسى تەرىپىدىن ھايات بېرىلگەن، كۈن تەگرى بىلەن ئاي تەگرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ هون تەگرىقۇتى خەن پادىشاھىنىڭ سالامەتلىكىنى ئىھتىرام بىلەن سورايدۇ ». قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان هونلار ئاسمانغا، يەرگە، كۈنگە، ئايغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئادەتكە ئىگە ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ يازغان مەكتۇپلىرى قامان دىنىنىڭ ناھايىتى كۈچلۈك تەسىرىگە

گۆچرىغاندىن تاشقىرى، بەدىئىي جەھەتتىمۇ ئوبرازلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىدى.

3) ھونلار مىلادىدىن بۇرۇنلا ئۆز دۆلىتىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي خەرىتىلىرىنى سىزغان ۋە ئۇنى قوللانغان. مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن قۇتسۇش تەگرىقۇت (56 — 36) ئۆلتۈرۈلگەندە خۇشاللىقنى باسالماي قالغان خەن پادىشاھسى يەندى (48 — 33) ۋەزىرلىرىگە بەرگەن زىياپىتىدە، قۇتسۇش تەگرىقۇت ھايات چېغىدا ئىشلېتكەن خەرىتىنى ئۆز ئەمەلدارلىرىغا كۆرسەتكەن ئىكەن، مانا شۇ خەرىتىگە ھونلار تېررىتورىيىسىدىكى تاغلار ۋە دەريالار چۈشۈرۈلگەن. شۇ خەرىتە قۇتسۇش تەگرىقۇتنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان خەرىتىسى بولۇشى مۇمكىن. مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھونلارنىڭ باتىس بەي خانى خەن پادىشاھسى گۇاڭ ۋۇدىغا گۇخىڭ ئاتلىق خەنزۇ ئارقىلىق ھونلار دۆلىتىنىڭ خەرىتىسىنى مەخپىي ھالدا ئەۋەتىپ بەرگەن.① مانا بۇ خەرىتىنىڭ قۇتسۇش تەگرىقۇتنىڭ خەرىتىسى بىلەن ئوخشاش خەرىتە بولۇشى تەبىئىي. ھونلار سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا خەرىتىلەرنى سىزىپ، ئۇنى قوللانغان ئىكەن، ھونلارنىڭ ئۇ چاغدىكى خەرىتىلىرىدىكى شەرتلىك بەلگىلەرنى يېزىق ئارقىلىق ئىزاھلىغانلىقىدا شەك يوق.

4) مىلادىنىڭ 250 - يىللىرى جۇڭگو پادىشاھسى (بۇ مەزگىل ئۈچ دۆلەت مەزگىلى ئىدى) كامبودژاغا ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن. ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكى

---

① يەنخۇا، «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

كاگتەي ئاتلىق ئادەم دۆلىتىگە قايتىپ كەلگەندە، كامبودژالىقلارنىڭ يېزىقى ھونلارنىڭ يېزىقىغا ئوخشايدىكەن① دېگەن. شۇ چاغلاردا كامبودژالىقلار ھىندى يېزىقىنى قوللانغانىدى. ئەلچى كاگتەي كامبودژالىقلار قوللانغان ھىندى سانسكرىت يېزىقى (ياكى قارۇشتى يېزىقى) بىلەن قەدىمكى چاغلاردا ھونلار قوللانغان يەنسەي ئۇرخۇن يېزىقىنىڭ پەرقىنى تازا ئايرىيالماي، شۇنداق دېگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەڭ مۇھىمى ھونلارنىڭ يېزىقى بارلىقىنى 3-ئەسىردە ياشىغان خەنزۇلارمۇ بىلىدىكەن.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن تارىخىي يازما پاكىتلار (ھونلارنىڭ يازغان مەكتۇپلىرى، ھون خەرىتىلىرى، كاگتەينىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى) ھونلارنىڭ يېزىقى بارلىقىنى ئىسپاتلاشقا يارىسىمۇ، لېكىن ھونلارنىڭ زادى قانداق يېزىق قوللانغانلىقى ھەققىدە بىرنەرسە دېيىش قىيىن ئىدى. مانا شۇ ئەڭ قىيىن، ئەڭ جىددىي ھەل قىلىنغۇچ مەسىلە ھازىر ئوزۇل-كېسىل ھەل بولدى. پاكىتى تۆۋەندىكىچە:

5) «كېيىنكى يىللاردا رۇسلار قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئالمۇتادىن 50 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا بىر قورغان خارابىسىنى قازدى. بۇ قېزىش ئىشلىرىدا ئارخېئولوگىيە تارىخىدا «ئالتۇن كىيىملىك

---

① چىڭشۇ: «ئۈچ دۆلەت بايانى» نىڭ «كامبودژا تارىخى» غا ۋە «موڭغۇل تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار» خەنزۇچە، 3-بەتكە قارالسۇن.

ئادەم، دەپ يېزىلغان ۋە ياش ئۆلۈپ كەتكەن بىر تۈرك شاھزادىسىنىڭ مازىرى تېپىلدى. شاھزادىنىڭ بېشىدا تېپىلغان كۈمۈش تاۋاقتا كۆكتۈرك ئېلىپبەسىنىڭ دەسلەپكى شەكلى دەپ ھېسابلانغان ۋە تۈركچە ئىكەنلىكى ئالغا سۈرۈلگەن ئىبارىلار بار. بۇ تېپىلما مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى تارىخقا مەنسۇپ بولۇپ، تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمىيلىقىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. بۇ ئەھۋال قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ ئۇلۇغ كەشپىياتلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.»①

مانا بۇ ھونلارنىڭ قوللانغان يېزىقى يەنىسەي ئۇرخۇن يېزىقى (كۆكتۈرك يېزىقى) ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشتا رەت قىلغىلى بولمايدىغان پاكىت. ھونلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ۋە ھونلارغا قېرىنداش بولغان تۈركلەرنىڭ يېزىقىنى ھونلارنىڭ قوبۇل قىلىپ، ئۇنى قوللانماسلىقى زادى مۇمكىن بولىدىغان ئىش ئەمەس. قىتانلار دۆلىتى (916 — 1211)، ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى (1209 — 1368) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى دۆلەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللانغان ئەمەسمۇ؟ تىبەتلەرمۇ موڭغۇللار ئارقىلىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ تاكى ھازىرغىچە قوللىنىپ كەلمەكتە.

بەزىلەرنىڭ ئۇرخۇن بويلىرىدىن تېپىلغان كۆكتۈرك مەڭگۈ تاشلىرى ۋە ئۇيغۇرخانلىقىغا دائىر

---

① يىلماز ئۆزتۇنا: «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم، 85 - بەتكە قارالسۇن.

مەڭگۈ تاشلارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتى 7 - ئەسىردىن باشلىنىدۇ، ئۇيغۇرلار 7 - ئەسىردىن باشلاپ يېزىققا ئىگە بولغان دېيىشلىرى ئەمدى ئوبيېكتىپ تارىخىي پاكىتلارغا يارىشا رەت قىلىنىشى كېرەك.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، ھونلار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا يەنەي ئۇرخۇن يېزىقىنى قوللانغان.

3. ئەدەبىيات

ھازىرغىچە ھونلار ئەدەبىياتىنىڭ يازما يادىكارلىقى تېپىلمىغان بولسىمۇ، ھونلار تەرىپىدىن توقۇلغان قوشاقلار ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

ئايرىلىپ قالغاندا تىلەن تاغدىن،
ئاۋۇماس بوپقالدى چارۋا - مالىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تاغدىن،
مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز.

بۇ قوشاقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە ئانچە - مۇنچە چۈشەنچە بېرىشكە بولىدۇ.

باشتا توختىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، خەن سۇلالىسى ھونلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۇزۇن مۇددەت پۇختا تەييارلىق كۆرگەن. خەن ۋۇدى پادىشاھلىق قىلغان چاغدا (140 — 87) ھونلارغا قارشى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار بۇزبەرگەن. بۇنداق ئۇرۇشلارنىڭ بىرى

مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن بولغان. شۇ ئۇرۇشتا مەشھۇر سانغۇن خۇجۇبىڭ باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈزمىڭ ئاتلىق، پىيادىدىن تەركىب تاپقان خەنقوشۇنلىرى ھونلارنى ئىككى قېتىم گەنسۇنىڭ شىمالىغا قوغلاپ بېرىپ، خېشى كارىدورىنى تارتىۋالغان. گەنسۇدىكى تىلەۋ (چىلەنشەن)، ئالچى تېغى (يەنجىشەن) بۈك-باراقسان، ئارچا-قارىغايلار قاپلاپ تۇرغان، ياپ-يېشىل ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان، قىشتا ئىللىق، يازدا سالقىن، چارۋىچىلىققا ناھايىتى باپ، يايلاقلىرى ئۇزۇندىن-ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتكەن تاغلار ئىدى. ھونلار مانا شۇ گۈزەل يايلاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا بېغىشلاپ يۇقىرىدىكى قوشاقنى توقۇغان. قوشاقتا ھونلار ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان چارۋىچىلىق بىلەن رېئال ھاياتىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىرلەشتۈرۈلگەن. قوشاقتا «ئالچى تېغى» بىلەن «مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز» دېگەن قۇرلارنىڭ باغلىنىپ تەسۋىرلىنىشى ناھايىتى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە. چۈنكى ھونلارنىڭ خوتۇن-قىزلىرى رەڭگى سۈزۈك قىزىلغا مايىل بىر تۈرلۈك گۈلدىن ئۇپا ياساپ، چىرايىنى گۈزەللەشتۈرۈش ئۈچۈن يۈزىگە سۈركىشەتتى. ھونلار مانا شۇ ئۇپىنى ئالچى (قىزىلچى — ئا) ئۇپىسى دەپ ئاتىشاتتى. شۇنىڭدەك ھون تەڭرىقۇتىنىڭ رەسمىي بىكەسى (خانىش — ئا) ئالچى دەپ ئاتىلاتتى. ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ھازىرقى رۇس تىلىدىكى «ئالى» (قىزىل — ئا) سۆزى ھون (تۈرك) لەرنىڭ «ئالچى» سۆزىدىن كېلىپ چىققانىكەن.

ھونلار ئالچى تېغىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىنى، ھون خوتۇن-قىزلىرىنىڭ گويا ئۇپا-ئەڭلىكتىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ئوخشىتىپ، بۇندىن كېيىن خوتۇن-قىزلىرىمىز چىرايى گۈزەل ئالچى بولالمايدىغان بولۇپ قالدى، دەپ ھەسرەتلەنگەن.

4. مۇزىكا

مىلادىنىڭ 89 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنلىرىدىن بىرى دۇشەن غەربىي ھونلار (شىمالىي ھونلار) بىلەن ئۇرۇشقان چاغدا، ھونلارنىڭ ئوردىسىدىن چىقىۋاتقان نەي ئاۋازىنى ئاڭلىغان.① مىلادىنىڭ 200 - يىلى مەشھۇر ئەدىب، خەتتات سەي يۇڭنىڭ قىزى سەي ۋېنجى شەرقىي ھونلار (جەنۇبىي ھونلار) تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن. ئۇ شەرقىي ھونلارنىڭ سول قول بىلگە خانىغا ياتلىق قىلىنغان بولۇپ، ھونلاردا 20 يىل تۇرغان. مىلادىنىڭ 220 - يىلى ساۋساۋ تەرىپىدىن قايتۇرۇپ كېلىنگەن. ئۇ «ھونلار نېيىگە 18 غەزەل» دېگەن شېئىرىي ئەسىرىدە «كەچ كىرگەندىن تارتىپ تاڭ ئاتقانغا قەدەر داقا-دۇمباقنىڭ ئاۋازى ياڭراپ تۇرىدۇ.»② دېگەن.

مانا شۇ يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلارغا قارىغاندا، ھونلاردا نەي، دۇمباق، ناغرا قاتارلىق مۇزىكا (ساز) ئەسۋابلىرى بولغان. بۇ ھەقتىكى مەلۇمات مىلادىنىڭ

---

① پەنخۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. دۇشەن ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن.

② پەنخۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. سەي ۋېنجى ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن.

4 - ئەسىردە بېرىلگەن بولسىمۇ، هونلارنىڭ مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا مۇزىكىلىرى بولغانلىقىغا گۇمانلانمىسىمۇ بولىدۇ.

5 - سەنئەت

هونلاردا سەنئەتنىڭ خىلمۇ خىل تۈرلىرى (رەسساملىق، نەققاشلىق، هەيكەلچىلىك) ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان.

1. رەسساملىق: نويان تاغلىرىدىكى قەدىمكى هون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە هونلارنىڭ رەسساملىق سەنئىتىدىن گۇۋاھلىق بېرىدىغان پاكىتلار خېلى كۆپ. قاچىلار قىزىل، قارا سىرلار بىلەن سىرلانغان. قاچىلارنىڭ بىرىدە قاراسىرنىڭ ئۈستىگە كەينىنى مايمۇن تەرىزىدە قىلىپ تۇرغان بىر شىرنىڭ سۈرىتى قىزىل رەڭ بىلەن سىزىلغان. ياغاچتىن ياسالغان تاۋۇتلارنىڭ سىرتى قاراسىر بىلەن سىرلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىزىل، سېرىق، يېشىل، نەشرەگدىن ئىبارەت تۆت خىل رەڭ بىلەن گۈزەل رەسىملەر سىزىلغان. بۇلار ئىچىدە بىر تۈرنىڭ بۇلۇت ئىچىدە پەرۋاز قىلىپ كېتىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

2. نەققاشلىق: هونلار مىسقا، سۆڭەككە ئادەملەرنىڭ، هايۋانلارنىڭ خىلمۇ خىل هالەتلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان قىياپەتلىرىنى نەفىس قىلىپ نەقىشلەپ (ئويۇپ) چۈشۈرۈشكە ئۇستا ئىدى. ئۇلار قاشتېشىدىنمۇ چىرايلىق

سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان. نويان تاغلىرىدىكى قەدىمكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان ماددىي يادىكارلىقلار ئىچىدە ياقۇت ئات، قاشتېشى تاقالغان كەمەرلەر بار. ماناشۇ كەمەرگە تاقالغان قاشتېشىغا بىر-بىرىگە قاراپ ئۇسۇل ئويناپ تۇرغان بىر جۈپ ئەجدىھا نەقىش قىلىپ چۈشۈرۈلگەن.

3. ھەيكەلتاراشلىق: ھونلار قامان ئەقىدىسىگە كۆرە ئۆزلىرى چوقۇنىدىغان تەڭرىلىرىنىڭ (خۇدالىرىنىڭ) بۇتلىرىنى (ھەيكىلىنى) ئالتۇندىن، ياغاچتىن ياساشقان. مەسىلەن، مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن خەن سانغۇنى خۇچۇبىڭ گەنسۇدا ھونلارنى مەغلۇپ قىلغان ۋاقىتىدا غەنىمەت ئالغان ئالتۇن بۇتنى ئەسكە ئېلىش شۇنىڭغا مىسال بولىدۇ. ھون قەبرىلىرىدىن خېلى كۆپ ياغاچ بۇتلارمۇ چىققان.

۶. بىناكارلىق

1928 —، 1929 - يىللىرى سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىملىرىدىن سوسنوۋسكى، 1955 —، 1956 - يىللىرى ئوكلادنىكوۋ تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىك قېزىشلار نەتىجىسىدە، سېلىنگا دەرياسىنىڭ بويىدىن ھونلارنىڭ بىر شەھەر خارابىسى تېپىلغان. بۇ خارابىنىڭ ئورنى ھازىرقى بورىيات ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ پايتەختى ئۇلان ئۇدە شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 16 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سېلىنگا دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان. شە-

ھەرنىڭ تۆت ئەتراپى سېپىل بىلەن ئورالغان. سېپىل بويلاپ كەتكەن چوڭقۇر خەندەكمۇ بار. شەھەرنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى سېپىلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 348 مېتر كېلىدۇ. شەرق تەرىپىدىكى سېپىلنى سېلىنغا دەرياسىنىڭ سۈيى يالاپ ۋەيران قىلىۋەتكەن. شەھەرنىڭ شەكلى تۆت چاسا بولۇپ، ئۇنىڭدىن تېپىلغان ئۆيلەرنى ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن. بىرىنچى خىلدىكى ئۆيلەر ئادەتتىكى ئۆيلەر بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 20 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئۇلىغا تاشتىن ئىككى قەۋەت ئۇل قويۇلغان. ئۇل ئۈستىگە ناھايىتى نۇرغۇن ياغاچ تۈۋرۈكلەر ئورنىتىلغان. تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىسى لاي، توپا بىلەن تولدۇرۇلۇپ، قاڭدالغان. ئۆيلەرنىڭ ئىشىكى جەنۇب تەرەپكە قويۇلغان. ئارخېئولوگلار، بۇ ئۆيلەردە ئاددىي كىشىلەر ھايات كەچۈرگەن، دەپ تونۇشقان.

ئىككىنچى خىلدىكى ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى بىرىنچى خىلدىكى ئۆيلەرگە قارىغاندا چوڭ بولۇپ، ياسىلىشىمۇ بىر قەدەر سىلىق. بۇنداق ئۆيلەردە ھون ئاقسۆڭەكلىرى ياشىغان. بۇ خىل ئۆيلەر تۆت چاسا بولۇپ، ئىشىكى جەنۇب تەرەپكە قويۇلغان. بۇ ئۆيلەرنىڭ ئادەتتىكى ئۆيلەردىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇنداق ئۆيلەرنى قىشتا ئىسسىتىش ئۈچۈن كاڭدىن پايدىلانغان.①

بۇ شەھەردىن ساپالدىن ياسالغان ناھايىتى نۇرغۇن سايمانلار چىققان. بۇ ساپال سايمانلارنىڭ شەكلى، چوڭ-

---

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 344-بەتكە قارالسۇن.

كىچىكلىكى ھەرخىل بولۇپ، چېكىلگەن گۈللىرىمۇ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ساپال سايمانلار قول ۋە چاق بىلەن ياسالاتتى. شەھەردىن ساپال سايمانلارنى ياسايدىغان چاقلارمۇ چىققان①

تاشقى موڭغۇلىيىدىكى قورولون دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن ھونلارنىڭ بىر شەھەر خارابىسى تېپىلغان. خارابىسىنىڭ جەنۇب ۋە شىمال تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى (ھەر بىر تەرەپىنىڭ) 767 مېتر بولۇپ، شەرق ۋە غەرب تەرەپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى (ھەر بىر تەرەپىنىڭ) 360 مېتر كېلىدۇ. شەھەر سېپىلىنىڭ ھازىرقى ساقلىنىپ قالغان خارابىسىنىڭ قېلىنلىقى 3·7 مېتر، ئېگىزلىكى 0·7 مېتر كېلىدۇ. شەھەرنىڭ مەركىزىدە ناھايىتى چوڭ بىر قۇرۇلۇش بولۇپ، ئۇ «گۇۋا - دۇبۇ» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئېھتىمال بۇ قۇرۇلۇش ھونلارنىڭ ئىبادەتخانىسى بولسا كېرەك. بۇ شەھەر خارابىسىدىن ناھايىتى نۇرغۇن مەدەنىي يادىكارلىقلار چىققان② 1925 - يىلى سوۋېت ئارخېئولوگى ۋىلادىمىروۋ قورولۇن دەرياسىنىڭ دىرچىن ئىرمىغىنىڭ سول قىرغىقىدىن يەرلىك خەلقلەر «خاسار» (ھازار؟) دەپ ئاتايدىغان بىر شەھەرنى تاپقان. ۋىلادىمىروۋ بۇ شەھەرنى «ھەربىي قورغان خارابىسى» دەپ تونىغان. شەھەر سېپىلىنىڭ كەڭلىكى 10 — 15 مېتر، ئېگىزلىكى 30 —

---

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 343 - ۋە 345 - بەتلەرگە قارالسۇن.

② «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 350 - ۋە 351 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

50 سانتىمېتر (ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئېگىزلىكى) كېلىدۇ. سېپىل ئەتراپىدىكى خەندەكنىڭ كەڭلىكى 3 — 6 مېتر، چوڭقۇرلۇقى 30 — 70 سانتىمېتر كېلىدۇ. شەھەر ئىچىدە كۆلىمى ھەر خىل بولغان قۇرۇلۇشلار بار. ھون شەھەرلىرىنىڭ خارابىلىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئۈستى ساپال قىشلار بىلەن يېپىلغان. ① مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن خەن سانغۇنى ۋېي چىڭ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تاشقى موڭغۇلىيىدىكى خاڭگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تىزمىسىدىكى جاۋشەن تەھرى دەپ ئاتىلىدىغان ھون شەھىرىگە بېسىپ كىرگەن. بۇ يەردىكى ئاشلىق ساقلىرىنى كۆيدۈرگەن. يۇقىرىدىكى بىر قاتار پاكىتلارغا قارىغاندا، ھونلاردا بىناكارلىقمۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان.

7 . تىبابەتچىلىك

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن سۇئۇ باشچىلىقىدا 100 كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ھونلارغا ئەۋەتىدۇ. سۇئۇ ھونلار دۆلىتىگە يېتىپ كەلگەندە ھون تەڭرىقۇتى قۇتىغۇ سۇئۇنى ياخشى قارشى ئالمايدۇ. شۇ چاغدا، بۇرۇن ھونلارغا ئەلچى بولۇپ كەلگەندە يۇز دۆلىتىگە قايتۇرۇلمىغان ۋۇچاڭ ئاتارلىق خەن ئەمەلدارلىرى سابىق قۇنسىي خان (مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولغان ھون خانى — ئا) نىڭ

---

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 6، 356 ـ، 355 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

سىڭلىسىنىڭ ئوغلى غۇۋان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يوشۇرۇن سۇيىقەست ئۇيۇشتۇرۇشقا كىرىشىدۇ. سۇيىقەستچىلەر تەگرىقۇتنىڭ ئەقىللىق ۋەزىرى ۋېي لۈينى ئۆلتۈرۈپ، تەگرىقۇتنىڭ ئانىسىنى بۇلاپ خەن سۇلالىسىغا قېچىشنى پىلانلايدۇ. سۇيىقەستچىلەردىن ۋۇچاڭ سۇئۇنىڭ ئورۇن باسارى جاڭشىنغا (ئۇنىڭ بىلەن كونا تونۇش ئىكەن) سۇيىقەستنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئالىدۇ. جاڭشىن سۇيىقەستچىلەرنى قوللاپ، ۋۇچاڭغا مەدەت بېرىدۇ. سۇيىقەستچىلەر بىر نەچچە ئايدىن كېيىن، قۇتىغۇ تەگرىقۇتنىڭ ئوۋغا چىقىپ كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، 70 تىن ئارتۇق ئادەمنى تەييارلاپ ھەرىكەتنى باشلىماقچى بولىدۇ. دەل شۇ پەيتتە ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر كىشى قېچىپ چىقىپ سۇيىقەستنى تەگرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرىغا مەلۇم قىلىدۇ. تەگرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرى ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ھامان قوشۇن تارتىپ كېلىپ، غۇۋان باشچىلىقىدىكى سۇيىقەستچىلەرنى قىرىپ تاشلايدۇ. ئۇلاردىن ۋۇچاڭلا تىرىك قولغا چۈشىدۇ. جاڭشىن ئۆزى قوللاپ مەدەت بەرگەن سۇيىقەستنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ قورقۇپ كېتىدۇ، ئەھۋالنى سۇئۇغا مەلۇم قىلىدۇ. ئۆز ئورۇن باسارى جاڭشىن قوللىغان سۇيىقەستنىڭ جىنايى جاۋابكارلىقىدىن قورققان سۇئۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بولىدۇ. سۇيىقەستتىن خەۋەر تاپقان قۇتىغۇ تەگرىقۇت خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىماقچى بولىدۇ. لېكىن تەگرىقۇتنىڭ ۋەزىرى ئىل قىسەي خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەندىن كۆرە، ئۇ-

لارنى تەسلىم قىلدۇرۇش پايدىلىق، دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. تەڭرىقۇت ۋېي لۈينى ئەۋەتىپ سۇئۇنى تەسلىم قىلدۇرماقچى بولىدۇ، سۇئۇ تەسلىم بولمايدۇ ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. شۇ چاغدا ۋېي لۈي قامان تېۋىپلىرىنى چاقىرتىپ كېلىپ سۇئۇنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇشقا ھەرىكەت قىلىدۇ. قامان تېۋىپلىرى دەرھال يەرنى كولاپ بىر ئورا قېزىپ، ئوت قالاپ ئورىنىڭ تېگىنى ئىسىتىدۇ، ئاندىن ئىسسىقلىق چىقىپ تۇرغان ئورىنىڭ ئاغزىغا سۇئۇنى ياتقۇزۇپ، قامان تېۋىپ ئۇنىڭ مۈرىسىگە دەسسەپ قان چىقىرىدۇ. ئەسلىدە سۇئۇنىڭ نەپىسى توختاپ قالغان بولسىمۇ، يېرىم كۈندىن كېيىن سۇئۇ ھوشىغا كېلىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، ھونلارنىڭ قامان تېۋىپلىرىنىڭ جىددىي كېسەللەرنى قۇتقۇزۇپ ئېلىش ۋە تىغ تېگىپ يارىدار بولغان ئادەملەرنى ساقايتىشتا تاشقى ئوپېراتسىيە ئىشلىرى قولدىن كېلىدىكەن.

سۇئۇ ئۆلۈمدىن قۇتۇلغاندىن كېيىنمۇ تەسلىم بولۇشقا ئۇنىمىغان، بۇنىڭدىن ئاچچىقلانغان ھون تەڭرىقۇتى ئۇنى بايكۆل (بايقال) بويىغا سۈرگۈن قىلغان. سۇئۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە «ئۆز يۇرتۇمغا قاچان قايتىپ كېتىمەن» دەپ سورىغاندا، تەڭرىقۇت «قوچقار تۇغقان چاغدا قايتىپ كېتىسەن» دەپ ھاقارەتلىگەن. قەيسەر، قەتئىي ئىرادىلىك سۇئۇ قۇتىغۇ (101—96)، غۇلىقۇ (96-85)، غۇيانىدى (85 - 68) قاتارلىق ئۈچ تەڭرىقۇتنىڭ خورلاشلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، مىلادىدىن 81 - يىل بۇرۇن ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەن. خەن جاۋدى (86 - 74) مىلادىدىن

81 يىل بۇرۇن هونلار بىلەن بولغان قۇدىلىشىشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلىنىشقا باشلىغان. خەن جاۋدى ئەلچى ئارقىلىق، هونلاردىن سۇئۇنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، غۇياندى تەڭرىقۇت (85 — 68) «سۇئۇ ئۆلگەن» دەپ جاۋاب قايتۇرغان، لېكىن بۇرۇن هونلاردا قالدۇرۇلۇپ، ئۆز دۆلىتىگە ئەۋەتىلمىگەن چاڭ خۇي ئاتلىق ئەمەلدار كېچىسى ئوغرىلىقچە خەن ئەلچىسى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭغا ئەقىل كۆرسەتكەن. شۇ ئەقىل بويىچە تەڭرىقۇتقا مۇنداق دېگەن: «سۇئۇ ئۆلمىگەن، پادىشاھىمىز كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوۋ قىلىپ، بىر تۇرنىنى قولغا چۈشۈرگەن. تۇرنىنىڭ پۇتىغا يىپەك رەختكە يېزىلغان خەت باغلانغان ئىكەن. خەتتە سۇئۇ ئۆزىنىڭ مەلۇم بىر كۆلنىڭ بويىدا بارلىقىنى ئېيتقان»، مانا شۇنداق تەدبىر ئارقىلىق قۇتقۇزۇلغان سۇئۇ مىلادىيىدىن 81 يىل بۇرۇن ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەلگەن.①

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىت هونلاردا تىبابەتچىلىكنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

8 . دىن

هونلار قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. قامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، هونلاردا ئاس-

---

① «خەن يىلنامىسى. سۇئۇ ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

مانغا، يەرگە، كۈنگە، ئايغا، يۇلتۇزلارغا چوقۇنۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇنداق ئادەت ھونلار ھاياتىدىكى سىياسىي، ھەربىي ئىشلارغىچە سىڭىپ كەتكەن.

ھون تەڭرىقۇتلىرى چېدىرلىرىنى تىككەندە، ئىشىكىنى كۈن چىقىش تەرەپكە قارىتىپ ئاچاتتى. ھون تەڭرىقۇتلىرى تاڭ سەھەردە كۈنگە قاراپ چوقۇناتتى، كېچىسى ئايغا چوقۇناتتى. ھونلار ناھايىتى جىددىي مۇھىم ئىشلارنى قىلىشتا يۇلتۇز ۋە ئايغا قاراپ بىر تەرەپ قىلاتتى، ھونلار ئاي تولغاندا دۈشمەن ئۈستىگە بېسىپ بېرىپ ھۇجۇم قىلاتتى، ئاي تۇتۇلغاندا قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتەتتى. ھون تەڭرىقۇتلىرى خەن پادىشاھلىرىغا يازغان مەكتۇپلىرىدا كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرى تەرىپىدىن ھايات بېرىلگەن، كۈن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان «ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى» دېگەن سۆزلەرنى قوللىناتتى. ھونلارنىڭ كۆك، يەر، ئاي، كۈنگە چوقۇنۇشى بۇت پەرەسلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يۇقىرىقى بابلاردا تىلغا ئېلىنغان ئالتۇن بۇت، ياغاچ بۇتلار شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

قامان ئەقىدىسى بويىچە تۆت تۈرلۈك رەڭ ئارقىلىق شەرق، جەنۇب، غەرب، شىمالدىن ئىبارەت تۆت تەرەپنى بەلگىلەيتتى. ياكى تۆت تۈرلۈك رەڭ شۇ تۆت تەرەپنىڭ ئالامىتى ئىدى. مەسىلەن:

1. كۆك رەڭ — شەرق تەرەپنى؛ 2. قىزىل رەڭ — جەنۇب تەرەپنى؛ 3. ئاق رەڭ — غەرب تەرەپنى؛ 4. قارا رەڭ — شىمال تەرەپنى كۆرسىتەتتى.

قامان دىنىدىكى ئېتىقاد كېيىنكە كېلىپ كىشىلەرنىڭ مەلۇم رەڭگە بولغان ئامراقلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ خىلدىكى ئامراقلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ چېدىرلىرى. بايراق، كىيىم - كېچەكلىرى، ئات جابدۇقلىرىنىڭ رەڭگىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت خەن گاۋزۇ (لىيۇ باڭ) نى ھازىرقى داتۇڭ شەھىرى يېنىدا يەتتە كېچە - كۈندۈز قورشاۋغا ئالغان. خەن گاۋزۇ باشلىق بىر نەچچە يۈز مىڭ خەن قوشۇنلىرىنىڭ شەرق تەرىپىنى كۆك ئاتلىق، غەرب تەرىپىنى ئاق بوز ئاتلىق، شىمال تەرىپىنى قارا ئاتلىق، جەنۇب تەرىپىنى قىزىل تورۇق ئاتلىقتىن ئىبارەت 400 مىڭ ھون ئاتلىقلىرى قورشىۋالغان.

قامان ئېتىقادىغا كۆرە ئاسماندىكى تەڭرى پەرىشتىلەر بىلەن يەر يۈزىدىكى ئادەملەرنىڭ مۇناسىۋەت باغلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنداق ئالاقىنى باغلاش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن قامانلار پەيدا بولغان. بۇنداق قامان (شامان) لار ئۇسۇل ئويناپ ئاسماندىن چۈشىۋاتقان پەرى قىز قىياپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىناتتى. ھونلارنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلىرىدا قامانلارنىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى.

و. ئۆرپ - ئادەت

ھونلارنىڭ توي قائىدە - يوسۇنلىرى ئۆزگىچە ئىدى. ئادەت بويىچە، بىر ئۇرۇقتىن بولغان قىز ئۆز ئۇ-

رۇقىنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرىگە ياتلىق قىلىنمايتتى. بىر ئۇرۇقتىن بولغان قىز باشقا ئۇرۇقنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن توي قىلىشاتتى. بۇندىن باشقا، تۇل قالغان ئۆگەي ئانىسىغا ئۆگەي ئوغۇل، تۇل قالغان يەڭگىسىگە مەرھۇمنىڭ ئىنىسى ئۆيلىنىدىغان ئادەتمۇ بار ئىدى. بۇنداق ئادەت ئاۋارلار، تۈركلەردىمۇ بار ئىدى.

ھونلار، ئىسسىدىت، تۈرك، ئۇيغۇرلاردا كىشى ئۆلسە، چېكىسىنى تىلىپ قان چىقىرىپ، پەرياد چېكىپ يىغلاش ئادىتى بار ئىدى. ھونلار مىللىي ۋە دىنىي بايراملارنى ئۆتكۈزەتتى، بۇنداق بايراملارنىڭ بىرى باش باھاردا، يەنە بىرى كۈز پەسلىدە بولاتتى. بۇنداق بايراملاردا ھونلار ئاتا - بوۋىلىرىغا نەزىرە - چىراق قىلىشاتتى. ئەڭ مۇھىمى كۈز پەسلىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرامدا، ئەل بويىچە ھەلقىنىڭ نوپۇسىنى، چارۋا - ماللارنىڭ سانىنى ھېسابلاپ كۆرەتتى. بۇنداق بايراملار ئورخۇن دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى بولغان تامىر دەرياسىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزۈلەتتى.

ھونلار باش كىيىملىرىگە (ئەر - ئايال) ياۋايى - يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ پەيلىرىنى قادىۋالاتتى. ئۇلار ئاتىنىڭ كوكۇلىسىغىمۇ يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ پەيلىرىنى قادايتتى. بۇنداق ئادەت ھازىر قازاق، قىرغىز قېرىنداشلاردا ساقلىنىپ قالغان.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش لازىمكى، ھونلار مەدەنىيىتى ياۋروپا ۋە ئاسىيا خاراكتېرىنى ئالغان مەدەنىيەت. ئۇ بوز قىر ئىستىلىنى ئاساس قىلىپ، جۇڭگو، يۇنانىستان،

ئىران مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبلىرىدىن قوشۇلۇپ ۋۇجۇتقا كەلگەن دۇنياۋى مەدەنىيەت. نويان تاغلىرىدىكى قەدىمكى هون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلار شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

هون تەڭرىقۇتلىرى

خانلار	مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار
1 . جۇڭۋېي	1200
بۇ هونلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى بوۋىسى بولۇپ، هازىرقى كۈندىن 3800 يىل بۇرۇن ياشىغان.	
2 . × × × تەڭرىقۇت	240 — 270
بۇ تەڭرىقۇتنىڭ نامى مەلۇم ئەمەس.	
3 . تۈمەن	210 — 240
4 . باتۇر (ئوغۇزخان)	174 — 210
5 . كىيوك	161 — 174
6 . كونچىن	126 — 161
7 . ئىل چىمىس	114 — 126
8 . ئۇۋى	105 — 114
9 . ئۇيشىلۇر	102 — 105
10 . قولىغۇ	101 — 102
11 . قۇتىغۇ	96 — 101
12 . غۇلىقۇ	85 — 96
13 . غۇياندى	68 — 85
14 . شولۇي قانقوي	60 — 68
15 . ئۇيانقۇتى	58 — 60

16 . قوغۇشار (خوخەنيى I) 58 — 31
17 . قۇتىئوش 56 — 36
18 . پوجولونوتى 31 — 20
19 . سوجىيەنوتى 20 — 12
20 . قىيانوتى 12 — 8
21 . ئوجولونوتى (ملادىنىڭ 13 - يىلىغىچە) 8 — 13
22 . ئولونوتى 13 — 18
23 . غۇتو ئارشى داۋگانوتى 18 — 46
24 . ئۇداتغو 46 — ؟

شەرقىي هون تەگرىقۇتلىرى

25 . شىلوشىيۇتى (خوخەنيي II) 48 — 56
26 . چىئو فويوتى 56 — 57
27 . ئىلغا پولوتى 57 — 59
28 . خىتوگشى سۇيغۇتى 59 — 63
29 . چىيوچۇچىلىينىتى (بىر ئاي تەگرىقۇت بولغان) 63
30 . غوشى شىسۇقوتى 63 — 85
31 . ئىلتو ئۇلوتى 85 — 88
32 . شولان شىسۇقوتى 88 — 93
33 . ئاركو 93 — 94
34 . تىيىندور شىسۇقوتى 94 — 98
35 . ۋانجى شىسۇتى 98 — 124
36 . ئوجىغۇ شىسۇتى 124 — 128
37 . قۇتىنو شىسۇجوتى 128 — 140

ملادىنىڭ 149 - يىلى قۇتىنو شىسۇجوتى ئۆزىنى ئۆل-

تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، 143 - يىلىغىچە شەرقىي ھونلارنىڭ تەختى بوش قالغان.

38 . غولانىنوشى سۇجو	147 — 143
39 . ئىللىمىنىسى سۇجو	172 — 147
40 . ئۇتىبىنوشى سۇجو	178 — 172
41 . غوجىن	179 — 178
42 . قانقوي	188 — 179
43 . چىزىشىسىمخۇ	195 — 188
44 . خوچوچىئان	216 — 195

غەربىي ھون تەڭرىقۇتلىرى

45 . پانو	83 — 46
46 . سانىمۇ لوئوتىزى	84 — 83
47 . ئۇلۇغ	89 — 84
48 . شىمالىي تەڭرىقۇت	91 — 89
49 . ئىچىگىمىن (ئىل تىكىن؟)	93 — 91
50 . پانقو	118 — 93

مۇشۇ تەڭرىقۇتتىن باشلاپ غەربىي ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتلىرىنىڭ نامى تارىختا مەلۇم ئەمەس.

ئالتىنچى قىسىم

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ياۋروپادا قۇرغان دۆلەتلىرى

I باب ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسى

(468 — 374)

1. غەربىي هونلارنىڭ ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى

ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك هون ئىمپېرىيىسى مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن قۇرۇلۇپ. مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن، مىلادىنىڭ 48 - يىلى غەربىي ۋە شەرقىي (شىمالىي ۋە جەنۇبىي) هونلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. شەرقىي هونلار تارىختا كەچۈرگىسىز جىنايى يولغا مېڭىپ، غەربىي هونلارنى مەغلۇپ قىلىشتا باشقىلار ئۈچۈن قان تۆكتى.

غەربىي هونلار مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى شەرقىي هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئېغىر،

مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كېيىن، شەرقتە باركۆلدىن تارتىپ، غەربتە ئارال دېڭىزى ئارىسىدىكى ناھايىتى كەڭ تېررىتورىيىگە بېرىپ جايلاشقان، شۇندىن باشلاپ غەربىي هونلار مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىغىچە خەن سۇلالىسىغا تەھدىت سېلىپ تۇرغان. غەربىي هونلارنىڭ شۇ مەزگىلدىكى (مىلادىنىڭ 90 - يىلىدىن 150 - يىلىغىچە) ئەھۋالى ھەققىدە خەن سۇلالىسىنىڭ دۇڭخۇاڭدىكى ۋالىسى جاڭداڭ مىلادىنىڭ 132 - يىلى خەن سۇلالىسى پادىشاھى خەن شۇندىگە (مىلادىنىڭ 126 - يىلىدىن 144 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) يازغان مەكتۇپىدا: «... شىمالدىكى ئەسىرلەر (غەربىي هونلارنى دېمەكچى) خانى خويان خان ھەمىشە باركۆلدىن تارتىپ، ئارال دېڭىزى ئارىسىدا ئايلىنىپ يۈرىدۇ» ① دېگەن.

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، شۇ چاغدىكى غەربىي هونلارنىڭ پايتەختى (مىلادىنىڭ 90 - يىللىرىدىن 150 - يىللىرىغىچە) ھازىرقى كۇچارنىڭ شىمالىدىكى تەڭرى تاغلىرى ئېتەكلىرىدىكى تېكەس، كۈنەس ئەتراپلىرىدا بولغان.

جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا، غەربىي هونلارنىڭ مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن كېيىنكى پائالىيىتى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن مىلادىنىڭ 147 - يىلى قۇدرەتلىك سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان تانشىخۇي، مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى ئۇيسۇنلارنى بېرىسۇن-

---

① پەن خۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى، غەربىي رايون ھەققىدە بايان» غا قارالسۇن.

دۇرۇۋالغانىدى. مانا شۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغاندا، غەربىي ھونلار سىيانپىلاردىن چۆچۈپ، مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى باركۆلدىن تارتىپ ئارال دېڭىزىغىچە سوزۇلغان تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىدىن كۆچۈپ، تېخىمۇ غەربكە كېتىشكە مەجبۇر بولغان بولۇشى ئېھتىمال.

شۇ سەۋەبتىن غەربىي ھون تەڭرىقۇتى مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى قېرى. ئاجىز ھونلارنى زابىندىر خانلىقىدا (مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن مىلادىنىڭ 6 - ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قالدۇرۇپ، جەڭگىچى بولۇشقا يارايدىغان قاۋۇل كىشىلەردىن كۈچلۈك، جەڭگىۋار ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغان. غەربىي ھون تەڭرىقۇتى × × × ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىنى باشلاپ قاڭلى خانلىقى (مىلادىدىن بۇرۇنقى × × × يىلدىن 12 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) غا ھۇجۇم قىلىپ، بۇنى بېسىۋالغان. قاڭلى خانلىقى تېررىتورىيىسىگە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرەپلىرى. بالقاش كۆلى بىلەن ئارال دېڭىزى ئارىسىدىكى جايلار كىرەتتى. قاڭلى خانلىقى ئەسلىدە ھونلارغا بېقىنىدىغان دۆلەت بولسىمۇ، كېيىنكى چاغلاردا ھونلار بۆلۈنۈپ، تارىخىي دۈشمەنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا مەغلۇپ بولۇپ، ئاجىزلىشىپ كەتكەندە مۇستەقىل بولۇۋالغان.

پروفېسور ئا. زەكى ۋەلىدى توغاننىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، «مىلادىنىڭ 216 - يىللىرى ھونلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى ھازىرقى قازاقىستاننىڭ غەربىي قىسمىدا. ئو-

رال تەرەپلىرىدە ئىدى».①

يۇقىرىقى مەلۇماتمۇ، غەربىي ھونلارنىڭ مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن كېيىن قاڭلىغا كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

قانداق بولمىسۇن، غەربىي ھونلار ھازىرقى قازاقىستاننىڭ غەربىدىن تارتىپ ۋولگا دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە سوزۇلغان چەكسىز تېررىتورىيىدە (دالا، يايلاق، ئورمانلاردا) بىر نەچچە ئەسىر ياشاپ (مىلادى 2 - ئەسىردىن 4 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغىچە) دەرمان يىغدى، ئاۋۇدى، تارىختا «قىپچاق دالىسى» دەپ ئاتالغان تېررىتورىيىدە، يىراقتىن قارىغاندا، ياپېشىل ئوتلاقلار ئىچىدە گويا غازنىڭ ئاپئاق تۇخۇمىدەك كۆرۈنگەن مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن ئوتاۋلار (ئاق كىگىز ئۆيلەر) كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى.

غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى جەنۇبىي ئالتايدىن ئۆتۈپ شەرقىي ياۋروپاغا بارغىچە ئون مىڭ كىلومېتىرغا يېقىن ناھايىتى ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مىلادىنىڭ 90 - يىللىرىدىن 350 - يىللىرىغىچە بولغان مەزگىلدە غەربىي ھونلارنىڭ بەڭگىۋار پائالىيەتكە يېتەكچىلىك قىلغان ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ نامى تارىختا مەلۇم ئەمەس.

---

① ئا. زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» تۈركچە 41 - بەتكە قارالسۇن.

2. بالامىردىن ئاتتىلاغىچە

(مىلادىنىڭ 375 - يىلىدىن 434 - يىلىغىچە)

غەربىي هونلار مىلادىنىڭ 350 - يىللىرىغا كەلگەندە دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك قوزغىلىپ، ياۋروپاغا قاراپ يۈزلەندى.

شۇ چاغدا، هونلار ئىچىدىن بالامىر ئاتلىق بىر خان تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. ئۇ باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) نىڭ ئون بەشىنچى، قۇتمۇش تەڭرىقۇتنىڭ توققۇزىنچى ئەۋلادى ئىدى. باتۇرلۇقتا، قەتئىي ئىرادىلىكتە، ئىستراتېگىيە، تاكتىكىدا ئۆز ئەجدادلىرىدىن زادى قېلىشمايدىغان بالامىر، مىلادىنىڭ 355 - يىللىرى كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىنى ئىشغال قىلدى. ئۇ، مىلادىنىڭ 374 - يىلى ۋولگا بويىغا بېسىپ كەلدى. بالامىر شۇ يىلى شەرقىي ياۋروپادىكى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي بىلەن غەربىي شىمالىغا جايلاشقان ئالانلار دۆلىتىنى يوقاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئالانلارغا قوشنا بولغان شەرقىي گوتلار (شەرقىي گېرمانلار) دۆلىتىنى يوقاتتى. شەرقىي گوتلار دۆلىتىنىڭ خانى ئىرما نارىخ ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈردى. بۇنداق خەتەرلىك ئەھۋالدىن قورقۇپ كەتكەن غەربىي گوتلار (غەربىي گېرمانلار) ئۆزىنىڭ خانى ئاتا نارىخنىڭ يېتەكچىلىكىدە دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، روما ئىمپېرىيەسىدىن پانا تىلىدى. بالامىر مىلادىنىڭ 378 - يىلى دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ تىراكىيە (هازىرقى

رۇمىنىيە) گە بېسىپ كىردى ۋە غەربىي گوتلارنىمۇ بويسۇندۇردى.

بالامىر دەل شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدە بىلىرسىق ۋە قۇرسىق ئاتلىق ئىككى نەپەر قوماندانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇرغۇن ھون قوشۇنلىرىنى ئوتتۇرا شەرققە ماڭدۇردى. بىلىرسىق بىلەن قۇرسىق دون دەرياسىدىن ئۆتۈپ، كاۋكاز تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كىچىك ئاسىياغا يۈرۈش قىلدى، ئۇلار قۇددۇسقىچە بېسىپ باردى. ئۇلار ئاندىن كېيىن پەلەستىندىن قايتىپ ئوتتۇرا ئانا دول. شەرقىي ئانادول، ئەزەربەيجان ئارقىلىق كاۋكاز تاغلىرىدىن ئېشىپ، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كەلدى. ھونلارنىڭ بۇ يۈرۈشى 20 يىل داۋام قىلىپ، مىلادىنىڭ 398 - يىلى ئاخىرلاشتى.

دەل شۇ چاغدا (مىلادىنىڭ 395 - يىلى)، بىر پۈتۈن روما ئىمپېرىيىسى غەرب ۋە شەرقتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ياۋروپادا بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى ھونلار ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى شارائىت يارىتىپ بەردى.

1) يولدۇز

(410 — 400)

مىلادىنىڭ 400 - يىلى ئىمپېراتور بالامىر ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى يولدۇز ئىمپېراتور بولدى. يولدۇز ياۋروپادا ۋاندااللار، بورگۇندىلار، ساكسونلار، ئالمانلارنى بويسۇندۇردى. يولدۇز مىلادىنىڭ 406 -

يىلى غەربىي روما ئىمپېرىيەسىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئىتالىيىگە بېسىپ كىردى. شۇ يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا پاۋىيا مەيدانىدا (ئىتالىيىدە) يولدۇز قوماندانلىقىدىكى هۇن قوشۇنلىرى بىلەن رادىئاگىس قوماندانلىقىدىكى غەربىي روما قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا ناهايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى، ئۇرۇشتا هۇنلار غەلىبە قازاندى. غەربىي روما قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى رادىئاگىس ئۆلتۈرۈلدى. يولدۇز شۇ غەلىبىدىن كېيىن رېين دەرياسىدىن ئۆتۈپ غەربىي ياۋروپاغا يۈرۈش قىلدى. ئۇ مىلادىنىڭ 405 ـ يىلىدىن 409 ـ يىلىغىچە قىلغان يۈرۈشلىرىدە دوناي دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا بېسىپ كىرىپ، شەرقىي روما ئىمپېرىيەسىنىڭ (395 ـ يىلىدىن 1451 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) خېلى كۆپ ئۆلكىلىرىنى بېسىۋالدى. يولدۇز ياۋروپا هۇن ئىمپېرىيەسىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە (400 — 410) قازاقىستاندىن ئارتىپ رېين دەرياسىغىچە سوزۇلغان ناهايىتى كەڭ تېررىتورىيىدىكى خەلقلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇ، بۇۋىسى ئوغۇزخان (باتۇر تەڭرىقۇت) قۇرغان ئىمپېرىيىگە تەڭ كېلىدىغان ئۇلۇغ بىر دۆلەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

2) قارا تون
(415 — 410)

مىلادىنىڭ 410 ـ يىلى يولدۇز غەربىي روما ئىمپې

رىيىسىنىڭ پايتەختى رىمغا بېسىپ كىرىپ، شەھەرنى ئىنسانىيەتنىڭ يادىدىن چىقمايدىغان دەرىجىدە ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. ئۇ شۇ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ ئوغلى قاراتون ئىمپېراتور بولدى. قارا توننىڭ بۇنچۇك (مونچۇك)، ئوكتار، رۇگا (رويا)، ئايبارىس ئاتلىق تۆت ئوغلى بار ئىدى. بۇ ئوغۇللاردىن ئايبارىس ھونلار ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا، ئوكتار بولسا شەرقىي قىسمىغا ئىلىكخان قىلىپ تەيىنلەندى. قارا توننىڭ ۋاقتىدا (410 — 415) ھونلارنىڭ ھەركىتىگە ئاساسەن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى يېتەكچىلىك قىلغان.

3. ئاتتىلا

(453 — 434)

1) ئاتتىلانىڭ ئىمپېراتور بولۇشى

مىلادىنىڭ 415 - يىلى قاراتون ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 415 - يىلىدىن 434 - يىلىغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە، ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىگە قارا توننىڭ بونچۇك (415 — 422)، رويا ئاتلىق ئوغۇللىرى ئىمپېراتور بولدى. بونچۇكنىڭ بىلىدا ۋە ئاتتىلا ئاتلىق ئىككى ئوغلى بار ئىدى. بىلىدا مىلادىنىڭ 395 - يىلى تۇغۇلغان، ئاتتىلا مىلادىنىڭ 400 - يىلى تۇغۇلغانىدى.

بونچۇك مىلادىنىڭ 422 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندە، ھونلارغا ئۇنىڭ ئۇكىسى رويا ئىمپېراتور بولدى. رويانىڭ ۋاقتىدا (422 — 434) بىلىدا ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا، ئاتتىلا شەرقىي قىسمىغا، ئىلىكخانلار نامى بى-

لەن ھۆكۈمرانلىق قىلىشاتتى. ئاتتىلا ھون ئىمپېرىيەسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ئىلىككەن بولسىمۇ، ئۇ تاغىسى رويانىڭ قېشىدا تۇراتتى. رويا ئاتتىلانىڭ ھەربىي تالانتىغا ھەيران بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇلۇغ بىر قوماندان بولۇشىغا كۆزى يەتكەنىدى.

مىلادىنىڭ 434 - يىلى رويا ئالەمدىن ئۆتتى. قائىدە بويىچە بىلىدا ھون ئىمپېرىيەسىگە ئىمپېراتور بولۇشى لازىم ئىدى. چۈنكى، ئۇ ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولغانىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ھەر جەھەتتە ئاكىسى بىلىدادىن ئۈستۈن تالانتقا ئىگە بولغان ئاتتىلا ئىمپېراتور بولدى. كېيىن بىلىدا مىلادىنىڭ 445 - يىلى 50 يېشىدا ئۆلتۈرۈلدى.

ياۋروپا ھون ئىمپېرىيەسىگە ئاتتىلا ئىمپېراتور بولغاندىن كېيىن ھونلار مىسلى كۆرۈلمىگەن دەھشەتلىك كۈچكە ئايلاندى. ئاتتىلا مىلادىنىڭ 447 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيەسىگە ھۇجۇم باشلاپ، ئۇنىڭ پايتەختى كونستانتىنپول (ھازىرقى ئىستانبول) غا قىستاپ كەلدى. رومالىقلار ئىستانبولنى ساقلاش ئۈچۈن، ھەر يىلى ئاتتىلاغا 2100 لىرا ئالتۇن ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. بەرنىشتامنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ھونلارغا غەربىي روما ئىمپېرىيەسىمۇ ھەر يىلى 700 پۇنت ئالتۇن ياساق تۆلەپ تۇرغان. ھەر يىلى تۆلەيدىغان بۇنداق ياساقلاردىن ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىمۇ چەتتە قالمىغان. (224 — 650)

2) كاتالىيون ئۇرۇشى

ئاتتىلا ميلادىنىڭ 450 - يىلىغىچە شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، بالقاندىكى روما شەھەرلىرىدىن 70 نى بېسىۋالدى. ئاتتىلا غەربىي ۋە شەرقىي روما ئىمپېرىيىلىرىنىڭ بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ ئاۋۋال غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىپ، يۈتكۈل ياۋروپانى بىر يۇسۇندۇرۇشقا بەل باغلىدى. ئاتتىلا شۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ميلادىنىڭ 451 - يىلى 500 مىڭدىن ئارتۇق ناھايىتى چوڭ قوشۇننى باشلاپ، رېين دەرياسىدىن ئۆتۈپ فرانسىيىگە بېسىپ كىردى. ئاتتىلا شۇ قېتىمقى يۈرۈشكە ماڭىدىغان چاغدا ناھايىتى تەنتەنىلىك، ياڭقۇنلۇق نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دېگەن: «بىز ئۇرۇشنى يات مىللەتلەرگە ئېلىپ كېتىۋاتىمىز، مىللىتىمىزنىڭ ھەيۋەتلىك نامى ئۇلارنى قورقۇتۇپ تىترىتىدۇ... ئېھتىمال بىز ئۆلۈپ كېتىشىمىزمۇ مۇمكىن، لېكىن يەر ئاسمانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئىشىمىز مەڭگۈ ياشايدۇ. بىزنىڭ ئەۋلادىمىز ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىدۇ».

ئاتتىلا ميلادىنىڭ 451 - يىلى غەربىي ياۋروپاغا قاراپ قىلغان يۈرۈشىدە فرانسىيىدىكى مىتىزى، رېيمس قاتارلىق شەھەرلەرنى ئالدى. ئاتتىلا پارىژنىڭ جەنۇبىدىكى ئورلېئان شەھىرىگە قىستاپ كېلىپ ئىسپانىيىنىڭ شەرقىي قىسمىغا بېسىپ كىردى. بۇ چاغدا غەربىي روما

---

① «شەرق تارىخى» دىن ئېلىندى

ئىمپېراتورى ۋالېنتىنىئان (423 — 455 - يىللاردا ئىمپېراتور بولغان) غەربىي گوتلار، فرانسۇزلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇن توپلىدى. تارىخچىلار ئېيتقاندەك، «ئەڭ ئاخىرقى، ئۇلۇغ روماللىق» نامىنى ئالغان ئايگىز (ئائېتىئۇس) باشچىلىقىدىكى غەربىي روما قوشۇنلىرى (ئىتتىپاقچىلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئاتتىلاغا قارشى يۈرۈش قىلدى. ئاتتىلا ئىسپانىيىنىڭ شەرقىدىن چېكىنىپ فرانسىيەدىكى سىنا دەرياسىنىڭ ئىككى قولى ئوتتۇرىسىدىكى كاتالىيون دالىسىدا توختىدى. ئايگىز باشچىلىقىدىكى 600 مىڭچە ئارتۇق غەربىي روما قوشۇنلىرى ئاتتىلانىڭ كەينىدىن قوغلاپ، كاتالىيون دالىسىغا يېتىپ كەلدى. قەدىمكى چاغدا يۈز بەرگەن مىللىي ئۇرۇشلار ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىك ئۇرۇشلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان «كاتالىيون ئۇرۇشى» مىلادىنىڭ 451 - يىلى 24 - ئاپرېلدا باشلاندى. قەدىمكى تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق، دەھشەتلىك بولغانكى، سىنا دەرياسىنىڭ سۈيى قىپقىزىل قان بولۇپ ئاققان. كاتالىيون دالىسىنى ئادەم، ئات ئۆلۈكلىرى، ئۆتمەتۆشۈك بولۇپ كاردىن چىققان قالقانلار، سۇنغان نەيزىلەر، قىلىچلار، ئوق يالار، باشاقلار قاپلاپ كېتىپ، تىرىك ئادەملەر مېڭىشقا زادى مۇمكىن بولمىغان. چۈنكى ئۆز مۇستەقىللىقىنى باھاسىز، ئېزىز، جېنىدىنمۇ ئەۋزەل كۆرگەن ياۋروپالىلار ھېچنېمىگە قارىماي جان تىكىپ ئۇرۇشقان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ مەغرۇرلۇقى، جەڭگىۋارلىقى، باتۇرلۇقى بىلەن دۇنيانى تىترىتىپ،

كۆپ چاغلاردا ئۆز دۈشمىنى ئۈستىدىن غالىپ كېلىپ، شان شۆھرەت قازانغانلىقى بىلەن ياۋروپانى ۋەھىمىگە سالغان ھونلارمۇ ئادەتتىن تاشقىرى قەھرىمانلىق بىلەن ئۇرۇشقان.

كاتالىيون ئۇرۇشىدا، بىر نەچچە يۈزمىڭ كىشى يارىدار بولغان بولسا، 165 مىڭ كىشى ئۆلگەن. غەربىي گوتلارنىڭ پادىشاھسى تېئو دورىك ھونلار قولىدا ئۆلگەن. بۇنىڭغا چىدىمىغان غەربىي گوتلار شاھزادىسى ئاتىسى تېئودورىكنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن، كەچتە ھونلارغا ناھايىتى شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلغان. ئاتتىلا ھون ھارۋىلىرىنى قاتار تىزىپ، مۇداپىئە توساقلىرىنى بەرپا قىلىپ، غەربىي گوتلارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرغان.

ئۆز ئۆمرىدە مۇنداق قانلىق ئۇرۇشنى كۆرمىگەن ئاتتىلا ھون قوشۇنلىرىنى كاتالىيون دالىسىدىن چېكىندۈرۈپ، رېيىن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا ئۆتۈپ كەتكەن. ئايگىز باشچىلىقىدىكى غەربىي روما قوشۇنلىرى ناھايىتى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ ھالسىراپ كەتكەنلىكىدىن، ھونلارنى قوغلاپ زەربە بېرىشكە ماغدۇرى يەتمىگەن.

3) غەربىي رومانىڭ قارام ھالغا چۈشۈرۈلۈشى

ئاتتىلا كاتالىيون ئۇرۇشى مەيدانىدىن قايتىپلا شىمالىي ئىتالىيىگە بېسىپ كىرىپ، نۇرغۇن شەھەرلەرنى ۋەيران قىلغان. ئۇ غەربىي رومانىڭ پايتەختى رىم شەھەرىنى بېسىۋېلىپ، غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىشقا كىرىشتى، ئەندىشە ئىچىدە قالغان غەربىي روما ئىمپېرا-

تورى ۋالىنتىن IV پاپالېئو I نى ئاتتىلا ئالدىغا ئەۋەتىپ سۈلھى قىلىشنى ئۆتۈندى ۋە قانداق تەلەپلەر بولسا غەربىي روما ئىمپېراتورىنىڭ شەرتسىز كۆنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ھونلار بىلەن غەربىي روما ئارىسىدا سۈلھى تۈزۈلدى. سۈلھىگە بىنائەن ۋالىنتىنىنىڭ ھونۆرىئان ئاتلىق قىزى ئاتتىلاغا ياتلىق قىلىنىدىغان ۋە ھەر يىلى ھونلارغا تۆلەيدىغان ئالتۇننىڭ مىقدارى مەلۇم چەكتە بۇرۇنقىدىن كۆپەيتىلىپ 2100 لىرا ئالتۇنغا يەتكۈزۈلىدىغان بولغان. مۇشۇ سۈلھىدىن كېيىن غەربىي روما ھونلارغا پۈتۈنلەي دېگۈدەك قارام بولۇپ قالغان.

4) ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمى

ھونلار ۋەھىمىسىدىن ياپراقتەك تىترىگەن ياۋروپادىكى پادىشاھلار ئاتتىلاغا ئىلاجسىزلىقتىن خۇشامەت قىلىشىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلەر بىلەن سوۋغا-سالام يوللىغان. بەزى پادىشاھلار ئاتتىلاغا ئۆز قىزلىرىنى ياتلىق قىلىشقىچە بېرىپ يەتكەن. ئاتتىلا مىلادىنىڭ 453 - يىلى ××× پادىشاھىسىنىڭ ئىلدىكو ئاتلىق قىزىغا ئۆيلەنگەن. ئىلدىكو توي كېچىسى ئاتتىلاغا ئالتۇن قەدەھتە زەھەر سېلىنغان شاراپنى ئىچكۈزگەن، تاڭ ئېتىشقا ئاز قالغاندا ئاتتىلانىڭ ئېغىز ۋە بۇرنىدىن ئوقتەك قان ئېتىلىپ چىقىشقا باشلىغان، ئىلدىكو قورقۇپ، ئەس ھوشىنى يوقاتقان. ئاتتىلا شۇ يوسۇندا قانغا بويۇلۇپ ئۆلگەن.

هونلار بۇرۇنلا تەييارلاپ قويۇلغان ئالتۇن ساندۇقنىڭ ئىچىگە ئاتتىلانى ياتقۇزۇپ، ئاندىن كېيىن ئالتۇن ساندۇقنى كۈمۈش ساندۇققا، كۈمۈش ساندۇقنى پولات ساندۇققا سېلىپ، ساندۇقلارنىڭ ئېغىزىنى مەھكەم بېكىتكەن. هونلار بۇ ئىشنى ئورۇنلىغاندىن كېيىن، دوناي دەرياسىنىڭ سۈيىنى توسۇپ باشقا تەرەپكە ئاققۇزۇپ، دەريانىڭ ئەسلى تەكتىنى چوڭقۇر كولاپ، ئاتتىلانىڭ جەسىدى سېلىنغان ئۈچ-قات ساندۇقنى شۇ يەرگە كۆمۈپ دەريانىڭ سۈيىنى ئەسلى قىنى بويىچە ئاققۇزغان. دېمەك، ئاتتىلا دوناي دەرياسىنىڭ ئاستىغا دەپنە قىلىنغان. ئۇ ھازىرغىچە ئۈچ خىل مېتالدىن ياسالغان ئۈچ قەۋەت ساندۇقنىڭ ئىچىدە ياتسا كېرەك.

ئاتتىلا بۇۋىسى ئوغۇزخانغا ئوخشاش ئۇلۇغ ئىستىلاچى (بويسۇندۇرغۇچى) بولۇپ، ئۇ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇشنى ئالدىغا مەقسەت قىلىپ قويغانىدى.

4. ھونلارنىڭ ياۋروپادا ئوينىغان رولى

ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى ئاتتىلانىڭ دەۋرىدە (434 - يىلىدىن 453 - يىلىغىچە) ناھايىتى كۈچەيدى. شۇ چاغدا ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە شەرقتە ئارال دېڭىزىدىن تارتىپ، غەربتە ئاتلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالدا بالتىق دېڭىزىدىن تارتىپ، جەنۇبتا دوناي دەرياسىغىچە بولغان جايلار كىرگەن.

ئاتتىلا شەرقىي ۋە غەربىي روما ئىمپېرىيىسىگە بىر نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى رويانىڭ ۋاقتىدىلا (422 — 434) غەربىي ۋە شەرقىي روما ئىمپېرىيىلىرى ھونلارغا قارام بولۇپ قالغانىدى. بۇنداق قاراملىق ئاتتىلانىڭ ۋاقتىدا تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. شەرقىي رومانىڭ ھونلارغا ھەر يىلى تۆلەيدىغان سېلىقى 360 لىرا ئالتۇن بولغان بولسا، 435 - يىلىدىن باشلاپ 700 لىراغا، 443 - يىلىدىن باشلاپ 2100 لىراغا كۆپەيگەن. عەربىي روما ئىمپېرىيىسىمۇ ھونلارغا ھەر يىلى كۆپ مىقداردا سېلىق تۆلەپ تۇراتتى.

ئاتتىلا مىلادىنىڭ 450 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي روما ئىمپېرىيىسىگە ناھايىتى ئېغىر تەھدىت سېلىپ، ئۇنىڭ پايتەختى رىمنى ۋەيران قىلىۋېتىشكە تاسلا قالغان. غەربىي روما ئىمپېرىيىسى ھاقارەتلىك، تولىمۇ يولسىز شەرتلەرگە ماقۇل بولۇش ئارقىلىقلا رىمنى ۋەيرانچىلىققا ئۇچراشتىن ساقلاپ قالدى.

ئاتتىلا ياۋروپانىڭ خېلى نۇرغۇن شەھەرلىرىنى ۋەيران قىلىپ دۇنيا تارىخىدا كىشى ئاڭلىسا قورققىدەك يامان تەسىر قالدۇرغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياۋروپادا «ئاتتىلانىڭ ئېتى ئاياغ باسقان يەرگە ئوت ئۈنمەيدۇ» دېگەن سۆزلەر تارقالغان.

ھونلارنىڭ ياۋروپادا بىر ئەسىر (374 — 467) قىلىپ بارغان پائالىيىتى ياۋروپا خەلقىنىڭ ھاياتىدا خىلـ

مۇھىم رولنى ئوينىغان. لېكىن ھونلارنىڭ ياۋروپادا ئوينىغان سەلبىي رولىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئوينىغان ئىجابىي رولى ناھايىتى چوڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھونلارغا قارام بولۇپ ئىناۋىتى تۆكۈلۈپ، ھەيۋىسى يەر بىلەن يەكسان بولغان غەربىي روما ئىمپېرىيىسى ئۆلۈم گىرداۋىغا كېلىپ قالغانىدى. بۇنداق ياخشى پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن قۇللار، قارام خەلقلەر غەربىي روما ئىمپېرىيىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئاتتىلا قۇللار، قارام خەلقلەرنىڭ قوزغىلىڭىنى قوللىدى. قوزغىلاڭچىلار ھونلارنى ئۆزلىرىنى قۇللۇقتىن، قاراملىقتىن قۇتقازغۇچى، دەپ تونۇشتى. شۇ سەۋەبتىن غەربىي روما ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى قۇللار، قارام خەلقلەر ھونلارنىڭ غەربىي روما ئىمپېرىيىسىگە قىلغان ھۇجۇملىرىغا ياردەم بەردى.

بولۇپمۇ ئاتتىلانىڭ قىلغان ھۇجۇملىرى غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىنى تېزلىتىپلا قالماي، بەلكى ياۋروپادىكى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ يېمىرىلىپ، فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشىغا تۈرتكە بولغانىدى. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، ھونلار ياۋروپا تارىخىدا ناھايىتى چوڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىجابىي رول ئوينىدى.

ھونلار بۇندىن باشقا، ياۋروپا خەلقلىرىنىڭ چوڭ كۆچۈشىگىمۇ سەۋەب بولغان. روما ئىمپېرىيىسى ھونلارنىڭ قاتتىق زەربىسى ئاستىدا قالغانلىقتىن، گوتلار ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ رىم ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە

كۆچۈپ كىرىشنى توسيالمىدى. روما ئىمپېرىيەسى تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان گوتلار ۋە باشقا مىللەتلەرمۇ ياۋروپادا قۇللۇقتىن يىمىرىلىپ، فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشىغا شەرت - شارائىت ھازىرلىدى.

5. ھونلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى

ئاتتىلانىڭ 6 ئوغلى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئارىسقان ئاتلىق بىكەسىدىن ئىلىك، دېڭگىزىك، ئېرنىك ئاتلىق ئۈچ ئوغۇل تۇغۇلغان. بۇنىدىن باشقا يەنە ھىرناق، چىمسابا، ئارتىك ئاتلىق ئوغۇللىرىمۇ بار ئىدى.

ئاتتىلانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىلىك ئىمپېراتور بولدى. شۇ چاغدا گوتلار، گېپىدلار ئىسيان كۆتۈردى. مىلادىنىڭ 454 - يىلى ھونلار بىلەن ئىسيانچىلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا ئىلىك ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى دېڭگىزىك ئىمپېراتور بولدى. ئۇ مىلادىنىڭ 454 - يىلىدىن 469 - يىلىغىچە ھونلارغا باشچىلىق قىلدى. دېڭگىزىك مىلادىنىڭ 469 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيەسىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، دوناي دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا بولغان ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ بېشى كونستانتىنوپولغا كەلتۈرۈلۈپ سازايى قىلىندى.

دېڭگىزىك ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ياۋروپا ھون ئىمپېرىيەسى تۈگىدى. شۇندىن باشلاپ ھونلار بىر نەچچىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا، ئازوۋ

دېڭىزىنىڭ غەربىي شىمالىدا ھونلارنىڭ قۇتۇرغۇر قەبىلىسى، دون دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدا ئۇتۇرغۇر قەبىلىسى ماكانلاشتى. بۇ ئىككى ھون قەبىلىسى شەرقىي روملىنىڭ كۈشكۈرتىشى نەتىجىسىدە بىر - بىرى بىلەن ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇردى. مىلادىنىڭ 545 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى يۇستىنىيان (527 — 565 - يىللاردا ئىمپېراتور بولغان) ئۇتۇرغۇرخانى ساندىكلىنى قۇتۇرغۇرلارغا قارشى ئاتلاندۇردى. ساندىكلى قۇتۇرغۇرلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلاردىن كۆپىنى قىرىپ تاشلىدى. ئەمما قۇتۇرغۇرلارنىڭ خانى زابېرگان قىسقا مۇددەت ئىچىدە كۈچ توپلىۋالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 558 - يىللىرى قىش پەسلىدە ھون قوشۇنلىرىنى باشلاپ مۇزلىغان دۇناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، كونستانتىنوپولغا يېقىنلاپ كەلدى. لېكىن، رومالىقلار پايتەختنى ھونلاردىن ساقلاپ قالدى. زابېرگان دون دالىسىغا قايتىپ كېلىپ ساندىكلىغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. شۇ چاغدا تۈركلەردىن يېڭىلىپ، ئاسىيانىڭ شەرقىدىن (ھازىرقى موڭغۇلىيەدىن) ياۋروپاغا كەلگەن ئاۋارلار ئىككى ھون قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى.

ھونلار ئاتتىلانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا. بۆلۈنۈش، ئۆز ئارا ئۇرۇشۇش، باشقىلارنىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قىلغان ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە ئاجىزلاپ، بۇرۇنقى قۇدرەتلىك ھالىتىنى يوقىتىپ كىچىك خانلىقلارغا ئايلىنىپ كەتتى.

ياۋروپا ھونلىرىنىڭ مەدەنىيىتى توغرىسىدا فرا-

سوز تارىخچىسى ۋە جۇغراپىيە ئالىمى فېرونانىد گىرىنارە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئۇ زامانغىچە ياۋروپالىقلارغا نامەلۇم بولغان ئىچ كىيىملەر، ئات جابدۇقلىرى، ھونلارنىڭ ئاتلارنى ئىگەرلەش ئۇسۇللىرى، ھەربىي ۋە ئاتلىق قوشۇنغا دائىر نۇرغۇنلىغان ئىشلار، كۆپلىگەن جۇغراپىيە ئىسىملىرى ۋە مەزمۇنلار ... يونانلىقلار، رىملىقلار، گالللار ۋە گېرمانلارغا نامەلۇم بولغان ۋە ھون ئاتلىقلىرىغا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۈستۈنلۈكلەرنى بەرگەن، ئاتلارنى بېزەشكە ئائىت نۇرغۇنلىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى ھونلاردىن ئۆگىنىپ قوبۇل قىلىنغانىدى. غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئىمپېراتورى رومۇلۇس (475 - يىلىدىن 476 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) نامىدىن غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنى ئىدارە قىلغان ئورېستى ئاتتىلانىڭ سابىق ئوفىتسېرلىرىدىن ئىدى. ئۇ ھەربىي تەلىمنى ھونلاردىن ئۆگەنگەنىدى. ئىتالىيىگە ھاكىم بولغان ئودوئاكرامۇ ئاتتىلانىڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرسىنىڭ ئوغلى ئىدى».①

ياۋروپا ھون ئىمپېراتورلىرى

ئىمپېراتورلار	مىلادى يىللىرى
1. بالامىر	400 — 374
2. يولدۇز	490 — 410

---

① يىلماز ئۆزتونا، «ئومۇمىي تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم 189 - بەتكە قارالسۇن.

3. قاراتون 410 — 415
4. بۇنچۇك 415 — 422
5. رويا 422 — 434
6. ئاتتىلا 434 — 453
7. بىلدا (بۇ ئورتاق ئىمپېراتور) 434 — 445
8. ئىلىك 453 — 454
9. دىڭگىزىك 454 — 469

ياۋروپا هون ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى تىسا (ۋېنگرىيەدە) دەرياسىنىڭ بويىدا ئىدى.

II باب ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقى

(565 — 835)

1. ئاۋارلارنىڭ ياۋروپاغا كېلىشى

مىلادى 4 - ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا، هازىرقى موڭغۇلىيەدە ئاۋارلار (جۇجانلار) باش كۆتۈردى. ئۇلار ئۆزىنىڭ مەشھۇر خاقانى تولۇنخان I نىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاۋار خاقانلىقىنى قۇردى. ئاۋار خاقانلىقى (394 — 551) مىلادىنىڭ 400 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرغان بولسا، مىلادىنىڭ 430 - يىللىرى ئالتايدىكى كۆك تۈركلەرنى بويسۇندۇرغان.

ئاۋارلار شەرقىي ئۇيغۇرلار بىلەن كۆك تۈركلەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، كۈچىيىشكە باشلىغان.

ئاۋار خاقانلىرى جەڭگىۋار ئۇيغۇرلارنىڭ قورامىغا يەتكەن ياشلىرىدىن پايدىلىنىپ، كۈچلۈك قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئۇرۇش قوراللىرىنى ياساشقا ئۇستا بولغان كۆك تۈركلەردىن پايدىلىنىپ، ئاۋار قوشۇنلىرىنى ئۆز دەۋرىگە يارىشا ياخشى قوراللار بىلەن قوراللاندۇردى. ئاۋار خاقانلىقى قۇدرەتلىك باسقۇچقا يەتكەن چاغدا، ئۇنىڭ شەرقىي چېگرىسى ھازىرقى چاۋشيەننىڭ غەربىي چېگرىسىغىچە، شەرقىي جەنۇبىي چېگرىسى قارا شەھەرگىچە سوزۇلغانىدى. ئاۋار خاقانلىقىنىڭ پايتەختى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جاڭيېنىڭ شىمالىدا ئىدى.

مىلادىنىڭ 487 - يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي ئۇيغۇرلار ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. مانا شۇ ئىسيان كۆتۈرگەن شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن 600 مىڭ كىشى ئاي ئوجىرو ۋە چۇنچى (بۇلار ئاكا - ئۇكا) ئاتلىق خانلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە غەربكە قاراپ يۈرۈپ، ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي (تۇرپان، قارا شەھەر ئەتراپلىرى) غا كۆچۈپ كەلدى. ئۇلار شۇ جايدىكى ئۇيغۇر قېرىنداشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، تارىختا «ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر خانلىقى (487 - يىلىدىن 546 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نى قۇردى. 60 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى ماناس ئەتراپىغا توغرا كەلسە كېرەك. بۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېر-

رىتورىيىسى شىمالدا ئالتاي، غەربتە ئىلى ۋادىسىنىڭ شەر قىسمىچە، شەرقتە جايۇگۇەن، جەنۇبتا قارا شەھەرنىڭ غەربىي، شەرقىي جەنۇبتا لولان، چەرچەنگىچە سوزۇلغانىدى.

مانا مۇشۇ ئۇيغۇر خانلىقى مىلادى 487-يىلى جەنۇبىي ئالتايدا بولغان ئۇرۇشتا ئاۋار خانى تولۇنخان IIنى تارمار قىلغان. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئالتايدىن قاچقان تولۇنخان II نى (485 - يىلدىن 487 - يىلغىچە خاقان بولغان) ئاۋار ھۆكۈمرانلىرى ئۆلتۈرگەن. ئاۋارلارنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان شەرقىي ئۇيغۇرلار مىلادىدىن 498 - يىلغا كەلگەندە، شۇئا ئاتلىق خانىنى ئۆزىگە باش قىلىپ، توبالار (شىمالىي ۋېي خانلىقى) خانلىقىنىڭ بويۇنتۇرۇقىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. شۇندىن ئېتىبارەن شەرقىي ئۇيغۇرلارمۇ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

«ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» (高车王国) دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر خانلىقى ئاۋارلار بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلارنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇنداق ئۇرۇشلار كۆپىنچە بارى كۆلنىڭ شىمالىدا بولۇپ، گاھىدا ئۇيغۇرلار، گاھىدا ئاۋارلار مەغلۇپ بولغان. لېكىن ئاۋارلار بۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش بۇياقتا تۇرسۇن، ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە قانسىراپ ھالىدىن كېتىشكە باشلىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاۋارلار بىلەن توختىماي ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى 430 - يىللىرى ئاۋارلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان كۆك تۈركلەرنىڭ قەدەممۇ قۇدرەتلىنىپ، ئاۋارلار

ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈشكە ئاساس يارىتىپ بەردى.

مىلادىيە 546 - يىلى ئالتايدىكى كۆك تۈركلەرنىڭ خانى تۈمەنخان ئۇيغۇر خانلىقىنى بويسۇندۇرۇۋالدى. ئارقىدىنلا ئالتايدىكى سۇرتار دۇشلارنى بويسۇندۇردى. شۇندىن باشلاپ كۆك تۈركلەر ناھايىتى كۈچلۈك قوشۇن تەشكىل قىلىشقا كىرىشتى. ئاۋارلار تەرىپىدىن «تۆمۈرچى قۇللىرىم» دەپ ھاقارەتلەنگەن كۆك تۈركلەر قەددىنى رۇسلاپ، ئاۋار خاقانلىقىنى ئاغدۇرۇشقا بەل باغلىدى. تۈرك خانى تۈمەنخان مىلادى 550 - يىلى ئاۋار خاقانى ئاناغاي (522—551) غا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئاۋار بەگلىرىدىن بىرىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تۈرك ئەلچىلىرىدىن بۇنداق تەلەپنىڭ قويۇلۇشىنى چۈشىدىمۇ خىيالىغا كەلتۈرمىگەن ئاناغاي ناھايىتى غەزەپلىنىپ، «ھە! تۆمۈرچى قۇللىرىمنىڭ بۇنداق تەلەپنى قويۇشقا نېمە ھەددى بار ئىكەن» دەپ، تۈرك ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.

كۆك تۈرك خانى تۈمەنخان ئاناغاينىڭ تۈرك ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، 551 - يىلى تۈرك قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئاناغاي ئۈستىگە ئاتلاندى. ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئاناغاي نۇرغۇن سانلىق ئاۋار قوشۇنلىرىغا باش بولۇپ، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا (سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدا) تۈمەنخان بىلەن بولىدىغان شىددەتلىك ئۇرۇشقا

يېتىپ كەلگەن. تۇمەنخان بىلەن ئىستەمىخان (بۇلار ئاكا - ئۇكا) يېتەكچىلىكىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى خۇددى ئالەمنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋەتكىدەك ناھايىتى ھەيۋەتلىك قارا بوراندەك تېزلىكتە بېسىپ كېلىپ، ئايناغاي قوشۇنلىرىنى تىرە - پىرەن قىلىپ تاشلىغان. ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققان، ئايناغاي ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالغان، بىر قىسىم ئاۋارلار ھازىرقى شەرقىي شىمالدىكى (جىلىندىكى) موكرىدلار ئارىسىغا قاچقان بولسا، بەزى بىر ئاۋار بەگزادىلىرى بىر نەچچە مىڭ كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ (335—357) پايتەختى شىەنگە قېچىپ كەتكەن. تۇمەنخان ئاۋارلار ئۈستىدىن قازانغان ئۇلۇغ غەلىبىسىدىن كېيىن، شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، غەربتە قارا دېڭىز بويلىرىغىچە سوزۇلغان ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك كۆك تۈرك خاقانلىقىغا ئاساس سالغان.

ئاۋار خاقانلىقى ھالاك بولغاندا، ئاۋار بەگزادىسى بايانخاننىڭ يېتەكچىلىكىدە بىر قىسىم ئاۋارلار غەربكە قاراپ قاچقان. بۇلار مىلادى 558 - يىلى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا يېتىپ كەلگەن. ياۋروپالىقلار بېشىغا كۆك شايى قىيىقچە باغلىغان ئاۋارلارنىڭ قارا دېڭىز بويىدا پەيدا بولغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قالغان.

بايانخان باشچىلىقىدا ئاسىيادىن ياۋروپاغا كەلگەن ئاۋارلار مىلادىنىڭ 565 - يىلى قارا دېڭىزنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمى بىلەن غەربىي قىرغىقىدىن ۋېناغىچە سوزۇلغان كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۈچلۈك

ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقىنى قۇردى. بۇ خاقانلىق 270 يىل (565 - يىلىدىن 835 - يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن.

2. بايانخان

(602—565)

بايانخان ئاۋار خاقانلىرىدىن بىرىنىڭ ئوغلى ياكى يېقىن تۇغقىنى بولۇشى مۇمكىن. ئۇ ناھايىتى ئۇستىخانلىق، قاۋۇل، سۇرلۇك، تولىمۇ غەيرەتلىك، چارچاشنى بىلمەيدىغان، باتۇر، ئەقىللىق ئادەم ئىدى.

بايانخان ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقىنىڭ تەختىدە 37 يىل (565—602) ئولتۇردى. ئۇنىڭغا ئاسىيادىن ياۋروپاغا كەلگىچە ئۆتكەن سەككىز يىلنى قوشقاندا، بايانخاننىڭ 45 يىللىق ئۆمرى ئاساسەن ناھايىتى ئۇزۇن مۇساپىلەردە، جەڭگىۋار قانلىق يۈرۈشلەردە ئۆتكەن.

بايانخاننىڭ مىلادىنىڭ 558 - يىلى ياۋروپاغا كەلگەن چېغىدىكى ئەھۋالى مۇنداق ئىدى.

مىلادىنىڭ 469 - يىلى ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ھونلار بۆلۈنۈپ كىچىك - كىچىك خانلىقلارغا ئايلىنىپ كەتكەنىدى. مىلادىنىڭ 478 - يىلى غەربىي روما ئىمپېرىيىسى (395—478) ھالاك بولغاندىن كېيىن، غەربىي ياۋروپادا ئۇلۇغ فرانكلار ئىمپېرىيىسى (481—814) قۇرۇلغانىدى. بۇندىن باشقا شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى (395—1451) گە ئوخشاش

كۆچلۈك دۆلەتلەرمۇ مەۋجۇت ئىدى.

بايانخان ياۋروپادىكى ئەنە شۇ ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىپ، مىلادىنىڭ 560 - يىلى رېين دەرياسى بىلەن دون دەرياسىنىڭ ئارىلىقىغا ماكانلاشقان هونلارنىڭ قۇتۇرغۇر قەبىلىسى بىلەن ئۇتۇرغۇر قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇۋالدى. ئۇندىن باشلاپ ياۋروپا ئاۋارلىرى كۈچلىنىپ قالدى. بايانخان كۈچلۈك قوشۇن تەشكىللىۋالغاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 565 - يىلى ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ خاقانلىق پايتەختىنى هازىرقى ۋېنگرىيەدىكى سېگېدىن شەھىرىنىڭ يېنىدا بەرپا قىلدى. مىلادىنىڭ 569 - يىلىغا كەلگەندە، ئاسىيا ئاۋار خانلىقىنى (396 — 551) ھالاكەتكە ئۇچراتقان كۆك تۈرك خانلىقى (551 — 744) دون دەرياسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئۇتۇرغۇر قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇۋالدى. ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقى بىلەن كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ چېگرىسىنى دون دەرياسى ئايرىپ تۇراتتى.

بايانخان خاقان بولغاندىن باشلاپ ياۋروپادىكى فرانكلار ئىمپېرىيەسى ۋە شەرقىي روما ئىمپېرىيەسى قاتارلىق كۈچلۈك دۆلەتلەر بىلەن توقۇنۇشۇشقا باشلىدى. بايانخان مىلادىنىڭ 566 - يىلى ۋېنگرىيەدىن يولغا چىقىپ، ئاۋستىرىيەدىن ئۆتۈپ گېرمانىيەنىڭ تور يېنىگىن رايونىغا بېسىپ كىردى. بۇ چاغدا، ئۇلۇغ فرانكلار ئىمپېراتورى سىگىبېرت بايانخانغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. ئۇرۇشتا فرانكلار مەغلۇپ بولدى، ئىمپېراتور سىگىبېرت ئەسىرگە چۈشتى. بۇ غەلىبىدىن كېيىن ياۋروپا

ئاۋار خاقانلىقى ياۋروپادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. بايانخان مىلادىنىڭ 568-يىلى شىمالىي ئىتالىيىگە بېسىپ كىرىپ، پانونىيا شەھىرىنى ئالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 578-يىلى شەرقىي روماغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. ئۇرۇشتا شەرقىي روما ئىمپېراتورى تىبېرىئوس قوماندانلىقىدىكى رىم قوشۇنلىرى تارمار قىلىندى. شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى بايانخان تەرىپىدىن قويۇلغان ئېغىر شەرتلەرنى ئورۇنلاشقا مەجبۇر بولدى. شۇ غەلىبىدىن كېيىن ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقى ئۆزىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك باسقۇچىغا يەتتى.

بايانخان بېلگىراتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 589-يىلى شەرقىي روماغا يەنە ھۇجۇم باشلىدى.

ئاۋارلار يۇنانىستان ۋە مۇراۋىيىگە بېسىپ كىردى. سېلانىك شەھىرى (يۇنانىستاندا) بىلەن كونستانتىنوپولنى مۇھاسىرىگە ئالدى. لېكىن شەھەرنى ئالالمىدى.

ئۆز ئۆمرىدە قانلىق مەغلۇبىيەتكە يولۇقمىغان بايانخان مىلادىنىڭ 601-يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى ماۋرىچۇس I (مىلادىدىن 582-يىلىدىن 602-يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ناھايىتى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. شۇ ئۇرۇشتا بايانخاننىڭ بەش ئوغلىدىن تۆتى روماللىقلار قولىدا ئۆلدى، ئۇنىڭ كىچىك 5-ئوغلىلا ھايات قالدى.

3. بايانخاننىڭ ۋارىسلىرى

بايانخان مىلادىنىڭ 602 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ياۋروپا ئاۋار خانلىقىغا بايانخان II، تودونخان I، زودانخان، تېئودوروس، ئابراھام، تودۇنخان II قاتارلىق كىشىلەر خاقان بولدى.

بايانخان II (مىلادىنىڭ 602 - يىلىدىن 626 - يىلىغىچە خاقان بولغان) خېلى ئۇزۇن تەييارلىقلارنى قىلغاندىن كېيىن، تۆت ئاكىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن (ئۇ، بايانخاننىڭ 5 - ئوغلى) مىلادىنىڭ 616 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى. ئاۋارلار كونستانتىنپول ئەتراپىغىچە بېسىپ كەلدى. بايانخان II مىلادىنىڭ 625 - يىلى ئىران ساسانىلار سۇلالىسى شاھىنشاھى خىسراۋ پەرۋىز II (589 — 628) نىڭ ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئىتتىپاق تۈزدى. ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (224 — 651) نىڭ ياردىمىگە ئېگە بولغان بايانخان II مىلادىنىڭ 626 - يىلى كونستانتىنپول (ئىستانبول) نى مۇھاسىرىگە ئالدى. لېكىن شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى ھازار خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 468 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ بەرگەن ھەربىي ياردىمى ئارقىلىق كونستانتىنپول (ئىستانبول) نى ساقلاپ قالدى.

مىلادىنىڭ 736 - يىلى ئاۋارلار باۋارىيىگە بېسىپ كىردى. بۇ ئۇرۇش 20 يىل داۋام قىلىندى. ئۇرۇشنىڭ

ئاخىرىدا ئاۋسترىيىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قىسمى (ۋېنا بۇنىڭ ئىچىدە) ئاۋارلارنىڭ قولىدا قالدى.

مىلادىنىڭ 791 - يىلى ئۇلۇغ فرانكلار ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىمپېراتورى كارلوماگنى (768 — 814) ئاۋارلارنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ئاۋار خاقانى تودونخان I (مىلادىنىڭ 791 - يىلىدىن 803 - يىلىغىچە خاقان بولغان) 796- يىلى ئۇلۇغ فرانكلار ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى ئاچېن (رېين دەرياسىنىڭ غەربىدە) غا بېرىپ كارلوماگنىنى زىيارەت قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاۋارلار قامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، خىرىستىيان دىنىغا كىرىشكە مەجبۇر بولدى. گەرچە ئاۋارلار خىرىستىيان دىنىغا كىرگەن بولسىمۇ، ئۇلۇغ فرانكلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئاۋارلارغا بولغان دۈشمەنلىكلىرىدىن ۋاز كەچمەگەن. بۇنداق ئەھۋالغا چىدىمىغان ئاۋارلار 799 - يىلى خىرىستىيان دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى دىنىغا قايتىدىن ئېتىقاد قىلغان. تودۇنخان I باۋىيىگە بېسىپ كىرىپ، كارلوماگنىنىڭ قېيىن ئۇكىسى گېرالدنى مەغلۇپ قىلغان ۋە ئۇنى ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، تودونخاننىڭ ۋارىسلىرى زودان (803 — 805) تىئودوروس (— 805) لار مىلادىنىڭ 805 - يىلى خىرىستىيان دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان. تودۇنخان II (826 — 835) دىن باشلاپ ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقى ئاجىزلىدى. مىلادىنىڭ 835 - يىلى فرانكلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

ئاۋارلار خىرىستىيان دىنىغا كىرگەندىن كېيىنمە ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي باشقا قەۋملەرگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

هازىرقى داغىستاندىكى (شىمالىي كاۋكازدىكى) ئاۋارلار ئاشۇ ئاۋارلارنىڭ باشقا خەلقلەرگە ئاسسىمىلياتسىيە بولماي ياشاپ كېلىۋاتقان ئەۋلادىدۇر. كاۋكاز خەلقلىرىنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدىكى مىللىي ئازادلىق هەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان شامىل داغىستان ئاۋارلىرىدىن ئىدى.

ياۋروپا ئاۋار خاقانلىرى ①

خاقانلار	مىلادىي يىللىرى
1. بايان خاقان	602 — 562
2. بايان خاقان II	626 — 602
3. تودون خاقان I	803 — 791
4. زودان خاقان	805 — 805
5. تىئودوروس	؟ — 805
6. ئابراھام	———————
7. تودون خاقان II	835 — 826

---

① يىلماز ئۆزتونا، «ئومۇمىي تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم 353 - بەتكە قارالسۇن.

III باب ھازار خاقانلىقى

1 . ھازار خاقانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى

(965 — 468)

ھازارلار مىلادى 5 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەريا بويلىرىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ داغىستان، شىمالىي كاۋكاز، ئاستراخان، قىرىم يېرىم ئارىلى. قارا دېڭىزنىڭ شىمالى قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. ئۇلار مىلادىنىڭ 468 ـ يىلى شەرقىي ياۋروپادا 497 يىل (468 ـ يىلدىن 965 ـ يىلغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن ھازار خاقانلىقىنى قۇرغان.

ھازار خاقانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى كاسپىي دېڭىزنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىغىچە، شىمالى يايىق ۋە ئىدىل دەريالىرىنىڭ باش ئېقىملىرىغىچە، غەربى دنېستىر دەرياسىغىچە، شەرقىي جەنۇبى ئاراس دەرياسى (ئىراننىڭ غەربىي شىمالىدا) نىڭ جەنۇبىغىچە، جەنۇبى ۋە غەربىي جەنۇبى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىيغىچە سوزۇلغان. ھازار خاقانلىقىنىڭ پايتەختى كاسپىي دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى بىلىنجىر (ھازىرقى ئاندىرۋۇ شەھىرى) شەھىرى ئىدى.

ھازار خاقانلىقىنى قۇرغان تۇنجى خاقاننىڭ كىملىكى تارىخىي خاتىرىلەردە مەلۇم ئەمەس. بىز پەقەت

ھازار خاقانلىقى مىلادىنىڭ 620 يىلىغا كەلگەندە، ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر باسقۇچقا كىرگەنلىكىنى، بۇ چاغدىكى خاقانىنىڭ بولانخان ئىكەنلىكىنىلا بىلىمىز. بولانخاندىن تارتىپ ئەڭ ئاخىرقى ھازار خاقانى يوسۇپخان (931 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە خاقان بولغان) غىچە بولغان 14 خاقانىنىڭ ناملىرى مەلۇم بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغان يىللىرى مەلۇم ئەمەس.

ھازارلار باشقا تۈرك خەلقلىرىگە ئوخشاش قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇلار شەرقىي ياۋروپادا دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن تۈرلۈك تارىخىي سەۋەبلەرگە كۆرە، ئىسلام، يەھۇدىي، خىرىستىيان قاتارلىق دىنلارغىمۇ ئېتىقاد قىلغان. بۇ جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى ئۆز نۆۋىتى كەلگەندە بايان قىلىمىز.

ھازار خاقانلىقى بىر مەزگىل (552 - يىلىدىن 630 - يىلىغىچە) ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقىغا بېقىنغانىدى. مىلادىنىڭ 628 - يىلى غەربىي تۈرك خاقانى تونيابغۇ خاقان (619 - يىلىدىن 630 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئىرانغا ھۇجۇم قىلغاندا، ھازار قوشۇنلىرى ئىرانغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان.

2. ھازارلار ۋە شەرقىي روما

ھازار خاقانلىقى شەرقىي روما بىلەن دوستانە مۇ-

ناسىۋەت ئورناتقان. بۇنداق مۇناسىۋەت ئۇزاق داۋام قىلغان. شەرقىي روما قارا دېڭىزنىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىي قىرغاقلىرىغا، ھازارلار بولسا شىمالىي قىرغاقلىرىغا ھاكىم ئىدى. قارا دېڭىز ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق دېڭىز ئىدى.

ھازارلار شەرقىي روما بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنىڭ تەسىرىدە خرىستىيان دىنىغا كىرگەن بولسا كېرەك. ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت قۇدىلىشىش ۋە ھازارلارنىڭ شەرقىي روماغا بىر نەچچە قېتىم بەرگەن ھەربىي ياردەملىرى ئارقىلىق تولۇق گەۋدىلىنىدۇ. شەرقىي رومالىقلار «تىئودورا» دەپ ئات قويغان ھازار بىكەسى (مەلىكىسى) مىلادىنىڭ 655 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى يوستىنىئان III (685 - يىلىدىن 741 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) غا ياتلىق بولغان. يەنە بىر ھازار بىكەسى مىلادىنىڭ 732 - يىلى ئىمپېراتور كونستانتىن V غا (741 - يىلىدىن 775 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ياتلىق بولغان. شەرقىي رومالىقلار «ئىرىنا» دەپ ئات قويغان. بۇ بىكەدىن ئىمپېراتور IV (775 - يىلىدىن 780 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) تۇغۇلغان.

ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 627 - يىلى شەرقىي رىمنىڭ پايتەختى كونستانتىنوپول (ئىستانبول)نى مۇھاسىرىگە ئالغاندا، ھازار خاقانلىقى قوشۇن ئەۋەتىپ، ئىرانلىقلارنى چېكىنىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. ئەرەب ئۇممەۋىيلەر خەلىپىلىكى (661 - يىل-

دىن 750 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خەلىپىسى ئۆمەر II (717 — 720) نىڭ ۋاقتىدا ئەرەبلەر كونستانتىنوپولنى مۇھاسىرىگە ئالغان. بۇ مۇھاسىرە مىلادىنىڭ 718 - يىلى ھازارلارنىڭ شەرقىي روماغا بەرگەن ھەربىي ياردىمى ئارقىلىقلا بىكار قىلىنغان.

3. ھازارلار ۋە ئەرەبلەر

ئەرەب ئۆمەۋىيلەر خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى يەزىد II (720 — 724) مىلادىنىڭ 721 - يىلى ۋە مىلادىنىڭ 723 - يىللىرى ھازار خاقانلىقىنىڭ جەنۇبىدىن ھۇجۇم باشلىدى. ئەرەبلەر كاۋكاز تاغلىرىدىن ئۆتۈپ داغىستاننى ۋە بىلىنجەرنى بېسىۋالدى. ھازار خاقانلىقىغا 255 يىل (468 - يىلىدىن 723 - يىلىغىچە) پايتەخت بولغان بىلىنجەرنىڭ ئەرەبلەر تەرىپىدىن بېسىۋېلىنىشى ھازارلار ئۈچۈن ناھايىتى ئېغىر تۇيۇلدى. ھازارلار ئىدىل دەرياسى بويىدىكى ساراي شەھرىنى (ھازىرقى ئاستراخان يېنىدا) پايتەخت قىلدى. شۇندىن باشلاپ ساراي 242 يىل (مىلادىنىڭ 723 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە) پايتەخت بولدى.

مىلادىنىڭ 732 - يىلى ئەرەب ئۆمەۋىيلەر خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى ھىشام (724 — 743) 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئۆزى باش بولۇپ، ھازار خاقانلىقىغا ھۇجۇم باشلىدى. بۇ قېتىمقى ھۇجۇمدا ئەرەبلەر داغىستاننى تولۇق بېسىۋالدى. خەلىپە ھىشام مىلادىنىڭ 737 -

يىلى 150 مىڭ قوشۇننى باشلاپ شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. خەلىپە ھىشام ھازار خاقانلىقىنىڭ پايتەختى ساراي شەھىرىگە بېسىپ كەلدى ۋە شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالدى. ھازار خاقانى ھازار تارخان ئاتلىق قوماندانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەرەبلەرگە قارشى 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ماڭدۇردى. ساراي شەھىرىنىڭ يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا ئەرەبلەر غالىپ كەلدى. ئۇرۇشتا ھازار تارخان ئۆلدى، ھازار قوشۇنلىرىدىن 10 مىڭى ئۆلدى، 7 مىڭى ئەسىرگە چۈشتى. ئون مىڭدىن ئارتۇقراقى يارىدار بولدى. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ھازار خاقانى خەلىپە ھىشام ھوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، مۇسۇلمان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇندىن باشلاپ ھازارلار مۇسۇلمان بولدى. خەلىپە ھىشام ھازارلار ئىچىدە ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن نۇھ ئىبنى ئەسئەت بىلەن ئابدۇراخمان كولانى قاتارلىق كىشىلەرنى تەيىن قىلغان. ھازارلار 737 - يىلىدىن باشلاپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولسىمۇ، كاۋكازدىكى يەھۇدىلارنىڭ تەشۋىقاتىغا ئاساسەن، مىلادىنىڭ 800 - يىلى ئىسلام دىنىدىن چىقىپ، يەھۇدىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

مىلادىنىڭ 787 - يىلى يۈز مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ھازار قوشۇنى شىمالىي كاۋكازدىن يۈرۈش قىلىپ، جەنۇبىي كاۋكازغىچە بېسىپ باردى. ھازارلار ئەرەب ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ (750 - يىلىدىن 1258 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) تەۋەلىكىدىكى ئەزەر بەيجان ۋە ئەرمىنىيە ئۆلكىلىرىنى بۇلاپ - تالىدى. ھازارلار شۇ

قېتىمقى يۈرۈشلىرىدە كاۋكازدىن نۇرغۇن بايلىق ۋە يۈز مىڭ كىشىنى ئەسىر قىلىپ ئارقىغا قايتتى.

هازارلار يەھۇدىي دىنىغا بەكمۇ بېرىلىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ تۈركچە تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان تەۋراتلىرى بار ئىدى. يەھۇدىي دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولغان «تەۋرات» هازارلار ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ تارقالغانىدى. ئىسپانىيىدىكى بىر يەھۇدىي ئىبادەتخانىسىنىڭ ئەرەبلەر تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان هازار خانى ساراي شەھىرىدىكى بىر مۇسۇلمان مەسچىتىنىڭ مۇنارىسىنى ئۆرۈپ تاشلاشقا بۇيرۇق بەرگەن. شۇ ۋەقە مۇناسىۋىتى بىلەن ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى مۇقتەدىر (908 ـ يىلىدىن 932 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) مىلادىنىڭ 920 ـ يىلى باغداتتىن هازار خاقانلىقىنىڭ پايتەختى ساراي شەھىرىگە ئەلچىلەر ئەۋەتكەن. ئەرەب ئەلچىلىرى هازارلار ۋە كاسپىي كۆلى بىلەن ئارال كۆلى ئوتتۇرىسىدىكى ئوغۇزلار ئىلىدە ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانلىقى مەلۇم. ئەرەب ئەلچىلىرى ئوغۇز خانلىرىغا باغدات خەلىپىسىنىڭ ئەۋەتكەن سوۋغا ـ سالاملىرى ۋە بىر پارچە مەكتۇپىنى ئېلىپ كەلگەن. «هازار ئوغۇزلىرى» دەپ ئاتالغان ئوغۇزلار بىر مەزگىل (850 ـ يىلىدىن 965 ـ يىلىغىچە) هازارلار خاقانلىقىغا بويسۇنۇپ كەلگەنىدى. ئوغۇزخانى سەلچۇق بەگ مىلادىنىڭ 915 ـ يىلى مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن، ئوغۇزلار هازارلارنىڭ تەسىرىدە تامان دىنىدىن يېنىپ، يەھۇدىي دىنىغا ئېتىقاد

قىلغانىدى. ئىسلام دىنى مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن باشلاپ ئوغۇزلار ئارىسىدا ئومۇمىي ھالدا تارقالغان.

ھازارلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خاقانى يۇسۇپ (931-965) سىلاۋيان (كىيېۋكىنەزلىكى) لارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا مۇسۇلمان ئەللىرىدىن ياردەم ئېلىپ، ھازار خانلىقىنى ھالاك بولۇشتىن ساقلاپ قېلىش نىيىتىگە كېلىپ، يەھۇدىي دىنىدىن چىقىپ مۇسۇلمان بولغان. شۇنداق بولسىمۇ، ھازار خانلىقى مىلادىنىڭ 965 - يىلى كىيېۋروس كىنەزى سىۋياتوسلاۋ (× × × - يىلىدىن 973 - يىلىغىچە كىنەز بولغان) تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

سىۋياتوسلاۋ ناھايىتى باتۇر، ئۇرۇشقاق كىنەز بولۇپ، ھۇجۇم قىلماقچى بولغان دۈشمىنىگە ئادەم ئەۋەتىپ، «ئۈستىڭىزگە باستۇرۇپ كېتىپ بارىمەن» دەپ خەۋەر قىلاتتى. دۇناي بۇلغارلىرى سىۋياتوسلاۋدىن ئەنسىرەپ شەرقىي روما بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، سىۋياتوسلاۋغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. سىۋياتوسلاۋ 973 - يىلى دۇناي بۇلغارلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، كىيېۋغا قايتىپ كېلىۋاتقان چېغىدا دىنېپر دەرياسىنىڭ شارقىراتمىلىرى يېنىدا پايلاپ تۇرغان پېچىنەكلەرنىڭ ھۇجۇمىغا يولۇقتى. ئۇرۇشتا سىۋياتوسلاۋ ئۆلدى. پېچىنەكلەرنىڭ خانى ئوغۇزلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇنىڭ باش سۆڭىكىدىن تاۋاق (ئالتۇندىن قاپلىتىپ) ياسىتىپ، زىياپەتلەردە ئىچىملىك ئىچىدىغان قەدەھ قىلىۋالدى.

٤. ھازار تارىخىدىن قىسقىچە خۇلاسە

ھازارلار ناھايىتى جەڭگىۋار خەلق ئىدى. بىز يۇقىرىدا، شەرقىي روما ھازارلارنىڭ ياردىمىگە يۆلىنىپ پايتەختى كونستانتىنىپولنى ئىرانلىقلار (627 - يىلى) ۋە ئەرەبلەر (786 - يىلى) نىڭ بېسىۋېلىشىدىن ساقلاپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق.

ھازارلار مەدەنىيەت جەھەتتە، رۇسلارغا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر قىلغان بولسا، شەرقىي روما ۋە مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ئۇرۇش تاكتىكىسى ۋە ئىستىھكام قۇرۇش سەنئىتىنى ھازارلاردىن ئۆگەنگەنىدى. ھازارلار مىلادىنىڭ 790 - يىللىرى ھازىرقى كىيېۋ (ھازارچە مىڭ كىرمان) شەھىرىنى بىنا قىلغانىدى.

ئەرەب تارىخچىلىرى كاسپى دېڭىزىنى «ھازار دېڭىزى» دەپ يازغان بولسا، ئارال كۆلىنى «ھازار كۆلى» دەپ يېزىشقان. شەرقىي روما ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى كونستانتىنىپولدا ھازارلارنىڭ ئابرويى يۇقىرى ئىدى. بەزى مۇراسىملاردا شەرقىي روما ئىمپېراتورلىرى ھازارلارنىڭ مىللىي كىيىمىنى كىيىپ ئىشتىراك قىلاتتى.

شەرقىي ياۋروپادا توپ - توغرا 5 ئەسىر (468—965) ھۆكۈم سۈرۈپ، تارىختا ئۆلگىلىك روللارنى ئوينىغان ھازار خاقانلىقى نېمە ئۈچۈن مىلادىنىڭ 965 - يىلى رۇسلارنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي ھالاك بولدى؟

تارىختا بىرەر دۆلەتنىڭ ھالاك بولۇشىدا، ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن بىر قانچە سەۋەبلەر رول ئوينايدۇ. بۇنداق ۋەقەدە ئىچكى سەۋەبنىڭ ئاساسىي رول ئوينايدىغانلىقى توغرىسىدا مىساللار ناھايىتى كۆپ. بىزنىڭچە، ھازار خاقانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب — ئىچكى بىرلىكنىڭ يوقلۇقى. بولۇپمۇ مەنىۋى بىرلىكنىڭ يوقلۇقى بولسا كېرەك.

بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، ھازار خاقانلىقىدىكى خەلقلەر ئۆز تارىخىدا شامان، ئىسلام، خىرىستىيان، يەھۇدىي دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغان. بەزى تارىخىي شارائىتتا، دىنىي روھ مىللىي روھنى بېسىپ چۈشىدىغان، گاھىدا، دىنىي روھ مىللىي روھقا بويسۇنۇپ، ئۇنى كۈچەيتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ. ھازارلارنىڭ تۈرلۈك دىنلارغا بىرلا ۋاقىتتا ئېتىقاد قىلىشى، ئۇلاردا ئەزەلدىن تارتىپ ئەنئەنىگە ئايلانغان مىللىي روھنى ئاجىزلاشتۇرغانە بولۇشى مۇمكىن. مانا شۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، ھازار خاقانلىقىنىڭ رۇسلارنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي ھالاك بولۇشىدا مەنىۋى بىرلىكنىڭ يوقلۇقى ئاساسىي رولنى ئوينىغان.

ھازار خاقانلىرى

1. پولان (مىلادىنىڭ 620 - يىلىدىن × يىلىغىچە)
2. ئوباچا
3. نىزكىيا
4. مىناشى II
5. خانۇكا
6. ئىسھاق
7. سابولون
8. مىناشى II

9. نىسسى
10. ھارۇن I
11. مىناھىم II
12. بىنيامىن
13. ھارۇن II (— 931)
14. يۇسۇپ (931 — 965)

IV باب بۇلغارلار

1. دۇناي بۇلغار دۆلىتى

(1018 — 584)

پروفېسسور ئا. زەكى ۋەلىدى توغان «بۇلغار» دېگەن ئىسىمنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «قەدىمكى بۇلغار تىلىدا، بەشنى بىل، سەككىزنى سىكىر، ئوتتۇزنى ئوتىز، قىزنى قىر ياكى ھىر دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭغا كۆرە، بۇلغار دېگەن ئىسىم، بىل - گور ياكى بەش ئوغۇر ياكى بەش ئوغوز دېمەكتۇر.»① مانا شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «بۇلغار» دېگەن ئىسىم بىل - گور (بەش ئوغور) سۆزىدىن كېلىپ چىققان.

ئاتىلا ۋاپاتىدىن كېيىن ئون ئوغور دەپ ئاتىلىدىغان ھۇن قەبىلىلىرى ئوتۇرغۇر ۋە قۇتۇرغۇردىن ئىبارەت ئىككى قەبىلىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. بۇ ھۇن قەبىلىلىرى مىلادىنىڭ 560 - يىلى ئاۋارلار تەرىپىدىن

---

① يىلماز ئۆز تونا، «ئومۇمىي تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم 200 بەتكە قارالسۇن.

بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئۇلاردىن ئايرىلىپ قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەتكەن. مىلادىنىڭ 584 - يىلى ئاتتىلانىڭ ئوغلى ئېرنىكنىڭ نەۋرىسى كوپرات، ئۇتۇرغۇر ۋە قۇتۇرغۇر قەبىلىسىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇلارغا بۇلغار نامىنى بەرگەن. شۇ كۈندىن باشلاپ دوناي بۇلغار دۆلىتى شەكىللىنىشكە باشلىغان.

كوپراتخان (مىلادىنىڭ 584 - يىلىدىن 642 - يىلىغىچە خان بولغان) نىڭ ئۈچ ئوغلى بارىدى. ئۇلار ئۈچ بۇلغار قەبىلىسىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى. تۇنجى ئوغۇل باتبايانخان (642 — 679) هازار خاقانلىقىغا بېقىناتتى. ئوتتۇرانچى ئوغۇل قوتراتخان بولسا، ئۆزى يېتەكچىلىك قىلىدىغان بۇلغار قەبىلىسىنى باشلاپ، شىمالغا قاراپ كۆچۈپ ۋولگا بۇلغار خاقانلىقىغا ئاساس سالغان. كەنجى ئوغۇل ئاسپارۇخ بولسا، دوناي بۇلغار دۆلىتىنىڭ مەشھۇر ئىمپېراتورى سۈپىتىدە تونۇلغان. ئاسپارۇخ باشچىلىقىدىكى بۇلغارلار هازارلارنىڭ هۇجۇمىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ دوناي دەرياسىنىڭ شىمالىغا كېلىپ جايلاشقان. دوناي بۇلغار دۆلىتى مىلادىنىڭ 659 - يىلىدىن باشلاپ كۈچىيىشكە باشلىغان. ئەرەبلەرنىڭ تەهدىتىگە يولۇققان شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى دوناي بۇلغارلىرىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىگە چەك قويالمىدى. ئاسپارۇخخان (670 — 691) مىلادىنىڭ 679 - يىلى هۇجۇم قىلىپ كەلگەن شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. شۇ غەلىبىدىن كېيىن دوناي بۇلغارلىرى بالقان يېرىم ئارىلى بىلەن دوناي دەرياسىنىڭ ئارىسىدىكى جايلارنى

ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى.

شەرقىي روما ئىمپېراتورى تېئو دوروس III - مىلادىنىڭ 716 - يىلى تۈزۈلگەن ئەھدىنامىسىغا ئاساسەن دوناي بۇلغار دۆلىتىنى رەسمىي تونۇشقا مەجبۇر بولدى. مىلادىنىڭ 811 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى نىكىفوروس I (802 — 811) كۆپ سانلىق رىم قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ بۇلغارلار ئۈستىگە ماڭدى. قۇرۇمخان (803 — 814) باشچىلىقىدىكى بۇلغار قوشۇنلىرى شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئىمپېراتور نىكىفوروس I بۇلغارلار قولىدا ئۆلدى. قۇرۇمخان كونستانتىنوپولنى مۇھاسىرىگە ئالدى. 814 - يىلى قۇرۇمخان ۋاپاتىدىن كېيىنلا كونستانتىنوپول مۇھاسىرىسى ئەمەلدىن قالدى. ئومۇر تاغخاننىڭ ۋاقتىدا (814 — 831). شەرقىي روما بىلەن ئەھدىنامە تۈزۈلدى. ئەھدىنامىگە كۆرە، بۇلغارلار شەرقىي رومادىن نۇرغۇن جايلارنى تارتىۋالدى. ئومۇر تاغ ۋاقتىدا دوناي بۇلغار دۆلىتى ياۋروپادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىغا ئۆتتى.

ئومۇر تاغخان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى بالامىرخاننىڭ ۋاقتىدا (831 — 836) بۇلغارلار سىلاۋيانلىشىشقا باشلىدى. سىلاۋيانلىشىش بۇلغارلار ئارىسىدا خرىستىيان دىنىنىڭ تارقىلىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. خرىستىيان خاننىڭ ۋاقتىدا (836 — 852) خرىستىيانلىقنى تەشۋىق قىلىش كۈچەيدى. خرىستىياننىڭ ئوغلى بوگورىسخان (52 — 889) مىلادىنىڭ 864 - يىلى قامان دىنىدىن يېنىپ، خرىستىيان دىنىغا كىردى.

دوناي بۇلغارلىرى مىلادىنىڭ 865 - يىلىدىن باشلاپ سىلاۋيانلىشىشقا باشلىدى. بۇ جەريان بىر ئەسىر ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادىنىڭ 965 - يىلىغا كەلگەندە بۇلغارلار تۈركچىنى تامامەن ئۇنتۇدى. ئۇلارغا سىلاۋيان قېنى ئارىلىشىپ، سىلاۋيان تىلىدا سۆزلىشىدىغان بۈگۈنكى بۇلغارلار پەيدا بولدى.

بوكورىس (سىلاۋيانچە ئىسمى بورىس) مىلادىنىڭ 907 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋىلادىمىر I (889 — 893)، سىمۇن I (893 — 927) لارخان بولدى. سىمۇن I مىلادىنىڭ 923 - يىلى تۈركچە «خان» ئۇنۋانىنى ئەمەلدىن قالدۇردى ۋە سىلاۋيانچە «تىسار» (چار) ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى. سىمۇن I مىلادىنىڭ 919 - يىلى شەرقىي رومانى تارمار قىلدى. شۇندىن باشلاپ دوناي بۇلغارلىرى تېخىمۇ كۈچەيدى.

سىمۇن I بۇلغارلار، يۇنانلىقلار ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. بۇلغارلارنىڭ خىرىستىيان دىنىغا كىرىپ سىلاۋيانلىشىپ كېتىشى دوناي بۇلغار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىدە ياشىغان خەلقلەردىن سىلاۋيانلار، يونانلىقلارنىڭ سان جەھەتتىن بۇلغارلارغا قارىغاندا كۆپ بولغانلىقىدا بولسىمۇ، خىرىستىيان دىنىمۇ جىددىي رول ئوينىدى.

مىلادىنىڭ 971 - يىلىدىن باشلاپ دوناي بۇلغارلىرى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسكە قارام بولۇپ قالدى. شۇندىن كېيىن دوناي بۇلغارلىرى قاراملىقتىن قۇتۇلۇپ بىر مەزگىل ياشىغان بولسىمۇ، شەرقىي روما ئىمپېراتو-

رى ۋاسىلىئوس (976 — 1025) تەرىپىدىن يەنە ئارام ھالغا چۈشۈرۈلدى. ئاخىرى 434 يىل (584 — 1018) ھۆكۈم سۈرگەن دوناي بۇلغار دۆلىتى 1018 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

بۇلغارلارنىڭ تىلى (سىلاۋىيانلىشىشتىن بۇرۇن) ھازىرقى چۇۋاش تىلىغا يېقىن ئىدى. ئۇلار باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاش 12 مۇچەل (ئون ئىككى ھايۋان) كالېندارىنى قوللىناتتى. بۇلغارلار باشقا تۈرك خەلقلىرىگە ئوخشاش ئاتنىڭ قۇيرۇقىنى تۈگۈپ قوياتتى. نەيزە ئۇچىغا شايىدىن پۆپۈكلەر باغلايتتى. دوناي بۇلغارلىرىنىڭ پايتەختى پلىسكادا ئىدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار نەتىجىسىدە بۇلغارلارنىڭ قۇرۇلۇشلىرى، ئىستىھكاملىرى ۋە قورغانلىرى تېپىلغان. قورغان تاملىرىنىڭ ئېگىزلىكى توققۇز مېتىر بولۇپ، سىلىق تاش. خىشلاردىن قوپۇرۇلغان. قورغان دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە ھەيكەللەر تۇرغۇزۇلغان. ئوردىدا چوڭلۇقى 372 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان زال، چوڭلۇقى 444 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان ھويلا بار ئىكەن، ئوردا تاملىرىنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئېگىزلىكى ئىككى مېتىر 60 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئىككى مېتىر 20 سانتىمېتىر كېلىدىكەن. ئوردىنىڭ پۈتۈن يەر مەيدانى 1428 كۋادرات مېتىر يەرنى ئىگىلەيدىكەن.①

---

① يىلماز ئوز تونا: «ئومۇمىي تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم، 207 - بەتتە قارالسۇن.

دوناي بۇلغار دۆلىتىنىڭ خانلىرى①

خانلار	مىلادى يىللىرى
1. كوبرات	584 — 642
2. باتبايانخان	642 — 679
3. ئاسپاروخ	679 — 691
4. تىرۋىلخان	691 — 719
5. تاۋرىمخان	719 — 721
6. سىۋىرخان	724 — 739
7. قورۇمۇشخان	739 — 756
8. ۋىنكىخان	756 — 761
9. تىلىتىزخان	761 — 764
10. سابىنخان	764 — 766
11. توقتۇخان	764 — 767
12. پاگانخان	767 — 768
13. تىلىرىكخان	768 — 777
14. قارادامخان	777 — 803
15. قۇرۇمخان	813 — 814
16. ئومۇر تاغخان	814 — 831
17. بالامىرخان	831 — 836
18. خىرىستىيانخان	836 — 852
19. بوگوروس I	852 — 889
20. ۋىلادىمىرخان	889 — 893

---

① يىلماز ئۆزتونا: «ئومۇمىي تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم، 207 - ۋە 208 - بەتلەرگە قارالسۇن.

21. سىمئون I 893 — 927
22. چار فىتىر 927 — 969
23. چار بورىس II 969 — 972
24. چار سامۇئىل 972 — 1014
25. چار جەبرائىل رودومىر رومانوس 1014 — 1016
26. چار ئىۋان ۋىلادىسلاۋ 1016 — 1018

2. ئىدىل بۇلغار خانلىقى

(770 — 1400)

1) ئىدىل بۇلغارلىرى

بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسى هالاك بولغاندىن كېيىن، هونلارنىڭ غەربىي سىبىرىيىدە ياشىغان ئون ئوغۇر قەبىلىسىدىن ئايرىلىپ چىققان قۇتۇرغۇر ۋە ئۇتۇرغۇر قەبىلىلىرى بۇلغارلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى ئىدى. دەسلەپ بۇ ئىككى قەبىلىدىن قۇتۇرغۇرلار ئازوۋ دېڭىزىنىڭ غەربىدە، ئۇتۇرغۇرلار شەرقىدىكى كۇبان دەرياسىنىڭ بويىدا ياشىغانىدى. ئۇتۇرغۇرلار 6 - ئەسىردە قاما ۋە ئىدىل دەرياسىنىڭ بويلىرىغا كېلىپ يەرلەشتى. قۇتۇرغۇرلار بولسا دوناي ۋادىسىغا كېلىپ يەرلەشتى. ئۇتۇرغۇرلار ئىدىل بۇلغارخانلىقىنى قۇرغان بولسا، قۇتۇرغۇرلار دوناي بۇلغار دۆلىتىنى قۇرغانىدى.

ئىدىل بۇلغارلىرى مىلادىنىڭ 770 - يىلىغا كەل

گەندە توقمخان يېتەكچىلىكىدە 630 يىل (770 — 1400) هۆكۈم سۈرگەن ئىدىل بۇلغار خانلىقىنى قۇردى. ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ شىمالى ئارخانگىلسكىغىچە، غەربى موسكۋانىڭ شەرقىغىچە، شەرقى ئوپانىڭ شەرقىيغىچە، جەنۇبى ئىدىل (ۋولگا) بويىدىكى هازىرقى ساراتو شەھىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە يايىق (ئورال) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىملىرىغىچە سوزۇلغانىدى. ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ پايتەختى ئىدىل بويىدىكى بۇلغار شەھىرى ئىدى.

ئىدىل بۇلغارلىرى قامان دىنىدا ئىدى. ئۇلار مىلادىنىڭ 900 - يىلى مۇسۇلمان بولدى. لېكىن بۇلغار خانلىرى يەنىمۇ مۇسۇلمان بولماي قامان دىنىدا قالدى. ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ قامان دىنىغا قارىغاندا ياخشىلىقىنى هېس قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مۇسۇلمان بولغانىدى. دەسلەپ بۇلغار خانى سىلكايىخان (900 - يىلى) نىڭ ئوغلى ئالماسخان (مىلادىنىڭ 900 - يىلىدىن 925 - يىلىغىچە خان بولغان) مىلادىنىڭ 920 - يىلى هازار مۇسۇلمانلىرىدىن ئابدۇللا باشچىلىقىدا ئەرەب ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ (750 — 1258) خەلىپىسى مۇقتەدىر (908 — 932) نىڭ هوزۇرىغا — باغداتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان بولىدىغانلىقىنى ۋە ئىسلام ئەقىدىلىرىنى بۇلغارلارغا ئۆگىتىش ئۈچۈن ئالىملارنى ئەۋەتىپ بېرىشىنى ئۆتۈندى. خەلىپە مۇقتەدىر ئالماسخاننىڭ ئەلچىلىرىنى ناهايىتى قىزغىن ۋە خۇشال هالدا قارشى ئالدى. خەلىپە مۇقتەدىر سۇسون ئارراسى باشچىلىقـ

دا ئىدىل بۇلغار خانلىقىغا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. باغدات ئەلچىلىرى خۇراسان، بۇخارا، خارەزمى قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇلغار شەھىرىگە كەلدى. ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ ئەلچىلىرى بۇلغار شەھىرىگە كىرىشكە بىر كۈنلۈك يول قالغاندا، ئالماسخاننىڭ ۋەزىرلىرى، ئوغۇللىرى ھەم قېرىنداشلىرى ئەلچىلەرنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىشتى. ئەلچىلەرنى يېمەك - ئىچمەك، تۇز ۋە تارى بىلەن مېھمان قىلدى. بۇلغار شەھىرىگە 15 چاقىرىم يول قالغاندا، ئالماسخان ئۆزى ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا چىقتى. ئاتا - بوۋىلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئالماسخان ئاتتىن چۈشۈپ، ھۆرمەتلىك مېھمانلارغا قاراپ سەجدە قىلدى. ئۇ يېڭىنى تۈرۈپ، ئۆزى ئېلىپ كەلگەن ئالتۇن، كۈمۈش پۇللارنى چاچتى ۋە مېھمانلار بىلەن كۆرۈشتى. ئەلچىلەر ناھايىتى چوڭ شۆھرەت ۋە دەبدەبە بىلەن بۇلغار شەھىرىگە كىردى. ئالماسخان ئۇلار ئۈچۈن كىگىز ئۆي قۇرغۇزۇپ، شۇ ئۆيدە مېھمانلارغا زىياپەت بەردى. تۆت كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئالماسخان بۇلغار خانلىقىنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىكى مۆتىۋەر كىشىلەر، ئاتاقلىق خانلىرىنى يىغىپ ناھايىتى چوڭ دەبدەبە بىلەن دىنىي ئىسلامنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. ناھايىتى چوڭ ۋە مۇقەددەس بولغان بۇ توي ئاجايىپ مۇھەببەت ۋە تەنتەنە بىلەن ئۆتتى. ئالماسخان پۈتۈن مۆتىۋەر كىشىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەلچىلەر ئالدىدا ئىمان ئېيتتى، ئىسمى ئالماسنى جەپەرگە ئۆزگەرتتى ۋە

مەسچىتلەر سالدۇرۇپ، قۇتپىدا ئىسمىنى ئوقۇشقا ئەمر قىلدى. بۇ ۋەقە ھىجرىيىنىڭ 310 - يىلى 16 - مۇھەررەمدە، مىلادىنىڭ 922 - يىلى 15 - مايدا بولدى.①

مىلادىنىڭ 922 - يىلى ئەرەب ئەلچىلىرىنىڭ كاتىبى ئەھمەت ئىبنى پازلان ئىدىل بۇلغار خانلىقىدىن باغداتقا قايتتى. ئۇ ئىدىل بۇلغارلىرى ھەققىدە ياخشى مەلۇمات بېرىدىغان ساياھەتنامە يازدى. بۇ قىممەتلىك ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، بۇلغار، خازار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال سۈپىتىدە رول ئوينايدۇ.②

ئىدىل بۇلغار خانلىرىدىن ئالماس (جەپەر) خانىنىڭ ئوغلى ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 944 - يىلى نۇرغۇن ئېسىل ھەدىيىلەرنى ئېلىپ ئەرەب خەلىپىسى مۇتتەقى (940 — 944) نى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن باغداتقا بارغان.

ئىدىل بۇلغارلىرى مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنى رۇسلار ئارىسىدا تارقىتىش ئۈچۈنمۇ ھەرىكەت قىلدى. ئىدىل بۇلغار خانى مۇھەممەتخان مىلادىنىڭ 986 - يىلى رۇس كىيېۋ دۆلىتىنىڭ مەشھۇر كېنىزى (خانى) ۋىلادىمىرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان. شۇنىڭغىچە رۇسلاردا تېخى مەجۇسى دىنى داۋام قىلماقتا ئىدى. ئۇلار

---

① ئەھمەت زەكى ۋەلىدى: «تۈرك - تاتار تارىخى» تاتارچە 17 - بەتكە قارالسۇن.

تەبئەت ھادىسىلىرىنى چۈشەنمەيتتى. بوران، چاقماق-شامال، گۈلدۈرمامىلارنى خۇدا دەپ بىلەتتى. ئۇلار تاش ۋە ياغاچتىن شۇ خۇدالارنىڭ بۇتلىرىنى ياساپ، ئۇلارغا چوقۇناتتى.

ئىدىل بۇلغار خانى مۇھەممەتخانىنىڭ رۇس كىيېۋ دۆلىتىنىڭ كىنەزى ۋىلادىمىرنى (980 — 1015) مۇسۇلمان بولۇشقا قىلغان دەۋىتى ئەمەلگە ئاشمىدى. ۋىلادىمىرنىڭ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى بىلەن مۇناسىۋىتى يېقىن ئىدى. ئۇ شەرقىي روما ئىمپېراتورى ۋاسىلىئوس II نىڭ (976 — 1925) سىڭلىسىغا ئۆيلەنگەندى. ۋىلادىمىر خىرىستىيان دىنىنى قوبۇل قىلىش ۋە شەرقىي روما ئىمپېراتورىغا قېرىنداش بولۇش — كىنەز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەيدۇ، دەپ ئويلايتتى. ۋىلادىمىر شەرقىي رومانىڭ تەسىرى بىلەن 988 - يىلى خىرىستىيان دىنىغا كىردى. ئۇ كىيېۋدىكى مەجۇسى دىنىنىڭ بۇتلىرىنى چېقىپ تاشلىدى. كىيېۋ ئاھالىسىنى دنېپر دەرياسىغا چۆمۈلدۈرۈپ يۇيۇندۇردى.

2) ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ دۇنيا سودىسىدا تۇتقان ئورنى

ئىدىل بۇلغارلىرى ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچكەندىن كېيىن ئۇلاردا چارۋىچىلىقتىن تاشقىرى، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك تەرەققىي قىلغان. بولۇپمۇ سودا ئىشلىرى ئالاھىدە جانلانغان. بۇلغارلار ئىران، ئەرەب، يۇنان، رۇس، فىن خەلقلىرىنىڭ شەرق بىلەن

ئالاقە قىلىشىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان قاتناش يوللىرى ئۆتىدىغان ئىدىل بىلەن دون دەريالىرىنىڭ ئارىسىدا ياشىغانىدى. مانا شۇنداق جۇغراپىيىلىك شارائىت ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ دۇنيا سودىسىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىشىگە سەۋەب بولغان.

بۇلغارلار سودا ئىشلىرىغا ئۇستا ئىدى. ئۇلار شىمالدا ئاق دېڭىزدىن تارتىپ، جەنۇبتا ھازار، ئارال ۋە خارازمىگىچە، ئىران، ئىراق، سۇرىيە، مىسىرغىچە بولغان مەملىكەتلەرگە بېرىپ سودا قىلاتتى. بۇلغارلارنىڭ مۇسۇلمان شەرقىگە ساتىدىغان ماللىرى سىلاۋيانلارنىڭ ئېسىل مويناللىرى، تىرىك ھايۋاناتلىرى، قەھرىۋا، ھەسەل، بۇلغار خۇرۇملىرى، قىلىچ، نەيزىدىن ئىبارەت ئىدى.

بۇلغارلار دۇنيا سودىسىدا مۇھىم رول ئوينىغان چوڭ شەھەرلەرنى بىنا قىلدى. بۇلغارلارنىڭ پايتەختى بۇلغار شەھىرى غەربىي ۋە ئوتتۇرا ياۋروپانىڭ ئەڭ ئۇلۇغ شەھەرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. بۇلغار شەھىرىدىن قالسا، ئەڭ مۇھىم شەھەر سىۋار شەھىرى ئىدى. بۇ شەھەر بۇلغار شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 40 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا ئىدى. بۇلغار بىلەن سىۋار شەھەرلىرىنىڭ نوپۇسى 200 مىڭغا يەتكەنىدى. شۇ چاغدىكى كونستانتىنوپولنى 'ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا خىرىستىيان شەھەرلىرىدە مۇنداق كۆپ ئاھالە يوق ئىدى. بۇلغار شەھىرىنىڭ شەرقىدىن 50 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بىلەر شەھىرى بار ئىدى. بۇلغار شەھەرلىرىدە سارايلار، مەسچىتلەر، سودا بازارلىرى كۆپ ئىدى.

ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇلغار شەھىرى ھازىرقى قازان شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن 115 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئىدىل بويىدا ئىدى. رۇس ئارخېئولوگلىرى بۇلغار خارابىسىدىن خان ئوردىسى، ئىككى چوڭ مەسچىت، مۇنچا قاتارلىق مەدەنىي يادىكارلىقلارنى تاپقان. خان ئوردىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىنالىرى ئاق ئوردا ۋە قارا ئوردىدىن ئىبارەت بولۇپ، جۇلالاپ تۇرىدىغان ھەر - ھەر تاشتىن ياسالغان.

ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ يۈكسەك مەدەنىيىتىنىڭ گۇۋاھچىسى بولغان گۈزەل بۇلغار شەھىرى مىلادىنىڭ 1236 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى باتۇخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان.

رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قىرالىچىسى (ئىمپېراتورتىسا) يېكاتېرىنا II نىڭ ۋاقتىدا رۇسلار بۇلغار شەھىرىدىكى بىنالارنى يىقىتىپ، ئۇنىڭ تاشلىرىدىن خىرىستىيان ئىبادەتخانىلىرى بىنا قىلغان.

3) ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ يوقىلىشى

ئىدىل بۇلغار خانلىقى 630 يىل (770 — 1400) ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ خانلىقتا بۇلغارلاردىن تاشقىرى، باشقا قەبىلىلەرمۇ ياشىغانىدى. ئۇلار ئىدىل بۇلغار خانلىقىغا تەۋە ئىدى.

ئىدىل بۇلغار خانلىقى 195 يىل (565 — 770) ھازار خاقانلىقى (468 — 965) غا قىسمەن قارام

بۇلغان بولسىمۇ، ئاساسەن مۇستەقىل ئىدى. بۇلغارلار 272 يىل (965 — 1236) تولۇق مۇستەقىل ھۆكۈم سۈرگەن بولسا، 63 يىل (1236 — 1300) ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا بېقىندى بولۇپ ياشىغان.

مىلادىنىڭ 1236 - يىلى باتۇخان بۇلغار شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ ئۇنى بۇلاپ - تالاپ ۋەيران قىلدى، لېكىن ئىدىل بۇلغار خانلىقىنى يوقاتمىدى. شۇنداق بولسىمۇ بۇلغار شەھىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھمىيىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىنى ئالتۇن ئوردا خانلىقى (1223 — 1506) نىڭ پايتەختى ساراي شەھىرى ئالدى.

ئىدىل بۇلغار خانلىقىغا مىلادىنىڭ 1400 - يىلىغا كەلگىچە، توقتاخاندىن تارتىپ ئابدۇللاخان II غىچە جەمئىي 23 كىشى خان بولدى. بۇ خانلارنىڭ ئىچىدە ئالماسخان، مىكائىلخان، ئەخمەتخان، تالىپ خان، مۆمىنخان، ھەسەنخان ۋە مەھەممەتخانلار مەشھۇر خانلار ئىدى. ئالماسخان مىلادىنىڭ 922 - يىلى مۇسۇلمان بولۇپ، ئىدىل بۇلغارلىرىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈشتە تارىختا داستان بولغۇدەك ئىشلارنى قىلغان. ئۇنىڭ ئوغلى ئەخمەتخان مىلادىنىڭ 944 - يىلى باغداتقا بېرىپ، خەلىپە مۇتتەقىنى زىيارەت قىلغان. مانا شۇ يۇقىرىدىكى خانلارنىڭ غەيرەت - شىجائىتى نەتىجىسىدە ئىدىل بۇلغارلىرى ئارىسىدا ئىسلام دىنى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. شۇ سەۋەبتىن ئىدىل بۇلغارلىرى خرىستىيان دىنىغا كىرىپ رۇسلىشىپ كەتكەن دوناي بۇلغارلىرىدەك تەقدىرگە يولۇق-

ماي، قىياپىتىنى، ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قالغان. ئەگەر ئىدىل بۇلغارلىرى ئىسلام دىنىغا كىرمەي خرىستىيان دىنىغا كىرگەن بولسا، ئاللىقاچان رۇسلىشىپ كەتكەن بولاتتى. بىر مىللەتنىڭ باشقا بىر مىللەتكە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى، ئاساسەن شۇ مىللەتنىڭ مىللىي روھىنىڭ يوقىلىشىغا باغلىق ئىكەنلىكى تارىختىن بېرى مەلۇم. مىللىي روھنىڭ يوقىلىشى تۈرلۈك تارىخىي شارائىتلاردا تۈرلۈك كونكرېت سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىرەر مىللەتنىڭ ئۆز تارىخىنى ئۇنتۇشى، ئانا تىلىنى يوقىتىپ باشقا تىلنى ئانا تىل ئورنىغا دەسسىتىشى، ئېسىل مىللىي ئۆرپ ئادەتلىرىدىن ۋاز كېچىشى ئارقىلىق بولىدۇ. ئىدىل بۇلغار خانلىقى مىلادىنىڭ 1400 - يىلى ئۇلۇغ ئىستېلاچى (ئۇلۇغ بويسۇندۇرغۇچى) ئاقساق تۆمۈر تەرىپىدىن يوقىتىلغان بولسىمۇ، ئىدىل بۇلغارلىرى ھېلىغىچە «تاتار» نامى بىلەن ياشاپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ باشقا مىللەتكە ئاسسىمىلياتسىيە بولماي ياشاپ كېلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب— ئۇلارنىڭ مىللىي روھىغا سىڭىپ كەتكەن ئىسلام ئېتىقادىنىڭ خاسىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەگەر ئۇلارنىڭ مىللىي روھى سۇسلىشىپ، ئاخىرىدا مىللىي روھى يوقىلىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ باشقا مىللەتكە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

ئىدىل بۇلغار خانلىرى①

خانلار	مىلادى يىللار
1 . توقىخان	(؟ — 770)
2 . ئايدارخان	
3 . زوبىرخان	
4 . شىلقاسخان	(؟ — 900)
5 . ئالماسخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى جەپەر)	(925 — 900)
6 . مىكائىلخان	(930—925)
7 . ئەھمەتخان	(948—930)
8 . تالىپخان	(958—948)
9 . مۆمىنخان	(980—958)
10 . ھەسەنخان	(؟ — 980)
11 . مۇھەممەتخان	
12 . سەيىتخان	
13 . ئەبۇ ئىسھاقخان	(1050 — ؟)
14 . ئىسھاقخان	(؟ — 1050)
15 . باراجىخان	
16 . ئىبراھىمخان	
17 . سېلىمخان	
18 . ئىلىمخان	(1230 — ؟)
19 . پولات - تۆمۈرخان	(؟ — 1230)
20 . ئابدۇللاخان I	
21 . ھەسەنخان	(1380 — ؟)
22 . مۇھەممەتخان	(؟ — 1380)
23 . ئابدۇللاخان II	(1400 — ؟)

---

① يىلماز ئۆز - تونا، «ئومۇمىي تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 4 - توم، 237 - بەتكە قارالسۇن.

ئابدۇللاخاننى 1400 - يىلى ئاقساق تۆمۈر ئۆلتۈرگەن.

V باب ۋېنگرىيە دۆلىتى

1 . ۋېنگرلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى

ۋېنگرلەر ياۋروپا ھونلىرىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋېنگر ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق:

مىلادىنىڭ 469 - يىلى ياۋروپا ھون ئىمپېرىيەسى يىقىلغاندىن كېيىن، ۋولگا (ئىدىل) بويلىرىدا ياشايدىغان ھون قەبىلىلىرى دون دەرياسىنىڭ بويىغا كۆچۈپ كەلگەن. ھونلارغا ئاتتىلانىڭ ئوغلى ئىرنىك يېتەكچىلىك قىلغان. مانا شۇ ھونلار باشتا كۆك تۈرك خاقانلىقىغا، كېيىن ھازار خاقانلىقىغا بېقىنىپ ياشىغان. ھونلارنى فرانسۇزلار ھوڭگرى، نېمىسلار ھونگار، لاتىنلار ھونگارى، رۇسلار ۋېنگر دەپ ئاتاشقان. ياۋروپالىقلار ھونلارنى ئەنە شۇنداق ئاتىدى. ۋېنگر ئاتالغۇسى ھون قەبىلىلىرىنىڭ نامى بولغان ئون ئوغۇر سۆزىدىن كېلىپ چىققان. ياۋروپالىقلار ۋېنگرلەرنى ماجارلار دەپمۇ ئاتىشىدۇ. «ماجار» ئاتالغۇسى «مىشىگار» ئاتالغۇسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئەسلى بەش ئوغۇر دېگەن سۆزدىن كەلگەنلىكى مەلۇم.

ۋېنگرلار دون دەرياسى بويىغا كۆچۈپ كەلگەن

دىن باشلاپ ئۇرخۇن يەنسەي يېزىقىنى قوللانغان. ئېھتىمال، ئۇلار بۇ يېزىقنى ھازارلار ئارقىلىق بىلگەن بولسا كېرەك. ۋېنگرلار ئىدىل بويلىرىدىن دون دەرياسىنىڭ بويىغا كۆچۈپ كەلگەندە، ئۇلارغا ھازارلارنىڭ كابار ئاتلىق قەبىلىسى قوشۇلغان. ۋېنگرلار مىلادىنىڭ 830 - يىلى ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن فېچېنەكلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا، دون بويلىرىدىن كۆچۈپ دونېس، دنېپر، ئاقسۇ (بوگ)، دنېستر دەريالىرىدىن ئۆتۈپ بېسسارابىيەگە، بىر ئازدىن كېيىن مولداۋىيەگە كەلگەن.

2. ۋېنگر دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشى

ۋېنگرلار مىلادىنىڭ 889 - يىلى ئىككىنچى قېتىم فېچېنەكلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا، يۇقىرىدىكى جايلاردىن كۆچۈپ دوناي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا (ھازىرقى ۋېنگرىيەگە) كېلىپ ماكانلاشتى. ئۇلار شۇ يىلى ئاتتىلانىڭ پەي نەۋرىسى ئالماسنىڭ ئوغلى ئارپادنى ھۇن ئەنئەنىسى بويىچە خان قىلىپ كۆتۈرۈپ، ۋېنگرىيە دۆلىتىنى قۇردى.

ۋېنگرىيە دۆلىتى (885 — 907 - يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن) ئارپاد (889 — 907 - يىللاردا خان بولغان)، زولتان (907 — 945)، پالىجىس (945)، تاقسونۇ (950 — 970)، گىزىرا (970 — 997)، ئىشتىۋانI (997 — 1038)، ئانداراسII (1205 — 1235)، يانوش خۇنيادى (1446 — 1458)، ماتىئاس كورۋىن

《1458 — 1490) قاتارلىق خانلار ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلدە كۈچىيىپ، سەلتەنەتلىك بىر دەۋرگە كىرگەنىدى.

زولتان مىلادىنىڭ 924 - يىلى گېرمان ساكسون ئىمپېرىيىسى (914 — 1024 - يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ ئىمپېراتورى ھېنرىخ I (919 — 936- يىللاردا ئىمپېراتور بولغان) نى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇنى ھەر يىلى سېلىق تۆلەپ تۇرۇشقا مەجبۇر قىلغان. ھېنرىخ I 933 - يىلى سېلىق تۆلەشتىن باش تارتقانلىقى ئۈچۈن، ۋېنگىرلار ساكسونىيىگە بېسىپ كىردى. شۇ يىلى مېرسبورگ يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا گېرمانلار ۋېنگىرلارنى تارمار كەلتۈردى. زولتاننىڭ ۋاقتىدا ۋېنگىرلار بىلەن گېرمانلار ئارىسىدا يەنە بىر قېتىم قاتتىق ئۇرۇش بولدى. 955 - يىلى باۋارىيىگە بېسىپ كىرگەن ۋېنگىر قوشۇنلىرىنى ھېنرىخ I نىڭ ئوغلى ئوتتو I (936 — 973) قوماندانلىقىدىكى گېرمان قوشۇنلىرى تارمار كەلتۈردى. بۇ ئۇرۇش ئاۋگوسبورگ دېگەن شەھەرنىڭ يېنىدا بولغان.

ۋېنگىرلار (ھونلار) ئەزەلدىن تارتىپ قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەنىدى. گېزا (970 — 997) ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، رىمدىكى پاپا ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ خرىستىيان پوپلىرىنى تەكلىپ قىلدى ۋە ۋېنگىرلار ئارىسىدا خرىستىيان دىنىنى تارقىتىشقا بەلباغلىدى. شۇندىن باشلاپ ۋېنگىرلار قامان دىنىدىن چىقىپ، خرىستىيان بولۇشقا باشلىدى. بۇنداق ئەمـ

ۋال ئىشتۋان I نىڭ ۋاقتىدا (997 — 1038) كۈچەيدى. ئىشتۋان مىلادىنىڭ 1000 - يىلى گېرمان ئىمپېراتورى، ھېنرىخ II (973 — 1024 - يىللارغىچە ئىمپېراتور بولغان)نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلەنگەن. ئۇ شۇ يىلى خىرىستىيان دىنىغا كىردى ۋە خىرىستىيان ئىبادەتخانىسى سالدۇردى. ۋېنگرلار بارا - بارا خىرىستىيانلىشىپ، ئەسلى مىللىتىدىن ئۆزگىرىپ كەتتى. ئىشتۋان I ۋېنگرلار تېررىتورىيىسىدە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. بۇنداق ئىش چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ۋېنگرلار ھاياتىدا ناھايىتى چوڭ ئىلگىرىلەشنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئىشتۋان I قېيىن ئاكىسى ھېنرىخ II نىڭ يۈز خاتىرىسىنى قىلماي، گېرمانلارغا قارشى ناھايىتى شىددەتلىك ھەربىي يۈرۈشنى باشلىدى. ئۇ بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە گېرمانلارنى تارمار قىلىپ، سىلوۋاكىيىنى بېسىۋالدى. ئىشتۋان كيېۋ-رۇس دۆلىتىنىڭ كىنەزى باروسلاۋ مودىرى (1019—1054- يىللار غىچە كىنەز بولغان) نىڭ ھوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى.

ۋېنگرلار ئانداراس II نىڭ ۋاقتىدا (1205 — 1235) 5 - قېتىملىق ئەھلى سەلىپ يۈرۈشى (1221 — 1227) گە قاتنىشىپ مىسىرغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بولغان. ئانداراس II راھەتپەرەست بولۇپ، تولا چاغلارنى ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا بىلەن ئۆتكۈزگەن.

ۋېنگرلار 10 - ئەسىردىن باشلاپ 13 - ئەسىرنىڭ

باشلىرىغىچە ياۋروپا خەلقلىرىگە ناھايىتى قىرغۇنچىلىق بىر دۈشمەن سۈپىتىدە دەھشەت سېلىپ تۇردى. ۋېنگىرلار شۇ مەزگىلدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، گېرمانىيىگە 20 قېتىم، ئىتالىيىگە يەتتە قېتىم، گوللاندىيىگە بىر قېتىم، فرانسىيىگە تۆت قېتىم، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە بىر قېتىم قاخشاتقۇچ ھۇجۇملارنى قىلدى، نۇرغۇن ئولجىلارنى ئالدى. قول قىلىپ سېتىش ئۈچۈن مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئەسىرلەرنى ئېلىپ كەتتى.

ۋېنگىرىيە دۆلىتى تازا كۈچەيگەن مەزگىلدە ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھازىرقى ۋېنگىرىيىدىن باشقا، رومىنىيىنىڭ ئېردىل ۋە تامىشۋار ۋىلايەتلىرى، يۇگوسلاۋىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ۋويۋودىنا، بېلگىراد، خورۋاتىيە، سولوۋېنىيە كىرگەن بولسا، شىمالدا سىلوۋاكىيە، كارپات، ئۇكرائىناسىمۇ كىرگەن.

3. ۋېنگىرىيە دۆلىتىنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى

ۋېنگىرخانى يانوش خۇنيادى (1444 — 1450) مىلادىنىڭ 1444 - ۋە 1443 - يىللىرى ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى (1290 — 1922) تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇ 1456 - يىلى بېلگىراد يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا ئوسمان تۈرك قوشۇنلىرى ئۈستىدىن چوڭ غەلىبىگە ئېرىشتى. شۇ غەلىبىدىن كېيىن، ۋېنگىرلار تۈركلەرنىڭ ياۋروپاغا كېڭىيىشىنى بىر مۇددەت توختاتتى. خۇنيادى ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ

ئوغلى ماتىئاس كورۋىيىنىڭ ۋاقتىدا (1458 — 1490) ۋېنگرلار يەنە كۈچىيىشكە باشلىدى. ماتىئاس كورۋىين ناھايىتى كۈچلۈك مۇنتىزىم قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئەدەبىيات - سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈنمۇ مۇكاپاتلاش تەدبىرىنى قوللاندى. ئۇ 1468 - يىلىدىن 1478 - يىلىغىچە چېخلار بىلەن ئۇرۇشۇپ مولداۋىيىنى بېسىۋالدى. 1485 - يىلى گېرمان ئىمپېراتورىنى تارمار قىلىپ، ئاۋسترىيىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى بېسىۋالدى. ۋېنگرىيە دۆلىتىنىڭ پايتەختىنى ۋىناغا يۆتكىدى.

13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى (1290 — 1922) ۋۇجۇتقا كەلدى. تۈرك سۇلتانى مۇرات (1362 — 1389 - يىلىغىچە سۇلتان بولغان) 1389 - يىلى 6 - ئايدا سېرۋىيىنىڭ جەنۇبدىكى كوسوۋۇ تۈزلەڭلىكىدە سېرۋىيە، بوسنىيە، بۇلغارىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. بىرلەشمە قوشۇننىڭ قوماندانى سېرۋىيە خانى ئەسىرگە چۈشتى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. تۈركلەر كوسوۋۇ غەلىبىسىدىن كېيىن سېرۋىيە ۋە ئالبانىيىنىڭ كۆپ جايلىرىنى ئىگىلىۋالدى.

كوسوۋۇ ئۇرۇشىدىن 59 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ۋېنگرلارنىڭ خانى يانۇش (يۇنۇش) خۇنيادى گېرمانىيە، پولشا قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئۇرۇش ئېلىپ باردى. يانۇش خۇنيادىنىڭ ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئىتتىپاقىغا سېربىيە، رومىنىيە، مولداۋىيە، سىيجىلىيە، ئالبانىيىلەرمۇ قاتناشتى.

خرىستىيان دۇنياسىدىكى بىر قانچە دۆلەتلەرنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغان يانۇش خۇنيادى ملادىنىڭ 1448 - يىلى يۈز مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان بىرلەشمە قوشۇنغا باش قوماندان بولۇپ، كوسوۋو تۈزلەڭلىكىگە قاراپ ماڭدى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان تۈرك سۇلتانى مۇرات II (1421 — 1451) تۈرك قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش قوماندان بولۇپ، دەرھال يولغا چىقتى.

سۇلتان مۇرات II يانۇش خۇنيادىنىڭ ھوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، سۈلھ تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. خۇنيادى سۈلھ تەلىپىنى رەت قىلدى.

1448 - يىلى 17 - ئىيۇن كۈنى تاڭ سەھەردە ئىككى بۈيۈك قوشۇن كوسوۋو تۈزلەڭلىكىدە بىر - بىرىگە قارشى سەپ تارتتى. ئوتتۇرا ئەسىردە يۈز بەرگەن ئەڭ مەشھۇر، قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ بىرى بولغان ئىككىنچى كوسوۋو ئۇرۇشى باشلاندى. ئۇرۇش ئۈچ كېچە - كۈندۈز داۋام قىلدى. يانۇش خۇنيادى باش قوماندانلىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن مەغلۇپ بولدى. يانۇش خۇنيادى ئۇرۇشنىڭ 3 - كۈنى كېچىسى قېچىپ كەتتى؛ بىرلەشمە قوشۇندىن قالغانلىرى تەسلىم بولدى.

يانۇش خۇنيادى ۋاپاتىدىن كېيىن، ماتىئاس كورۋىنىڭ ۋاقتىدا (1458 — 1490) ۋېنگرلارنىڭ يەنە بىر مۇددەت كۈچەيگەنلىكىنى باشتا ئېيتقان ئىدۇق. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، سۇلتان مۇھەممەت II (1451 — 1481 - يىلغىچە سۇلتان بولغان) ملادىنىڭ 1451 -

يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى كونستانتىنپولنى ئىشغال قىلىپ، 1056 يىل ھۆكۈم سۈرگەن شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تۈركلەر ناھايىتى كۈچىيىپ كەتكەن.

بولۇپمۇ سۇلتان سۇلايمان I نىڭ ۋاقتىدا (1520 — 1556) ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى مىسلى كۆرۈلمىگەن ھالدا قۇدرەت تاپتى. تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقا قاتارلىق ئۈچ قىتئەنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

سۇلايمان I مىلادىنىڭ 1521 - يىلى ۋېنگرلاردىن بېلگرادنى تارتىۋالدى. سۇلتان سۇلايمان I مىلادىنىڭ 1526 - يىلى ناھايىتى چوڭ قوشۇننى باشلاپ ۋېنگرلار تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىردى. شۇ يىلى 8 - ئايدا ۋېنگرىيىنىڭ جەنۇبىدىكى ماخاچس شەھىرىنىڭ يېنىدا تۈركلەر بىلەن ۋېنگرلار ئارىسىدا ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇشتا سۇلتان سۇلايمان I قوماندانلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى ۋېنگر قوشۇنلىرىنى تامامەن قىرىپ تاشلىدى. ۋېنگر خانى لودۋىك I مۇ تۈركلەر قولىدا ئۆلدى.

ماخاچس ئۇرۇشىدىن كېيىن ياۋروپادا 630 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ۋېنگرىيە دۆلىتى يوقالدى. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تەۋەلىكىدە تۇردى. 1683 - يىلى ۋېنا ئۇرۇشىدا تۈركلەر مەغلۇپ بولدى. ئاۋستىرىيە، ۋېنېتسىيە، پولشا، رۇسسىيە بىلەن بىرلىشىپ تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىپ،

ۋېنگرىيەنى ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋالدى.

ۋېنگرىيە 230 يىل (1687 — 1918 - يىللاردا) ئاۋستىرىيىگە قارام بولۇپ ياشىدى. شۇ مەزگىل ئىچىدە ۋېنگرلار مۇستەقىل بولۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ كەلدى. مۇنداق كۈرەشلەرنىڭ ئەڭ مەشھۇرى 1848 - يىلىدىكى ۋېنگرىيە ئىنقىلابى ئىدى. ۋېنگرلار مۇستەقىل دېموكراتىك رېسپۇبلىكا قۇرۇش ئۈچۈن 1848 - يىلى 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئاۋستىرىيىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭغا ۋېنگرىيە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ داھىسى كوشوت (1802 — 1894) يېتەكچىلىك قىلغان. 1849 - يىل 1 - ئايدا ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرى ۋېنگرىيە ئىنقىلابىنى باستۇرۇش ئۈچۈن بۇداپېشتقا بېسىپ كىردى. كوشوت يېتەكچىلىكىدىكى ئىنقىلابىي قوشۇن ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. 4 - ئايدا ۋېنگرىيە مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. كوشوت ۋېنگرىيە رېسپۇبلىكىسىنىڭ رەھبىرى بولۇپ سايلاندى.

دەل شۇ پەيتتە، چار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى نىكولاي I (1831 — 1855) ئاۋستىرىيە ئىمپېراتورى فرانسىس يوزىف I نىڭ تەكلىپىگە كۆرە، ۋېنگرىيە ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن پاسكېۋىچ قوماندانلىقىدا 160 مىڭ رۇس قوشۇنلىرىنى ۋېنگرىيىگە ماڭدۇردى. نىكولاي I پاسكېۋىچقا ئەۋەتكەن يوليورۇقىدا: «بەدبەخلەرگە رەھىم - شەپقەت قىلما» دېگەن. رۇسىيە ۋە ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىنىڭ قورشاۋىدا

قالغان 23 مىڭ كىشىلىك ۋېنگرىيە قوشۇنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولغان. كوشوت ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تۈركىيەگە قېچىپ كەتكەن.

1848 - يىلدىكى ۋېنگرىيە ئىنقىلابىنىڭ ئاتاقلىق يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان قورقماس جەڭچى شائىر شاندور فىتىفى (1821 — 1849) پاسكەۋىچنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

شائىر شاندور فىتىفى قولىغا قورال ئېلىپ ئىنقىلابقا قاتناشقاندىن تاشقىرى، ئىنقىلابىي قوشۇنغا پۈتمەس - تۈگىمەس كۈچ بېغىشلايدىغان ئاجايىپ يالقۇنلۇق شېئىرلارنى يازغاندى.

ئۇنىڭ:

ھاياتلىق راستىنلا ئېسىلدۇر قىممەت،
مۇھەببەت ئەلادۇر بەلكى ئۇنىڭدىن.
ئازادلىق ئۈچۈندۇر دېيىلسە ئەگەر،
تەخىرسىز كېچىمەن ھەر ئىككىسىدىن.

دېگەن شېئىرى ئىنقىلابتا مۆلچەرلىگۈسىز ئىنقىلابىي رول ئوينىغاندى.

ۋېنگرىيە ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيىسى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، 1918 - يىلى مۇستەقىل بولدى.

ۋېنگرىيە دۆلىتىنىڭ خانلىرى

(1526 — 889)

خانلار	مىلادى يىللىرى
1. ئارپاد (12)	(907 — 889)
2. زولتان	(945 — 907)
3. پالجىس	(950 — 945)
4. توقسونو I	(970 — 950)
5. گېزا I	(997 — 970)
6. ئىشتىۋان	(1038 — 997)
7. فېتىر	(1041 — 1038)
8. ئاداسا موئىل	(1044 — 1041)
9. ئانداراس I	(1060 — 1044)
10. بېلا I	(1063 — 1060)
11. سالامون	(1074 — 1063)
12. گېزا II	(1077 — 1074)
13. لاسىزلو I	(1095 — 1077)
14. كالمان	(1116 — 1095)
15. ئىشتىۋان II	(1131 — 1116)
16. بېلا II	(1141 — 1131)
17. گېزا III	(1161 — 1141)
18. ئىشتىۋان III	(1172 — 1161)
19. لاسىزلو II	(1173 — 1172)
20. ئىشتىۋان IV	(؟ — 1173)
21. بېلا III	(1196 — 1172)
22. ئىمرى	(1204 — 1196)
23. لاسىزلو III	(1205 — 1204)
24. ئانداراس II	(1235 — 1205)

25. بەلا IV (1235 — 1270)

26. ئىشتەۋان V (1270 — 1272)

27. لاسىزلو IV (1272 — 1290)

28. ئانداراس III (1290 — 1301)

ۋېنگرىيە دۆلىتىگە ئارپاد نەسلىدىن (28 خان)، ئىتالىيان (بىر خان)، گېرمان (ئۈچ خان)، فرانسۇز (تۆت خان)، لىتۋا (ئۈچ خان)، رومىن (ئىككى خان)، ئوسمانلى تۈركلەردىن (ئون خان) چىققان كىشىلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

شەرقىي ياۋروپادا 11 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرلەرگىچە فىچىنەكلەر، ئوغۇزلار، كومانلار، قىپچاقلار مەلۇم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە رولLARنى ئوينىغان. ھازىرچە بۇ جەھەتتىن تەپسىلىي مەلۇمات بەرمەيمىز.

(٤٢)

قوشۇمچە،

ئۇلۇغ ياۋچىلار

كىرىش

تارىختا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرى بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار تارىخنىڭ ئۇزۇنلۇقى، جەڭگىۋارلىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى توخارىستان، كوشان ئىمپېرىيىسى، ئاق هونلار (ئىسپتالىتلار) ئىمپېرىيىسى قاتارلىق قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرغانلىقى، يۈكسەك، باي مەدەنىيەت ياراتقانلىقى بىلەنمۇ مەشھۇر.

تۈركىي خەلقلەر قەدىمكى چاغلاردا دۈشمەننى (بۇ سۆز فارسچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن) «ياۋ» دەپ ئاتايتتى. بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىز بولغان ئۆزبېكلەر هازىرمۇ دۈشمەننى «ياۋ» دېسە، قازاقلار «جاۋ» دەپ ئاتىشىدۇ. «ياۋچى» دېگەن ئىسىم ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئۇرۇشقاق، ئۆز قوشنىلىرى بىلەن دۈشمەنلىشىپ تۇرىدىغان ناهايىتى جەڭگىۋارلىقىغا قاراپ قويۇلغانىكەن.

ئۇلۇغ ياۋچىلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كارىدورىدا ياشاپ كەلگەن، ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

ئۇلۇغ ياۋچىلار ھون ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇتقا كېلىشتىن بۇرۇن (مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن) مۇستەقىل خانلىق بولۇپ، 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئاھالىسى بىر مىليونغا يېقىن بولسا كېرەك.

1. ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

ئەزەلدىن تارتىپ ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن قېرىنداش بولغان ھونلار، ئۇيسۇنلار بىر-بىرىگە يان قوشنا بولۇپ ياشايتتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيسۇنلار بىلەن خېشى كارىدوردا ياشىسا، ھونلار ئۇلارنىڭ شەرقىدە (ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلىيەدە) ياشايتتى.

مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر ئىلگىرى ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى ناندۇمىنى ئۆلتۈرگەن، يايلاقلىرىنى بېسىۋالغان. مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار شەرققە قاراپ قېچىپ، ھونلار پاناھىغا كەتكەن. بۇ چاغدا، مىلادىيىدىن 209 يىل بۇرۇن ۋۇجۇتقا كەلگەن ئۇلۇغ ھون ئىمپېرىيىسى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ غەيرىتى ۋە شىجائىتى ئارقىسىدا كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. ھونلار يېنىغا بارغان ئۇيسۇنلارنىڭ يابغۇسى (يابغۇ — مەنسەپ نامى) تۇغۇلغانىغا بىر نەچچە ئاي بولغان خانزادە زاغۇمىنى (ناندۇمىنىڭ ئوغلى) ئېلىپ قاچقان. باتۇر تەڭرىقۇت خانزادە زاغۇمىنى چوڭ قىلىپ ئۆستۈرگەن. زاغۇمى ھونلار ئې-

لىپ بارغان ئۇرۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتكەن. باتۇر تەڭرىقۇت ئۇنى ئۇيسۇنلارغا خان قىلىپ تەيىنلەپ، پۈتۈن ئۇيسۇن ئاھالىسىنى ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىغا قايتۇردى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇيسۇن بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ قېتىم ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئۇيسۇنلار ئىرسىن ۋادىسىدىن (نىڭشىيادا)، خېيشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا بېرىپ يەرلىشىپ قالدى.

مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت ئوغلى قايۇق باشچىلىقىدا ھون قوشۇنلىرىنى ئۇلۇغ ياۋچىلار (ياۋچىلار ئىسيان كۆتۈرگەنىدى) ئۈستىگە ماڭدۇردى؛ قايۇق باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تارمار قىلدى، ئۇلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈردى. قانلىق جازا يۈرۈشىگە ئۇچرىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار مەرھۇم خاننىڭ ئايالى باشچىلىقىدا غەربكە قاراپ كۆچۈپ، دەسلەپ كۇچارغا كەلگەن. بۇ يەردىن ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ، يېڭىدىن كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇيسۇنلارنى جايلىرىدىن قوغلاپ چىقارغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدا يەرلەشكىنىگە 25 يىل بولغاندا (مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن)، ھونلار ياردىمىنى ئالغان ئۇيسۇنلار ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئىلى ۋادىسىدىن قوغلىغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدىن غەربىي جەنۇبقا سىلجىپ قەشقەرگە كەلگەن. بۇ يەردە ئانچە ئۇزۇن تۇرمايلا باكتىرىيىگە (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى) ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان.

2. توخارىستان

(50 — 150)

ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن باكتېرىيىگە بېسىپ كىرىپ، گىرېك ماكېدون ھۆكۈمرانلىقى (ئىسكەندەر مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن ئىراننى بېسىۋالغاندىن باشلاپ توخارىستاندا گىرېك ماكېدون ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغان)نى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، تارىختا «توخارىستان» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇرغان. «توخار» سۆزىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ قانداق مەناغا ئىگە ئىكەنلىكى ھەققىدە ھېلىغىچە ئېنىق بىر ئۇقۇم يوق.

مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئالدىغا بارغان جاڭ چيەن ئۇلارنىڭ ھونلارغا قارشى كۈرەشتە خەن سۇلالىسىغا ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلغان. لېكىن ئۇلۇغ ياۋچىلار جاڭ چيەن تەرىپىدىن قويۇلغان تەلەپلەرنى رەت قىلغان.①

تاشقى مۇڭغۇلىيىدىكى «نويۇن تېغىدىكى ھون قەۋرىستانلىقىدىن يۇڭدىن توقۇلغان كەشتە گۈللۈك پەردىلەر تېپىلغان. بۇ پەردىلەردە سەپ تارتىپ كېتىۋاتقان ئاتلىقلار تەسۋىرلەنگەن. ئادەملەرنىڭ قىياپىتىگە ۋە ئۇلار-

---

① خەن سۇلالىسى يىلنامىسى «پەرغانە ھەققىدە قىسسە» ۋە «جاڭ چيەن ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

نىڭ توخارچە (ياۋچىلارچە — ئا) كىيىم كىيگىنىگە قاراپ، شۇنىڭدەك بۇ پەردىلەرنى زىننەتلىگەن ... يوللارغا قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇلار پەقەت توخارىستان تېررىتورىيىسىدىلا مىلادىدىن ئىككى ئەسىر ياكى بىر ئەسىر بۇرۇن ئىشلەپچىقىلغان بولۇشى مۇمكىن»① بۇ پەردىلەرگە قارىغاندا، توخارىستان دۆلىتىنى قۇرۇپ بىر مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ ياۋچىلار خېلى يۈكسەك مەدەنىيەت ياراتقان.

3 . كوشان ئىمپېرىيىسى

(مىلادىدىن بۇرۇنقى 50 - يىلدىن مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە)

ئۇلۇغ ياۋچىلار قۇرغان توخارىستان دۆلىتى بەش يابغۇ (مەنسەپ نامى) تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بەش خانلىقتا بۆلۈنەتتى. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. ۋاخان يابغۇسى (ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدا)
2. ماستوج يابغۇسى (شىمالىي پاكىستاندىكى ماستوج)
3. كوشان يابغۇسى (ۋاخاننىڭ غەربىدە)
4. فەرۋان يابغۇسى (كابولنىڭ شىمالىدا)
5. كابول يابغۇسى

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 — توم، 105 - بەتكە قارالسۇن.

يۈز يىل ھۆكۈم سۈرگەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 150 — 50 - يىللار) توخارىستان دۆلىتى مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ بىرلەشكەن كۈچلۈك كوشان ئىمپېرىيىسى بولۇپ قۇرۇلۇشقا باشلىدى. مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇن كوشان يابغۇسى قەنشقا I باشقا يابغۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، كوشان نامى بىلەن ئاتالغان ئىمپېرىيىگە ئاساس سالدى. ئۇ، پارپىيە بىلەن ئۇرۇش باشلاپ پارپىيە قوشۇنلىرىنى ھىندوقۇش تاغلىرىنىڭ جونۇبىدا، كابۇل رايونى ئەتراپىدا تارمار قىلدى. شۇ ئۇرۇشنىن كېيىن قەنشقا I پارپىيە تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى كوشان ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋالدى.①

مىلادىدىن بۇرۇنقى 50 - يىلدىن مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە تەخمىنەن 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كوشان ئىمپېرىيىسىنى قىسقىچە قىلىپ تۆۋەندىكىچە بايان قىلىش مۇمكىن. قادفىس I (40 — 75) ۋە قادفىس II (75 — 95) قاتارلىق كوشان ئىمپېراتورلىرى ۋاقتىدا، كوشانلارنىڭ پائالىيىتى ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە بولدى. شۇنداقتىمۇ قۇجۇلا قادفىس I (40 — 75) كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىنى خارەزمى، سوغدىيانادىن ھىندىستانغىچە، پامىردىن پارپىيىگىچە كېڭەيتتى، قادفىس II (75 — 95) ھىندىستاننى بانارىسقىچە بېسىۋالدى.

كوشانلار ئۆزىنىڭ سىياسىي مەركىزىنى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى پېشاۋۇرغا كۆچۈرگەن. كوشان-

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 107 - بەتكە قارالسۇن.

لار قەنىشقا II (110 — 123 - يىللاردا ئىمپېراتور بولغان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئىمپېراتور بولغان دەۋردە تازا كۈچەيگەن.

كۇشان ئىمپېرىيىسى «شاھلار شاھى» قەنىشقا II (بەزى تارىخچىلار ئۇنى 78 — 123 - يىللاردا ئىمپېراتور بولغان دېيىشىدۇ) ئىمپېراتورلۇق قىلغان مەزگىلدە ناھايىتى كۈچىيىپ، ئاجايىپ گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەن.

قەنىشقا II دەۋرىدە شەرققە سىلجىش كۈچىيىپ، كۇشانلارنىڭ ھىندىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقى كېڭەيتۈرۈلگەن ۋە مۇستەھكەملەنگەن. كۇشان ئىمپېرىيىسى دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە دۆلەتكە ئايلانغان.

كۇشان ئىمپېراتورى قەنىشقا II 89 - يىلى خەن سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. لېكىن پادىشاھ خەن خىدى قەنىشقا II نىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، كۇشان ئەلچىلىرىنى قاماققا ئالغان. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان قەنىشقا II پامىر ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي تەسىرى كۈچلۈك بولغان غەرب ئەللىرىگە (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ھۇجۇم باشلىغان. بۇچاغدا، خەن سۇلالىسىنىڭ قەشقەردە تۇرغان ئەلچىسى بەنچاۋ خوتەن، ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق خانلىقلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرىغا يول كۆرسىتىپ، كۇشان قوشۇنلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان. بۇ ۋەقە مىلادىيىنىڭ 90 - يىلى يۈز بەرگەن. خەن سۇلالىسى 103 - يىللىرى [illegible]

نىڭ بېسىم كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە بەنچاۋلى قەشقەردىن چاقىرىۋېلىشقا مەجبۇر بولغان. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا خەن سۇلالىسى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈزۈلگەن. قەنىشقا II غەرب ئەللىرىدىكى دۆلەتلەر بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغان.① ئۇ ئىمپېراتور بولغان مەزگىلنىڭ ئاخىرىدا خوتەن، ياركەنت، قەشقەر خانلىقلىرىنى ئۆز ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە قوشىۋالغان.

قەنىشقا II ئۆز ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ ھەر خىل دىنىي ئېتىقادىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 100 - يىلى كەشمىردە بۇددىستلارنىڭ خەلقئارا قۇرۇلتىيىنى چاقىردى. قۇرۇلتايدا كېيىنچە جۇڭگو، تىبەت، موڭغۇلىيە، ياپونىيىگە تارقالغان بۇددىزمنىڭ ماھايانا مەزھىپىنىڭ ئەقىدىلىرى مۇھاكىمە قىلىنىپ، ئۇنى كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتۈن تېررىتورىيىسىدە ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن تەدبىر قوللىنىلدى. قەنىشقا II بۇنداق قىلىشتا كوشان ئىمپېرىيىسىدىكى تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ تۈرلۈك دىنىي ئېتىقادى بىرلىككە كەلگەندە (پەقەت بىرلا دىنغا — بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلغاندا) مەنىۋى جەھەتتە كوشان دۆلىتىنىڭ بىرلىكىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە پايدىلىق بولىدۇ، دېگەن مەقسەتنى كۆزدە تۇتقان. بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشىدا قەنىشقا II نىڭ تەشەببۇسى [illegible] چوڭ رول ئوينىغان. قەنىشقا II 2 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەشھۇر

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 108 - بەتكە قارالسۇن.

بۇددىستلارنى ئېلىپ، ئۆزى خوتەنگە كېلىپ، بۇددا دىنىنى تارقىتىش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان.

قەنىشقا II ئىمپېراتور بولغان مەزگىلدە، ئۇ شەرق ئەللىرى بىلەنلا ئەمەس، غەرب ئەللىرى بىلەنمۇ ئالاقە ئورناتقان. مىلادىنىڭ 99 - يىللىرى كوشان ئەلچىلىرىنىڭ رىمغا بارغانلىقى مەلۇم. 3 -، 4 - ئەسىرلەردە ياشىغان روما يازغۇچىلىرى، 2 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا روما ئىمپېراتورلىرى ئادرىئان، ئانتونىن پىيى دەۋرىدە رىمدا پەيدا بولغان كوشان ئەلچىلىرى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىدە ناھايىتى كۆپ مىقداردا روما ئىمپېراتورى نېرون (مىلادى 54 — 68 - يىللارغىچە ئىمپېراتور بولغان) تەڭگىلىرىنىڭ تېپىلىشىمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ. كوشانلار رىم بىلەنلا ئەمەس، شەرقىي ياۋروپادىكى ئەللەر بىلەنمۇ ئالاقىدا بولغان.①

كوشانلار تارىخىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ھەققىدە يېتەرلىك، ئېنىق مەلۇمات يوق. بەزىبىر تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، كوشان ئىمپېرىيىسى مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاق ھونلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

كوشان ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 50 - يىلدىن مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە) شەرق ئەللىرى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى سودا ئىشلىرى ناھايىتى راۋاجلانغان. كوشانلار غەرب مەدەنىيىتى

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 109 - بەتكە قارالسۇن.

(ئاساسەن يونان مەدەنىيىتى) ئاساسىدا مەزمۇنى مول يۇكسەك مەدەنىيەتنىڭ يارىلىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان. كوشانلار دەۋرىدە مۇزىكا، ھەيكەلتاراشلىق، رەسساملىق، بىناكارلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ تىرمىز شەھىرىگە يېقىن بولغان «ئايرى تام» دىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلغان چالغۇچىلارنىڭ تاشتىن ياسالغان ھەيكەل شەكىلدىكى تەسۋىرى شۇنى ئىسپاتلايدۇ.①

كوشان سەنئىتى ھىندىستان مەدەنىيىتىدە (ھىندىستاندىكى تاكسىلا ۋە مادورا شەھەرلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرى)، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە (كۇچار ۋە قەشقەردىن تېپىلغان ھەيكەللەر) ۋە شەرقىي ياۋروپا مەدەنىيىتىدە (ئالانلار مۇھىتى ئارقىلىق) چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.②

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ھەر خىل تىللار (تۈركىي، پارس، ھىندى)دا سۆزلەشكەن بولسا، ئۇلار شۇ ۋاقىتتا خارەزمى يېزىقى، قاروشتى يېزىقى، كوشان يېزىقى (بۇ يېزىق يونان يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن) قاتارلىق يېزىقلارنى قوللانغان.

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ئاتەشپەرەست، شامانىزم، مانىخەي دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغاندىن تاشقىرى، بۇددا دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيا،

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 114 - بەتكە قارالسۇن.

② «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 116 - بەتكە قارالسۇن.

يەتتە سۇدىن تېپىلغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى شۇنىڭدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

كوشانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارا ـ بارا سۇسلىشىپ (كوشان دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا خارەزمى، سوغدىيانە مۇستەقىل بولۇۋالغان)، ھىندىستان مۇھىتىدا ياشىغانلىقتىن، كوشان ئىمپېراتورلىرى ھىندى شاھلىرىغا، كوشان تۈركلىرى ھىندىلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

كوشان ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەپنامىسى

خاقانلار مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. قەنىشقا I (30 — 50) تەخمىنەن 20 نەچچە يىل ئىمپېراتور بولغان.
2. خۇۋىشقا (10 — 50) 40 يىل ئىمپېراتور بولغان.
3. ۋاسودىۋا (40 — 10) 30 يىل ئىمپېراتور بولغان.
4. قۇجۇلا قادفىس I (75—40) 35 يىل ئىمپېراتور بولغان.

(قۇجۇلا I نى بەزى تارىخچىلار مىلادىنىڭ 5 ـ يىلىدىن 50 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان، ئۇ 70 ياشتىن ئارتۇقراق ئۆمۈر كۆرگەن دېيىشىدۇ.)

5. ۋىما قادفىس II (98 — 75) 20 يىلدىن ئارتۇقراق ئىمپېراتور بولغان.

بەزى تارىخچىلار ۋىما قادفىس II نى مىلادىنىڭ 51 ـ يىلىدىن 78 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان دېيىشىدۇ.

6. ۋىمىشقا (110 — 95) 15 يىل ئىمپېراتور بولغان.
7. قەنىشقا II (129 — 110) 10 يىلدىن ئارتۇقراق

ئىمپېراتور بولغان.

ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا «شاھلار شاھى» نامىنى ئالغان ئىمپېراتور قەنىشقا II مىلادىنىڭ 78 - يىلىدىن 123 - يىلىغىچە 45 يىل ئىمپېراتورلۇق تەختىدە ئولتۇرغان. مۇشۇ قاراش پاكىتلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

8. ۋاسودېۋا II مىلادىنىڭ 250 - يىللىرى تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن.

9. كىتارا بۇ مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇغۇلغان.

ھېلىغىچە كۇشان ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەبنامىسىنى تولۇق ئېنىقلاشقا ئاساس بولىدىغان ماتېرىياللار بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ھازىرچە شۇنچىلىك چۈشەندۈرۈلدى.

4. ئاق ھون ئىمپېرىيىسى

(565 — 420)

1

قەنىشقا II ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، كۇشان ئىمپېرىيىسى ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. كۇشانلار مىلادىنىڭ 3 - ئەسىرگە كەلگەندە، باكتىرىيە (شىمالىي ئافغانىستان) بولگا ۋادىسى، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىنى

ئۆز قولىدا ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ناھايىتى تېزلا بىر قانچە ئۇششاق خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ چاغدا ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (226 — 651) كۈچىيىشكە باشلاپ، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ھازىرقى ئافغانىستاننى بېسىۋالدى. 4 - ئەسىرگە كەلگەندە ھىندىستاندىكى گۇپتا پادىشاھلىقى كۈچىيىپ، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالدى. كوشانلارنىڭ كىچىك خانلىقىنىڭ قالدۇقى ھىندوقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالىدىلا ساقلىنىپ قالدى.

مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ بېشىدا (420 - يىلى) ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىدىن كەلگەن ئاق ھونلار باكتېرىيەنى بېسىۋېلىپ، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ كوشانلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقاتتى.

ئاق ھونلار ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلارنىڭ چىرايى ئاق سۈزۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، روما تارىخچىسى فروكوفىيس ئۇلارنى «ئاق ھونلار» دەپ يازغان. 5 - ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىلىرى كوشانلار بىلەن ئىپتالىتلارنى (ئاق ھونلار) «بىر-بىرىدىن پەرق قىلمايدۇ» دېگەن.① چۈنكى كوشانلار بىلەن ئىپتالىتلار (ئاق ھونلار) ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن ئىدى. بۇنى «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئىپتالىتلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتمۇ ئىسپاتلايدۇ. يىلنامىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئىپتالىتلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدـ

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1- توم، 110 - بەتكە قارالسۇن.

كى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن كېلىپ چىققان.»

دېمەك، ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى (ئېپتالىتلار ئىمپېرىيىسى) ئۇلۇغ ياۋچىلار قۇرغان ئۈچىنچى دۆلەت ھېسابلىنىدۇ.

ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ماراكەنت (ھازىرقى سەمەرقەنت) بولۇپ، ئۇنىڭ ئاق تۆت ھۇرجەكلىك بايرىقىنىڭ غەربىي چېتىگە بەش قىرلىقتىن ئۈچ يۇلتۇز چۈشۈرۈلگەن.

II

ئاق ھونلار دۆلىتى ۋۇجۇتقا كېلىش بىلەنلا ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (226 — 651) بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالدى. ئاق ھونلارنىڭ تۇنجى پادىشاھى ئاق سىۋارخان ئىمپېراتور بولغان مەزگىلدە (420 — 450) ئىران ساسانىلار شاھى بەھرام گور (418 — 438) ئاق ھونلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. مەرۋى شاھى جاھان يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا ساسانىلار غەلىبە قىلدى. ئاق ھونلار بىلەن ساسانىلار ئارىسىدىكى چېگرا تالقان شەھىرى (مەرۋى شاھى جاھان بىلەن بەلىخ ئارىسىدىكى شەھەر) يېنىدا بەلگىلەندى. ساسانىلار شاھى يېزدىگىرII پادىشاھلىق قىلغان مەزگىلدە (438 — 457) ئاق ھونلار بىلەن ساسانىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش بالخان تېغى يېنىدىكى چال شەھرىدە (ھازىرقى كىراسنوۋودىسكى يېنىدا) بولۇپ، ئاق ھونـ

لار ئىمپېراتورى (بۇ ئېھتىمال ئاق سۇۋارخان بولۇشى مۇمكىن) ئۆلتۈرۈلدى.

ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى تورامان خان ئىمپېراتور بولغان مەزگىلدىن باشلاپ (450 — 502) ناھايىتى كۈچىيىپ كەتتى.

ئىران ساسانىلار شاھى يېزدىگىر II مىلادىنىڭ 453 –، 454 – يىللىرى ئاق ھونلارغا قارشى ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش باشلىدى. بۇ يۈرۈش تورامانخان تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ئىران ساسانىلار شاھى پىروز ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (457 — 485) ئىران بىلەن ئاق ھونلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ ئۇرۇشتا ئاق ھونلار غەلىبە قىلدى. پىروز ئاق ھونلارغا ئەسىر چۈشتى. لېكىن پىروز ئىراننىڭ ئىتتىپاقدىشى شەرقىي روما (روما ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ 390 – يىلى غەربىي ۋە شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن) ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى زېنون تەرىپىدىن ئاق ھونلارغا ئەۋەتىلگەن ئولپان ھېسابىغا ئەسىرلىكتىن قۇتۇلدى. مىلادىنىڭ 457 – يىلىدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئىران ساسانىلار سۇلالىسى ئاق ھونلارغا چېگرادىكى تالقان شەھىرىنى بېرىش ۋە بەھرامگور ۋاقتىدا بەلگىلەنگەن چېگرادىن ئۆتمەسلىك مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، بۇ شەرتلەرنى ئورۇنلاشتىن باش تارتقان. پىروز شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىران ساسانىلار پايتەختىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئۇۋسېۋ ھەمرالىقدا (روما ئىمپېرىيىسى ئىرانغا ئالتۇن ياردەم قىلىپ،

ئىراننى ئاق ھونلارغا قارشى كۈشكۈرتكەن) ئاق ھونلارغا قارشى ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش باشلىدى. بۇ قېتىمۇ تورامانخان باشچىلىقىدىكى ئاق ھون قوشۇنلىرى ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، پىروزنى ئەسىر ئالدى. ئەسىرگە چۈشكەن پىروز كۈمۈش دىنار (ئىران پۇلى) بىلەن تولدۇرۇلغان قاپلار يۈكلەنگەن ئوتتۇز خېچىر بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە 25 خېچىر كۈمۈش دىنارنى ئاران بېرەلىگەن. شۇڭا، قوباد ئاتلىق ئوغلىنى ئاق ھونلارغا گۆرەگە قويۇپ، ئىككى يىل خىراج تۆلەشكە مەجبۇر بولغان. پىروز بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالماستىن، ئۆز سىڭلىلىرىدىن بىرىنى تورامانخانغا ياتلىق قىلىپ، ئاق ھونلار بىلەن ئىناق ئۆتۈشكە ئۇرۇنغان. ئەمما پىروز ئالدامچىلىق قىلىپ، تورامانخانغا ئۆز سىڭلىسى ئەمەس، بەلكى باشقا بىر يالغان مەلىكىنى ياتلىق قىلغان. بۇنداق ئالدامچىلىقنى سېزىپ قالغان تورامانخان ئىراندىن كەلگەن ھەربىي مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆلتۈرۈشكە ۋە بىر قىسمىنى ئۇرۇپ ناكا قىلىۋېتىشكە بۇيرۇق بەرگەن.①

تورامانخان ئىران ساسانىلار سۇلالىسى ئۈستىدىن قازانغان ئىككى قېتىملىق غەلىبىدىن كېيىن، ئىراننى ئاساسەن ئارام ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان.

پىروز مىلادىنىڭ 484 - يىلى شەرقىي روما ئىم-

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 121 - بەتكە قارالسۇن.

پېرىيىسىنىڭ ياردىمىنى ئېلىپ، ئاق ھونلارغا قارشى ئۈچىنچى قېتىم يۈرۈش باشلىدى.

ئىران قوشۇنلىرى چېگرىدىن ئۆتۈپ ئاق ھونلار تېررىتورىيىسىگە قەدەم قويغان ھامان تەييارلاپ قويۇلغان ئۈستى نىقاپلانغان چوڭقۇر ئورەكلەرگە چۈشۈپ ھالاك بولدى. ئاق ھونلار پىروز باشچىلىقىدىكى ئىران قوشۇنلىرىنى (پىروزمۇ ئۆلگەن) پاجىئەلىك يوسۇندا ھالاكەتكە ئۇچراتقاندىن كېيىن، ئىرانغا ناھايىتى ئېغىر خىراج سالغان. مەرۋى شاھى جاھانىمۇ بېسىۋالغان.

يۇقىرىدىكى غەلىبىدىن كېيىن، ئاق ھونلار كابۇل ۋە ھىندىستاننىڭ پەنجاپ ۋادىسىنى ئىگىلىدى. ئارقىدىنلا تورامان خان قارا قۇرۇمدىن ئۆتۈپ خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، كۇچار قاتارلىق خانلىقلارنى جۇجانلار قولىدىن تارتىۋالدى.① تورامان خان ئىمپېراتور بولغان چاغدا (450 — 502) ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى، ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمى، تارىم ۋادىسىنىڭ بىر قىسمى كىرگەن.

ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى قۇباد (484 — 530)، نوشىرۋان (530 — 580) ۋاقتىدا ئىران ئاق ھونلارغا سېلىق تۆلەپ تۇردى.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا. مىلادىنىڭ 457 - يىلىدىن باشلاپ (پىروز پادىشاھ بولغاندىن تارتىپ) 554-

---

① لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى «ئېپتالىتلار ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن.

يىلغىچە ئىران سasanىلار سۇلالىسى ئاق ھون ئىمپېرىيىسىگە قارام بولۇپ ياشىدى. 6 - ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىسى لازار پاربىيىسكى «پىروزنىڭ ئىرانىنى ئىپتالىتلەرگە (ئاق ھونلارغا دېمەكچى) ساتقانلىقى ۋە قۇللۇقتىن ئۇنىڭ ھېچقاچان خالاس بولالماسلىقىنى غەمكىنلىك بىلەن قەيت قىلىدۇ».①

ئاق ھونلار مېھرىگۇرا ئىمپېراتور بولغان مەزگىلدە (502 — 540) قارا شەھەرنىڭ غەربىدە ئۇيغۇر خانلىقى (487 — 546) بىلەن بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇشقان. مېھرىگۇرا جۇجان خاقانى ئاي ناغاي (521 — 551) نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلىنىپ، جۇجانلار بىلەن بولغان دۈشمەنلىك ھالىتىگە خاتىمە بەرگەن. بۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىشىغا تولاراق جۇجانلار مەنپەئەتدار ئىدى.

بۇندىن تاشقىرى، مېھرىگۇرا مىلادىنىڭ 516 يىلى چاڭجىياڭ ۋادىسىدىكى لياڭ سۇلالىسى (502—557) غا ئەلچى ئەۋەتىپ دوستلۇق ئورناتقان.②

ئىران پەقەت مىلادىنىڭ 554 - يىلىدىن باشلاپ ئاق ھونلارغا بولغان قاراملىقتىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل ياشاشقا ئىگە بولغان. بۇنىڭغا مىلادىنىڭ 551 - يىلى قۇرۇلغان كۆك تۈرك خاقانلىقى (551—744)

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 220 - بەتكە قارالسۇن.

② يۇتەنىچىلىك: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» خەنزۇچە 28 - بەتكە قارالسۇن.

سەۋەب بولغان. چۈنكى كۆك تۈركلەر مىلادىنىڭ 554 - يىلى «ئاق» هونلارغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ناهايىتى ئېغىر هالغا چۈشۈرۈپ قويغان. ئىران ساسانىلار سۇلالىسى ئۆزى ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق بولغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاق هونلارغا بولغان قاراملىقتىن قۇتۇلۇپ چىقىش بىلەن بىرگە، توخارىستاننى ئاق هونلار قولىدىن تارتىۋالغان. كۆك تۈركلەر ئىران بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، مىلادىنىڭ 560 - يىللىرى 140 يىل هۆكۈم سۈرگەن ئاق هون ئىمپېرىيىسىنى تارمار قىلىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى كۆك تۈرك خاقانلىقىغا قوشۇۋالغان.

III

ئاق هونلار تولاراق شەهەرلەردە ياشىغان. ئۇلار ئۇمۇت بىلەن قوراللانغان باتۇر ۋە شەپقەتسىز قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئاق هونلاردا ئاساسەن غەربىي هون تىلى يېتەكچى تىل سۈپىتىدە رول ئوينىغان.① ئاق هونلار ئىمپېرىيىسى تەركىبىدە تۈرلۈك خەلقلەر (تۈركمي، هىندى، پارس) ياشىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار تۈرلۈك دىنلارغا (بۇددا، ئاتەشپەرەست، قامان، مانى) ئىشەنگەن.

ئاق هونلار ناهايىتى يۇقىرى مەدەنىيەت يا-

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە، 1 - توم، 127 - بەتكە قارالسۇن.

راتقان. بۇنىڭغا تۆۋەندە بىرلا پاكىتنى كەلتۈرۈش كۇپايە.

ئاق ھونلاردا رەڭلىك شىشە ئىشلەش ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى، غەرب ئەللىرى ھەققىدە قىسسە» بابىنىڭ «ئۇلۇغ ياۋچىلار» ئارمىقىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ياۋچىلارنىڭ پايتەختىدە (توبالار خانلىقىنىڭ پايتەختى داتۇڭ شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) سودىگەرچىلىك قىلىدىغان سودىگەرلىرى بىز تاشنى ئېرىتىپ، ئۇنىڭدىن ھەرخىل رەڭدىكى شىشەلەرنى ئىشلەشنى بىلىمىز، دەپ جاكالىغان. ئۇلار تاغلاردىن رودا كەلتۈرۈپ پايتەختتە (داتۇڭ شەھىرى — ئا) رەڭلىك شىشە قۇيۇش ئۇستىدە تەجرىبە قىلغاندا، نەتىجىلىك چىققان. ئۇلار ياسىغان شىشەلەر شۇنچىلىك پارقىراق چىققانكى، غەربىي مەملىكەتلەردىن كەلتۈرۈلگەن شىشەلەردىنمۇ چىرايلىق چىققان. شۇڭا، پادىشاھ (توباخانى توباتاۋ — ئا) ئۇلار قۇيغان شىشەلەردىن ئوردىدىكى تەختلەرنى ياساشتا پايدىلىنىش توغرىلىق بۇيرۇق بەرگەن. يۈزدىن ئارتۇق ئادەم شىشە قۇيۇشنى ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. شىشەلەر ناھايىتى پارقىراق بوياقلارغا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى سۈزۈك ئىكەن. بۇنداق شىشەلەرنى كۆرگەن كىشـ

لەر ھەيران قېلىشىپ، بۇلارنى ئىلاھى شېشىلەر دەپ ھېسابلىغان».① بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 424 - يىلى بولغان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان غەربىي مەملىكەتلەرنىڭ شېشىلىرى روما ياكى سۈرىيە شېشىسى بولسا كېرەك. چۈنكى شۇنىڭدىن بۇرۇن جۇڭگو رەڭلىك شېشىلەرنى روما ياكى سۈرىيەدىن ئالاتتى.②

ئاق ھونلار ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەپنامىسى

خاقانلار	مىلادىي يىللىرى
1. ئاق سىۋارخاقان	420 — 450
2. تورامان خاقان	450 — 502
3. مىھرىگۇراخاقان	502 — 540

---

① ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى «ئۇلۇغ ياۋچىلار دۆلىتى» خەنزۇچە 275 بەتكە قارالسۇن.

② «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1- توم، 129- بەتكە قارالسۇن.

هونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

ئاپتورى: تۇرغۇن ئالماس
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىسلامجان شېرىپ
مەسئۇل كوررېكتورى: باقى ھاجى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787 مم 1/32، باسما تاۋىقى: 11، قىستۇرما ۋارىقى 2
1986 - يىل 5 - ئاي 1 - نەشرى
1986 - يىل 10 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: قاتتىق مۇقاۋىلىقى 2100 — 1
ئاددىي مۇقاۋىلىقى 7900 — 1

كىتاب نومۇرى: 9 — 11264
باھاسى: قاتتىق مۇقاۋىلىقى 1.75 يۈەن
ئاددىي مۇقاۋىلىقى 1.05 يۈەن

这是第一次用维吾尔文扼要叙述匈奴人兴起强盛、衰落的简史，作者运用历史唯物主义的科学观点，对匈奴人的政治演变、社会结构、政权组织、文化俗习以及其他民族和国家的关系作了比较客观的介绍，解决了一些疑难。

[illegible]
匈奴简史 （维吾尔文）
作者：吐尔洪·阿理玛斯
责任编辑：斯拉木江·西日甫
责任校对：巴克阿吉

喀什维吾尔文出版社出版
新疆新华书店发行
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092毫米1/32开本11印张2插页
1986年5月第1版1986年10月第1次印刷
印数：精装本 1—2100
平装本 1—7900

统一书号：M11264—9
定价：精装本1·75元
平装本1·05元

قاتتىق مۇقاۋىسى: «قەشقەر گېزىتى»
مەتبەئەسىدە ئىشلەندى
精装皮喀什日报社印刷厂制

[illegible]

[illegible]

شرکت انتشارات علمی و فرهنگی